

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Г. В. САМОЙЛЕНКО

З МОЛИТВОЮ ЗА УКРАЇНУ
Церковно-культурні діячі Північного
Лівобережжя XVII століття

Лазар Баранович
Іоанікій Галятовський
Дмитро Туптало
Лаврентій Крщонович
Олександр Бучинський-Яскольд
Іван Величковський

Ніжин
2023

УДК 821.161.2.09:[008:2(477.5)«16»
С17

Книга друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 5 від 30.06.2023 р.

Рецензенти:

Швець А. І. – доктор філологічних наук, професор;
Джулай Ю. В. – кандидат філософських наук;
Пугач В. М. – кандидат філологічних наук, доцент

Самойленко Г. В.

С17 3 молитвою за Україну. Церковно-культурні діячі Північного
Лівобережжя XVII століття: Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський
Дмитро Туптало, Лаврентій Крщонович, Олександр Бучинський-
Яскольд, Іван Величковський. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. –
297 с. з іл. та фото.
ISBN 978-617-527-282-4

У монографії на широкому історико-документальному та художньому матеріалі розкрита культурно-мистецька та літературна діяльність церковно-освітніх діячів, що групувалися навколо архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича, який сформував із них у XVII ст. Чернігівську літературну школу, визначено основні її ознаки і розкрито тематичні та жанрово-барокові особливості творчості Л. Барановича, І. Галятовського, Д. Туптала, Л. Крщоновича, О. Бучинського-Яскольда, І. Величкового.

УДК 821.161.2.09:[008:2(477.5)«16»

ISBN 978-617-527-282-4

© Г. В. Самойленко, 2023
© НДУ ім. М. Гоголя, 2023

Т. В. Самоїленко. З молитвою за Україну

«МИ, ДУХОВЕНСТВО, ДЛЯ ТОГО ГРОМАДОЮ
ГОСПОДУ МОЛИМОСЯ, І МИ ВСІМ
ПРОГОЛОШУЄМО, ЩО ВСІ ОДНОСТАЙНО
МИРУ БАЖАЄМО»

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ. ІЗ ЛИСТА 13 БЕРЕЗНЯ 1669 Р.

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Лазар Баранович – видатний церковний і культурно-літературний діяч Північного Лівобережжя другої половини XVII ст.....	7
РОЗДІЛ II. Іоаникій Галятовський – соратник Лазаря Барановича і видатний церковний та культурний діяч України XVII ст.....	60
РОЗДІЛ III. Святі Батьківщини своєї після смерті не покидають: митрополит Дмитро Туптало	88
РОЗДІЛ IV. Лаврентій Крщонович та його місце в чернігівському літературно-культурному середовищі другої половини XVII ст.....	165
РОЗДІЛ V. Олександр Бучинський-Яскольд – педагог і поет другої половини XVII ст.	212
РОЗДІЛ VI. Іван Величковський – реформатор українського бароко XVII ст.....	242
ЗАКЛЮЧЕННЯ. Барокове у творчості чернігівських письменників	280
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	287

ВСТУП

На широких просторах східноєвропейських земель розкинулася красива і багата українська земля, покрита жовтастими полями та зеленими луками, голубими озерами та темними лісами, синіми ріками і високими сніговими гірськими вершинами. І на цій плідній землі із давніх давен проживав слов'янський народ, який отримав історичну назву «українці». Це були працьовиті, талановиті люди. Вони героїчно оберігали свою рідну землю від зовнішніх ворогів, які посягали на ці родючі землі і мужній та працьовитий народ, щоб перетворити його на своїх рабів. І цей процес тривав від часів прийняття християнства у X столітті і до нашого часу, коли ми нині переживаємо страхіття війни від народу, здавалося би нам близького сусіда – росіян, які ще з давніх давен, будучи московитами, мріяли про захоплення наших земель і підкорення нашого, як вони постійно заявляють, «братнього народу».

Кожна історична епоха існування України означена війнами, смертями та пролитотою кров'ю, війнами із загарбниками, які завершувалися мільйонними жертвами. Але з тяжких звитяжних битв український народ виходив переможцем, бо на нашому боці завжди був Бог і правда, героїзм і незламність. І нині український народ мужньо переносить увесь тягар війни, а його хоробрі сини та дочки захищають Батьківщину, завдаючи ударів по ненависному ворогові.

Наша книжка, яка адресована сучасному читачеві, присвячена тяжкому і в той же час багатому на здобутки XVII століттю, коли Україна вела жорстку боротьбу із зовнішніми ворогами – турками, кримськими татарами, польською шляхтою та московитами, які то прикидалися друзями і побратимами, а частіше виступали насильниками, бо мріяли захопити наші землі, щоб приєднати їх до своїх імперій.

Часто наші керівники – гетьмани та полкові старшини, бо земля українська у сформованій гетьманській державі адміністративно була поділена на полки, – потрапляли у важке становище і з метою збереження українського народу йшли на компроміси і подавали руку дружби то одному, то іншому із цих сусідів. Але, як показало

історичне життя, нас постійно зраджували, бо у цих «друзів» була однакова мета – поневолення нашого народу, а то й його знищення як нації, про що свідчать і дії нинішніх можновладців Росії.

Але, як підтвердили всі століття існування української нації, хоча в деякі періоди й у неї не було державності, український народ демонстрував свою талановитість і працелюбність, про що свідчать, зокрема, створені ним багаточисельні пам'ятки культури.

XVII століття – це неперевершена барокова епоха, яка залишила багаточисельні пам'ятки фортечного та храмового будівництва, прекрасні зразки станкового і монументального живопису, багатоголосі і багатомовні літератури, божественної музики і мелодійної народної пісні.

Із XVII століттям пов'язана ціла плеяда прекрасних діячів культури, які створили яскраву барокову літературу. Основними літературними центрами цього часу були Києво-Могилянська колегія, із якої вийшло немало талановитих письменників, яких учені-літературознавці відносять до київської літературної школи, і Чернігів, зокрема, Чернігівська архієпископія, яку очолював архієпископ Лазар Баранович. У переважній більшості усе це були представники церкви, які займали різні посади в Чернігівській єпархії і боролися за утвердження православ'я в краї, бо він довгий час був зайнятий католиками, а також за самостійність і незалежність української православної церкви від католицької польської та московського патріархату.

Лазар Баранович заснував і відкрив друкарню, об'єднав навколо себе талановитих людей, зокрема Іоанікія Галятовського, Дмитра Туптала, Лаврентія Крщновича, Олександра Бучинського-Яскольда, Івана Величковського, а також художників Леонтія Тарасевича, Івана Щирського, композитора Симеона Пекалицького та інших, які демонстрували свій талант у створених ними яскравих, майстерно написаних у стилі бароко різножанрових творах.

Те, що було започатковане і створене у XVII столітті, знайшло свій подальший розвиток у XVIII столітті у творчості Івана Максимовича, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та інших, і завершуючи прекрасною спадщиною письменника-філософа Григорія Сковороди. Кожний із них, опираючись на барокові принципи, йшов подальшим шляхом, що вивів українську літературу до інших творчих методів і визначив характерні ознаки нової епохи.

РОЗДІЛ І.

Лазар Баранович – видатний церковний і культурно-літературний діяч Північного Лівобережжя другої половини XVII ст.

Кожна історична епоха, від далекого XI століття і до нинішнього часу, яка пов'язана з Північним Лівобережжям України, представлена багатьма славетними діячами: полководцями, церковними, освітянськими і культурними особистостями, які залишили помітний слід в історії краю. Одним із таких складних періодів, але героїчних і багатих на славні імена, було XVII століття. Серед них ім'я Лазаря Барановича – архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського, тричі місцеблюстителя митрополичого престолу в Києві, видатного церковного служителя, який боровся за незалежність від Московії української православної церкви, освітянського, літературного та загальнокультурного діяча.

Л. Барановичу довелося жити у насичені найважливішими подіями часи функціонування козацько-гетьманської держави, які охоплюють чотири її етапи: Хмельниччину (1648–57 рр.), Гетьманщину (1657–63 рр.), Руїну (1663–87 рр.) і частково добу Мазепи (1687–1709 рр.), тобто її існування за гетьманів Б. Хмельницького (1648–57 рр.), І. Виговського (1657–59 рр.), Ю. Хмельницького (1659–63 рр., 1677–81 рр.), П. Тетері (1663–65 рр., на Правобережжі), І. Брюховецького (1663–68 рр., на Лівобережжі), П. Дорошенка (1668–76 рр., на Правобережжі), Д. Многогрішного (1669–72 рр., на Лівобережжі), І. Самоїловича (1672–87 рр.), І. Мазепи (1687–1709 рр., на обох частинах України), а також при зміні царів Московії: від Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, царівни Софії, співправління Івана та Петра Олексійовичів до одноосібного правління Петра I, а також за багатьох московських патріархів та українських митрополитів.

*Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський
Лазар Баранович*

Таким чином, Лазар Баранович знаходився у колі численних державних та церковних діячів цієї історичної епохи. Звичайно, така особистість як Лазар Баранович не могла не зацікавити дослідників історії церкви, архітектури, освіти, мистецтва, літератури, зокрема М. Сумцова, А. Страдомського, І. Огієнка, Я. Ісаєвича, О. Мишанича, А. Макарова, В. Шевчука, В. Крекотня й інших.

Лазар Баранович (бл. 1615, за інш. свідч. 1620–1 (11) IX 16 93), як свідчать деякі факти, походив із української сім'ї з Чернігівщині, зокрема Ніжинщини. Його батьки – Василь та Марія, а також сестра Марина, яка в дорослому віці постриглася у черниці, були середнього достатку, хоча могли заплатити за навчання сина у Київській колегії, одному із найбільш престижних навчальних закладів України.

Документи того часу підтверджують, що навчальний процес у колегії будувався на засвоєнні «семи вільних наук», які включали в себе тривіум (граматика, риторика й діалектика), квадріум (арифметика, геометрія, астрономія та музика). Ці предмети були в програмах усіх колегій, а також університетів і академій. В київському навчальному закладі було вісім класів: чотири граматичних та класи поетики, риторики, філософії і богослов'я. Вивчали також мови – слов'янську, латинську, грецьку, польську. Навчалися студенти 12 років.

Київська колегія, яка після смерті П. Могили мала статус академії, давала ґрунтовні знання із відповідних предметів. За традицією європейських вищих навчальних закладів філософія, поетика, риторика, богослов'я викладалися латинською мовою. Студенти відповідно складали екзамени з окремих предметів або захищали дисертації. Крім цього, у Київській академії проводилися «домашні» диспути, на які запрошувалися родичі учнів та гості. «Через диспути академія показувала українському народові плоди своєї наукової діяльності» [1, С. 43].

Крім цього, в академії влаштовували показ вистав переважно на релігійну тематику, інколи, на політичну. В одному із своїх листів до Мелетія Дзика від 4 травня 1677 р. Л. Баранович згадував, що він «колись в трагедії грав роль Йосифа» [2, С. 211].

Лазар Баранович під час навчання проявив себе старанним та кмітливим студентом, тож ректор Київської колегії митрополит Петро Могила послав його разом з деякими іншими випускниками удосконалювати свою освіту в європейських єзуїтських навчальних закладах, зокрема в університетах Варшави, Вільно та академії Калиша, де він добре освоїв разом з іншими предметами польську і латинську мови.

Після завершення навчання в Європі Лазар Баранович повернувся до Києва і був 1642 р. прийнятий ректором Інокентієм Гізелем у місцеву академію викладачем. Йому доручили читати студентам молодших класів пари підготовчий граматичний курс з певними знаннями для засвоєння латинської, церковно-слов'янської та грецької мов, бо останньою була написана майже вся богословська література. Крім цього, як свідчить програма, молодий викладач міг також давати знання студентам з інших предметів, зокрема з катехізису, арифметики. А оскільки Л. Баранович

мав гарний голос і музичні здібності, то він міг навчати нотному співу та інструментальній музиці. Після призначення професором Л. Баранович читав у старших класах поезику та риторику.

Тезис Щирського, присвячений ректору
Київської Колегії П. Колачинському.
Внизу – корпус Києво-Могилянської Колегії

У 1650 р. Лазар Баранович був обраний ректором Києво-Могилянської академії. Це – перший ректор із вихованців самого навчального закладу, який викладав у старших класах філософію, якій тут надавали великого значення, попри офіційну заборону польським урядом. Крім посади ректора Л. Баранович одночасно був також ігуменом Києво-Братського монастиря.

На своїх посадах він повинен був виголошувати проповіді і складати містерії та духовні драми. Серед останніх збереглася в рукописному вигляді «Действие на Страсти Христовы». Щодо проповідей, то їх назбиралося досить багато, тож пізніше Л. Баранович, доопрацювавши їх, видав двома окремими книгами.

Серед студентів Л. Барановича були майбутній гетьман України Іван Мазепа, Іоанікій Галятовський, про це останній свідчив у своїй книзі «Старий костел», Антоній Радивиловський, про нього Л. Баранович згадував у своєму листі: «Ти один із моїх вихованців» [2, С. 119] та інші.

*Портрет І. Мазепи.
Худ. С. Панпушин*

І. Галятовський

Під час свого ректорства Л. Баранович провів значну роботу із залучення духовних та державних осіб до благодійних справ, зокрема, пов'язаних із допомогою колегії. Відомі пожертви на це надійшли від єпископів перемишльського Антонія Виницького, луцького й острозького Іосифа Чаплицема, вітебського Іосифа Горбацького, холмського і белзького Діонісія Балабана й інших осіб, які вносили щорічно від 100 до 500 золотих [3, С. 9].

Допомагав академії і Богдан Хмельницький, який був її вихованцем. 11 січня 1651 р. він надав Л. Барановичу право на управління селами Мостище та Плісецьке.

Серед помічників Л. Барановича у навчальному закладі були близькі до нього люди, приятелі та учні, що працювали викладачами: Ф. Баєвський, Ф. Сафонович, М. Дзик, І. Галятовський, В. Ясинський та інші. Хоча ректорство Л. Барановича було нетривалим, він встиг зробити багато чого доброго для академії і тому залишився в пам'яті вихованців та викладачів закладу.

У цей час в Україні широко розгорнулася національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького. Значно зменшилася кількість студентів і викладачів. Сам Лазар Баранович у 1652 р. був ігуменом Києво-Кирилівського монастиря, а згодом мешкав у Куп'ятинському монастирі під Пінськом, із якого вивіз деякі цінності, зокрема, ікону Богоматері до Києво-Софійського собору, побоюючись того, що обитель розграбують, як і багато інших монастирів, уніати або польська шляхта, татари чи турки. Пізніше про чудодійність цієї ікони розповість у своїх нарисах І. Галятовський.

*Портрет Богдана Хмельницького
роботи С. Землюкова*

Гетьман Богдан Хмельницький високо цінував діяльність Лазаря Барановича і був разом з митрополитом Сильвестром Косовим за те, щоб висвятити його на єпископа. Благодійники не хотіли, щоб освячення відбулося в Москві, а тому, зв'язавшись із митрополитом Гедеоном, хіротонію здійснили 8 березня 1657 р. у місті Яси, столиці Молдавського князівства, у присутності ще двох єпископів, про що була видана відповідна грамота. Підтверджуючу грамоту Л. Баранович отримав і від митрополита Київського Сильвестра. Після цього преосвященного Лазаря призначили єпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським. Центром цієї єпархії був визначений Новгород-Сіверський, куди приїхав Л. Баранович у 1657 р. і перебував тут до 1672 р. Цей край був до 1648 р. зайнятий поляками, які перетворили православні монастирі та храми на католицькі, насадивши тут багато єзуїтських священників.

Але повернемося до єпархії, яку очолював Л. Барановичем, і, зокрема, до Новгорода-Сіверського, у якому оселився єпископ. Тут він застав складну ситуацію, яка виникла між гетьманом Юрієм Хмельницьким та російським царем щодо міста. Князь О. Трубецької, що очолював царське посольство під час козацької ради в Переяславі 15–17 жовтня 1659 р., наполягав на призначенні в містах України російських воєвод. Крім цього, цар Олексій Михайлович доводив, що місто Новгород-Сіверський буцімто з давніх пір належало Московській державі, а тому треба, щоб воно залишалось російським містом. Лише завдяки твердості козацької старшини та Л. Барановича у місто не було призначено воєводу і воно залишилося у підпорядкуванні Гетьманської держави [5, С. 53].

20 листопада 1658 р. Київський митрополит Діонісій Балабан окремою грамотою визначив землі, які відносилися до Чернігівської кафедри, поділивши їх на сім протопопій: Чернігівську, Менську, Новгородську, Борзнянську, Глухівську, Конотопську та Стародубську.

Об'їхавши їх, Л. Баранович побачив багато храмів у руїнах і бідність парафій. А тому він звертався до гетьманів та козацької старшини допомогти відбудувати та реставрувати храми.

Спаський монастир у Новгороді-Сіверському Лазар Баранович обрав своєю резиденцією. У ньому були відбудовані Спасо-

Преображенський собор XI ст., який руйнувався у 1176, 1239, 1501, 1605 рр., палатний корпус із трапезною, Петропавлівська церква, келії настоятеля, зведено муровану огорожу з кутовими баштами і надбрамною дзвіницею [6, С. 125].

*Новгород-Сіверський. Панорама монастиря з боку Десни.
Світлина Г. Логвина, 1970-і рр.*

По всій території Чернігівщини, яка була до 1648 р. окупована Польщею і де насаджувався католицизм, почалося відновлення православних парафій.

Богдан Хмельницький розумів, з якими складнощами зіткнеться єпископ, а тому 3 травня 1657 р. надав йому жаловану грамоту на маєтності, якими до цього володіли домініканці та єзуїти. Але в цьому ж році померли гетьман і митрополит. І Лазар Баранович як відомий церковний діяч брав активну участь в обранні нових претендентів на обидві посади. У вирішення цих справ намагалися втрутитися цар Московії Олексій Михайлович і патріарх Никон. Вони хотіли підпорядкувати собі українську православну церкву та управління Гетьманською державою, яка сформувалася на Лівобережній Україні. Але багато духовних осіб

відмовилися брати у цьому участь, і тимчасово виконуючим обов'язки митрополита Київського призначили Л. Барановича.

Боротьба між московитами та представниками української православної церкви точилася ще довгий час. Московитам не вдалося проштовхнути свого ставленика на Київську митрополічу кафедру, і після смерті митрополита Сильвестра Косова. І знову місцеблюстителем митрополічного престолу був призначений Лазар Баранович.

Ця боротьба особливо ускладнилася після смерті митрополита Діонісія Балабана, коли митрополитом поставили прислужника Московії ніжинського священника Мефодія Филимоновича, висвятивши його єпископом у Москві. Але він недовго займав цю посаду. І втретє Чернігівського і Новгород-Сіверського єпископа призначили місцеблюстителем митрополічного престолу. Усю цю боротьбу добре описав у своїй монографії про Л. Барановича професор М. Сумцов.

Лазар Баранович, який в цілому підтримував мирний союз України з Московією, постійно, за всіх гетьманів і митрополитів, добивався, щоб українська православна церква залишалася незалежною від московської держави, а Гетьманщина функціонувала за старими правами і свободами, а тому просив російського царя Олексія Михайловича простити запорізьке військо, залишити за козаками їх свободи, бо вони підтримували орієнтованого на Москву гетьмана Дем'яна Многогрішного (обраного на козацькій раді в Глухові 1669 р.), і вимагав, щоб із міст України відкликали московських воєвод та ратних людей, які втручалися у місцеве управління та здійснювали безчинства. Л. Баранович при цьому висловлював погрозу перекинутися до татар.

Архієпископ добре розумів своєрідність козаків та їх життя. В одному із листів від 1 листопада 1668 р. він писав: «Воєвод (козаки) не хочуть, для козака воєводи – велика невзгода. Козак – справжня буря ... Козак – це вітер в полі; ми, раби Божі, серед цього вітру подібні билинками хилимося, але не ламаємося, робимо свою справу і занадто до них поблажливі. Господу благоугодно, щоб ми були, мов троянди, між цим терником; бо без цих колючок не було б нічого доброго. А коли це рідне нашого українського краю, то чим його перехрестиш? Покропити лише святою водою й, хоч він

і чорний, записати у білу книгу; не гребувати на Україну українськими свитками, якщо вони захочуть, то вони завжди перші, і хоробро підуть; успішне завершення великих війн залежало від їх відважних військових подвигів» [2, С. 53–54].

Лазар Баранович як місцєблүститєль митрополичого престолу і як Чернігівський та Новгород-Сіверський архієпископ брав активну участь у загальноукраїнському житті. Жодна важлива подія, яка відбувалася у той час в Україні, не проходила без його участі. Так, він брав участь у Глухівській раді, коли обирали на гетьманство Дем'яна Многогрішного, а пізніше – під час обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича та підписання після цього Глухівських статей 1669 р. Про участь Л. Барановича у суспільному житті свідчить і його заклик до козацької старшини ігнорувати наслідки Андрусівської угоди 1667 р., яка передбачала поділ України на дві частини між Польщею і Московією та передачу Києва полякам [4, С. 363]. Особливо різко Л. Баранович виступав проти введення в міста України московських воєвод, які робили там безчинства. Один із доносителів, ніжинський протопоп Семен Адамович писав московським царям у своїх кляузних листах про Лазаря Барановича, що він нібито говорив: «Треба, щоб у нас в Україні й нога московська не стояла, і якщо цар не виведе своїх військових людей із наших міст, тоді гетьман, хоч і сам пропаде, але погубить і царство Московське» [50, С. 162].

Лазар Баранович вважав місце своєї архієпископії Чернігів важливим центром православ'я поруч із Києвом. І у листі до І. Галлятовського від 14 квітня 1669 р. він звертається до своєрідного порівняння свого архієпископського сану із саном київського митрополита у вигляді двох умовних стовпів, на яких написано: «Два стовпи у східній церкві (нашій); митрополія київська й архієпископія чернігівська; на одному можна написати й більше: архієпископ і митрополит київський, на другому не можна більше: архієпископія чернігівська» [2, С. 82–83]. Цим підкреслював Лазар Баранович значимість чернігівської архієпископії в тогочасному церковному та суспільному житті. Ці два стовпи мали право на незалежність і підпорядковувалися лише Константинопольському патріархові.

Та й коли його запрошували до Москви на важливі церковні зібрання, то він сміливо висловлював свою думку. Це підтверджує собор у Москві, на якому розглядалося питання про розкол у церкві

та діяльність патріарха Никона. Якщо майже всі засуджували владу, то Лазар Баранович намагався довести правду про Никона і вважав, що не слід позбавляти його патріаршого сану.

Як талановитий політик, Л. Баранович намагався зберегти мир в Україні, бо особливо боявся турків та кримських татар, а також єзуїтської Польщі, і тому відстоював дружні відносини з російським царем та патріархом Никоном. Часто він виступав посередником між українською та російською владою. І важкі питання відносин вирішувалися для того часу найбільш вдалим чином. Цінуючи таку благородну діяльність Чернігівського єпископа, цар Олексій Михайлович прийняв рішення надати Лазарю Барановичу 13 вересня 1667 р. звання архієпископа Чернігівського. У своїй грамоті він писав: «В Черниговской епархии вместо епископа благословихом архиепископу быти». І тут же відписувалися маєтності і землі не лише для кафедри Л. Барановича, а й для Єлецького, Іллінського і Спаського монастирів.

Лазар Баранович як турботливий господар своєї великої єпархії, багато уваги приділяв відновленню православного життя в різних населених пунктах і відбудові чи будівництву нових храмів. Переводячи свою кафедру до міста древньої слави, яке рівнялося Києву, він розумів ту відповідальність, яку покладав на нього історичний час – досягти тієї ж величі, того значення, які були притаманні місту, і йти далі, створивши новий центр культури, православ'я і освіти. Тож у 1672 р. владика переїхав до Чернігова і оселився в Троїцько-Іллінському монастирі, який утвердив своєю резиденцією. Зразком духовно-культурного центру для Лазаря Барановича була Києво-Печерська лавра, яка відіграла велику роль у церковному і суспільному житті України, поділеної у XVII ст. на дві частини між Річчю Посполитою і Московським царством. Як свідчить дослідник Д. Степовик, «із Лаври йшли важливі ініціативи, що мали не тільки місцевий «монастирський» чи «міський» характер, але й всенародний. Історія Лаври починалася із самітництва, пустельництва, бажання відійти від світу і заховатися в печери, але Божий Промисел готував їй іншу долю. З часом Лавра ставала усе більш відкритим монастирем, зверненим до світу, і монастирем, який ніс світові світло істини ... На ниві духовної культури, літератури й мистецтва Лавра протягом XVII–XVIII ст. стала фактично великою «експериментальною лабораторією» нових

богословських і мистецьких ідей та починань, які з Києва поширювалися на українських землях «під» Польщею, Московією, Угорщиною, а інколи і далеко за межами України» [53, С. 137–138].

Саме все це, що було характерне для Київської лаври, хотів зробити Лазар Баранович і для Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові. І багато чого йому вдалося здійснити. А починав він із Новгород-Сіверського, де став турбуватися про відбудову монастиря та історичних церковних пам'яток XI–XII ст., залучаючи, як і раніше, до цієї святої справи гетьманів та полковників, козацьку старшину. Зокрема, чернігівський полковник Степан Подолько допоміг відбудувати Іллінську церкву, яка після її розорення 1240 р. не реставрувалася і не поновлялася.

У 1676 р. чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський збудував у Чернігові кам'яну трапезну церкву святих апостолів Петра і Павла. Завдяки полковнику був відновлений і Спасо-Преображенський собор, який, як відзначив О. Шафонський, після розорення стояв пустою більше ста років [7, С. 274]. Немалі кошти були витрачені і на будівництво та реставрацію Воскресенської церкви, храмів та будівель Єлецького монастиря, залучаючи до цієї важливої справи своїх колишніх студентів, а також представників чернігівської старшини. Багато в цьому напрямку зробили чернігівські полковники В. Дунін-Борковський, І. Самоїлович та інші.

Протягом свого перебування на чолі Чернігівської кафедри Лазар Баранович зумів провести очистку монастирів від єзуїтів та домініканців і утвердити у них православ'я, а це відкрило шлях до їх реставрації і відбудови, а також будівництва нових храмів на усій території архієпископії. Так, з ініціативи Л. Барановича на кошти Стародубського полковника М. Миклашевського був заснований Каташинський Миколаївський (Семигорський) чоловічий монастир. У XVII ст. був відновлений і один із найстаріших монастирів Північного Лівобережжя України – Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир, заснований ще у XIII ст. За кошти генерального судді у 1680 р. було збудовано п'ятибанний Миколаївський собор у стилі українського бароко.

До Лазара Барановича за дозволом на будівництво храмів зверталися не лише ті, хто хотів це здійснити на території, що підпорядковувалася Чернігівському архієпископу, а й інших парафій.

Так, ніжинські греки звернулися до нього з проханням дозволити збудувати свій храм, у якому б можна було здійснювати службу рідною грецькою мовою. У своєму листі до них Л. Баранович, звертаючись до ніжинського духовенства та «світського стану людей церкви святої східної» у зв'язку з тим, що «греськие люде в мeste Нежине не розумиючи руского набожества, и яко неведомом им язика нашого, не могучи нашим священникам виразне исповедати грехи своя, при поважной ясновельможного его милости пана гетьмана инстанцее горячо просили нас пастира, аби купивши в мeste Нежинском плац, вольно им было церковь во имя святых архангелов Михаила и Гавриила создати, и при ней и грецкого священника меновите сего честного отца Христофора Демитриевича за духовного себе отца держати ... На созыдание церкви оной пастырское наше подаем благословение, именованного священника греческого Христофора за духовного име отца мети позволяем» [2, С. 219]. Церква була збудована у візантійському стилі і функціонує до нині.

Ніжин. Михайлівська церква

Як пишуть сучасні історики архітектури, у другій половині XVII–XVIII ст. був сплеск будівництва храмів у полкових містах, містечках і селах, якого не знала Україна. За неповними даними у цей час на території Чернігівської єпархії було збудовано 606 храмів [8]: зокрема, у Борзнянському повіті – 36, Глухівському – 30, Конотопському – 24, Новгород-Сіверському – 56, Стародубському – 82, Чернігівському – 54 і т. д. [9, С. 222–225].

Значна роль в активізації цього будівельного процесу належить Л. Барановичу. Хоча, як свідчить сучасний історик Н. Яковенко, «за похвалленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим наївне релігійне почуття нової еліти, яка відносини з Богом моделювала на суто земний кшталт, намагаючись свої гріхи (а їх у честолюбної і корисливої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріальними пожертвами, а зробивши це, заспокоювалась у щирому переконанні, що обов'язок перед Богом виконала як слід» [10, С. 258].

А автор багатьох праць з історії архітектури В. Вечерський зазначає, що «це не була меценатська діяльність у звичному розумінні. Скоріше – реалізація державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям» [11, С. 70].

Важливість і значимість самої козацької епохи другої половини XVII ст. Лазар Баранович захотів втілити в побудову Троїцького собору у Чернігові, запросивши для цього 1680 р. «майстра мурарського бысть немец з Вильня, зовомий Іоанн Баптист», тобто німецького (або віленського) майстра Йогана Баптиста. Про це свідчить зокрема лист гетьмана І. Самоїловича до ігумена Мгарського монастиря.

16 років здійснювалося старанням архієпископа Лазаря Барановича та ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича зведення цієї своєрідної і найціннішої в архітектурному сенсі пам'ятки кінця XVII ст.

У головній його бані до 1805 р. був напис: «В рок 1679 апріля в послідній день Храм сей свят зачатий, 17 літ здався. Совершися року 1695 коштом ясновельможного его милости пана Іоанна Мазепи гетмана войска запорожского». Крім грошей гетьмана,

виділених на добудову храму, немало коштів вклав у це будівництво і Лазар Баранович, а також гетьман Іван Самойлович.

Зводився храм семибанним: п'ять бань були встановлені не хрестоподібно, а по кутках, як у Спаському соборі XI ст. у Чернігові, і ще дві маківки над вежами притвору, що надавало будівлі особливої живописності. Троїцький собор вийшов величним і типологічно він ближче до західноєвропейського бароко, хоча подекуди майстри в оздобленні храму наближали його до українських будівель мурованої архітектури Лівобережної України XVII ст.

До побудови Троїцького собору на території монастиря у 1677–79 рр. було збудовано Введенську церкву з трапезною, а також корпуси келій. Крім цього був упорядкований і печерний комплекс, до якого входили три підземні храми: Преподобного Антонія, Преподобного Феодосія та Святого Миколи Святоші (князя Чернігівського Святослава Давидовича, який після прийняття сану ченця був висвячений під іменем Миколи), а також кількох ярусів підземних галерей, каплиці та келій [12, С. 201].

Була зроблена і сторожа, що символізувала межі двох світів – церковного і світського. І з цього часу монастир почав називатися Троїцько-Іллінським. Він набув завершеного вигляду і став символічною моделлю «Граду Божого», у якому Троїцький собор трактувався як земне небо чи око Боже або як образ Гробу Господнього [12, С. 209–210].

Кожна будівля в монастирі мала своє божественне визначення. Головні ворота називалися Святими, а трапезна пов'язувалася із Тайною вечерю. Лазар Баранович намагався перетворити колишній Іллінський монастир у зразковий, який би відповідав усім церковним канонам. Потурбувався і про сад, який символізував собою Гефсиманський сад, у якому перебував Христос зі своїми учнями.

Будівництво Троїцького собору у Чернігові, як вказують дослідники архітектури цього часу, започаткувало своєрідний тип будівлі, яка в певному плані відроджувала структуру давньоруських храмів XII ст., а також враховувала деякі елементи литовсько-польського костельного будівництва. І хоча його зведення завершувалося без архієпископа, у ньому, як зазначили чернігівські дослідники В. Модзалевський і П. Савицький, «до нас збереглася

жива частина його душі. Храм був улюбленим дітищем Лазаря, кращим вираженням його мрії про красу Господню» [51, С. 110].

Про це він зазначив у листі до архімандрита Печерського Інокентія Гізеля 23 березня 1680 р., коли було розпочато будівництво храму: «Троица Пресвятая, Ей же и слава будетъ, вышла уже изъ своихъ оснований. Дар этотъ ... она приняла милостиво ... Одного прошу я у Господа, того только ищу, чтобы пребывать мне в доме Господнем во всѣ дни жизни моей, созерцать красоту Господню, и рано посѣщать святой храм Его» [2, С. 216–217].

Комплекс споруд Троїцького монастиря, м. Чернігів

Як зазначають дослідники В. Модзалевський та П. Савицький, Л. Баранович збудував Троїцький собор для вшанування Іллінської ікони Божої Матері, яка, за переказами, лила сльози у 1662 р. «жалуючи православных христіан малороссіянов, верных Сына своего рабов», які гинули у міжусобицях та війнах. Споруда збудована православним архієпископом характерно до католицької базиліки, надзвичайно близька до київських будівель Мазепи як Києво-Братський собор чи Військово-Миколаївський.

Близькість – не випадкова; після смерті Лазаря гетьман закінчив побудову церкви своїм коштом ... Справа Барановича не могла не стати близькою Мазепі [51, С. 110].

Лазар Баранович активно підтримував ініціативу як відродження старих монастирів на Чернігівщині, так і відкриття нових. Усе, що було пов'язано із храмовим будівництвом, підтверджувало його наполегливість зробити якомога більш значимою в православ'ї Чернігівську архієпископію. І слід підтримати думку про те, що Чернігову пощастило, що тут був такий церковний і культурний діяч, бо в кожних рисах архітектурних будівель, у прикрасах ікон, у різьбленні іконостасів відчувається його дух, його воля у створенні краси на славу Божу [51, С. 207].

Проте будівництво храмів, відкриття монастирів не було єдиним заходом утвердження православ'я на Чернігівщині. Архієпископ вимагав від духовенства своїх протопопій та намісництв виконання утверджених ним правил церковної служби, а також церковного співу. Читання Євангелія інших текстів збагачувалося різними переливами голосів.

Із його ініціативи був створений чудовий хор у Єлецькому монастирі. Він уже мав хороший досвід у цьому. Ще під час перебування настоятелем Братського монастиря у Києві на початку 50-х років XVII ст. Лазар Баранович тримав багаточисельну і гарну школу, завдяки його турботі школа набула такого широкого розголосу, що навіть патріарх Никон і цар Московії Олексій Михайлович у 1652 р., а потім і в 1656 р. запрошували вчителів церковного співу із Києво-Братського монастиря [13, С. 98].

Слід зауважити, що на початку XVII ст. були здійснені реформи церковного співу. Був замінений простий і небагатий у музичних можливостях стрій (лад) на красивий і багатий у своїх прийомах гармонійний лад, а замість заплутаної і важкої крючкової нотної системи введена проста й легка для засвоєння співу лінійна система. І, як свідчать музикознавці, на церковний спів вплинули народно-музичні українські елементи, чарівні гармонії народних пісень. «І тут відбулася цікава взаємодія – народ прийняв від церкви релігійні мотиви, вніс їх у своє життя і в той же час надавав цим мелодіям своєрідної художньої якості» [3, С. 39–40].

Популяризаторами цих співів були дяки, які виходили із сільського народного середовища і часто мали гарні голоси. Саме цей

спів дуже сподобався і антиохійському патріарху Макарію, про що стверджував Павло Алепський, наголошуючи на тому, що перед святами діти та й дорослі перед обходили садиби господарів і співали на честь Богоматері мелодії, які зворушували серце. А в храмах «Достойно єсть» співали всі разом: священники і півчі, для цього всі збиралися на середину церкви. А вчений віленський пастор Гербеній, який побував у Києві і послухав церковний спів, писав митрополиту Гізелю: «Греко-росіяни значно святіше і прославляють Бога, ніж римляни. Псалми й інші священні піснопіви Отців щоденно виголошуються в храмах з приспівуванням народу, на своїй рідній мові, за правилами музичного мистецтва. У самій привабливій і звучній гармонії чутно роздільно дискант, альт, тепер і бас. У них простий народ розуміє, що співає клир чи читає на природній слов'янській мові. Усі миряни тому співають в єднанні з клиром і при тому, так гармонійно і благоговійно, що мені в стані захоплення почутого подумалося, наче я в Єрусалимі і бачу там образ і дух первісної християнської церкви» [3, С. 43].

«Спів козаків радує душу і зцілює від суму, бо їх наспів приємний, йде від серця і виконується неначе з одних вуст. Вони гаряче люблять нотний спів, ніжні й солодкі мелодії. У московитів же, спів проводиться без навчання, як-небудь, все одно: вони цього не соромляться. Кращий голос у них – грубий, густий, басистий, який не приносить задоволення слухачеві. Як у нас він вважається недоліком, так у них наш високий наспів вважається недоречним. Вони висміюють козаків за їхні наспіви, кажучи, що це наспіви франків і ляхів, які їм відомі. Так само всі вони читають» [24, вип. 2, С. 165–166].

Не дивно, що цей спів подобався московським царям та патріархам, бо в Московії переважало багатоголосся з одночасним читанням тексту. Служба здійснювалася разом багатьма голосами: один читав, інший у цей же час співав, третій говорив ектенії або возгласи, інколи читали разом двоє або троє різний текст, а при хоровому співові слова розтягувалися до незрозумілості, з переминою в них наголосу, із заміною приголосних на голосні та додаванням нових голосних [14, С. 113]. Таке різноголосся порушувало гармонійність звучання. Саме тому український церковний спів почав поступово витісняти московський, що викликало незадоволення окремих духовних осіб Московії високого рангу.

Лазар Баранович був закоханий у гарний український спів і створив при Єлецькому монастирі в Чернігові чудовий хор, запросивши до його керівництва співака, композитора і регента Симеона Пекалицького (бл. 1630 - ?), який писав партесні твори і пропагував «чернігівський» та «київський» розспіви.

Лазар Баранович опікувався цим колективом, пишався ним і писав для нього канти та духовні пісні. В одному із нотних ірмолоїв виявлено створену ним «Херувимську пісню».

Церковний хор і його регент. Фрагмент ікони Воздвиження Хреста, кін. XVII ст.

Репертуар хору був різнобічний. Він виконував стихирі (вірші і псалми, вибрані для церковного вжитку), догмати (вірші на честь Богородиці), кондаки (гімни на честь святих і свят) та інші твори [15]. На цей час вже існували збірники духовних пісень, канони та ірмологіони.

В основу репертуару були покладені, крім вищеназваних, і пісні на релігійну тематику, написані також відомими чернігівськими літераторами Лазарем Барановичем, Іоаникієм Галятовським, Іоанном Максимовичем та ін. Особливо плідно в цьому плані музичного мистецтва працював Данило Туптало (Димитрій Ростовський), який проживав у багатьох монастирях на Чернігівщині. Відомо понад десять його духовних пісень-віршів, які «дихають

щирістю і живим почуттям» [16, С. 19]. Як стверджує дослідник творчості поета літературознавець І. Шляпкін, псалом Д. Туптала «Ісусе мой прелюбезний, сердцу сладосте» був одним із найбільш поширених в Україні. Деякі пісні, канти, хори письменник включав у свої драматичні твори.

Відомо, що Лазар Баранович робив усе, щоб духовна пісня зайняла провідне місце в житті людини. В одному із рукописних збірників дослідники звернули увагу на запис, який стосувався музичної діяльності архієпископа: «покойный же архіерей, блаженныя памяти Лазаря Барановича Черниговский, отвращая народ от мирских песен и поучая, дабы песни мира оставляли вместо же и хвалу Богу воздавали многия песни обратил на божественные и без сомнения в народ предавал» [17, С. 63].

Хор Єлецького монастиря відзначався високою виконавською майстерністю, а також своєю особливою манерою розспіву, яку так полюбили і втілювали в життя регент С. Пекалицький і Л. Баранович – «чернігівський» поруч з «київським».

У цьому розспіві, як ми вже звертали увагу, поєдналися мотиви народних пісень і старих козачих дум: мелодійність, задушевність, привабливість. Тож цар Федір Олексійович мав прихильність саме до української манери виконання церковних пісень, а тому наказав її використовувати під час служби в церквах і монастирях Московії [18, С. 7; 19, С. 71].

У жовтні 1666 р. хор Лазаря Барановича вперше відвідав Москву. Це був рік, коли єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського висвятили на архієпископа. Під керівництвом С. Пекалицького хор продемонстрував перед царем Олексієм Михайловичем та членами його родини, боярами та вищим духовенством не тільки оригінальну «чернігівську» манеру виконання, а й надзвичайно високу майстерність. «Служба Божа» С. Пекалицького була зразком української партесної музики XVII ст., у якій помітний вплив фольклору (народнопісенні звороти, кантова триголосна фактура тощо), ясність мажорно-поліфонічних засобів (елементи імітації)» [20].

Хор затримався у Москві на цілий рік. Деяких хористів капели залишили у Московії [21]. Хор Лазаря Барановича з його керівником С. Пекалицьким сприяв поширенню нового для тогочасного церковного життя України партесного виконавства [22, С. 380].

У 1673 р. до Москви запросили й самого керівника хору, який працював там декілька років [20, С. 73–91]. Після того, як С. Пекалицький переїхав до Новгорода-Сіверського, він продовжував писати нові твори в жанрі партесного концерту [9, С. 161].

У період утвердження Гетьманської держави на Лівобережжі України, яка була поділена адміністративно на полки, відчувалася потреба в освічених людях, особливо серед козацької старшини, бо, як стверджують у своїх працях О. І. Рігельман та О. М. Лазаревський, переважна більшість полковників і старшин була неграмотною або малограмотною. У цьому можна переконатися, коли глянемо на підписи під Конотопськими статтями після обрання гетьманом І. Самойловича [52, С. 149–155]. І це зрозуміло, бо в XVI – на початку XVII ст. Україна ще була окупована Польщею, йшов процес ополячення, заборони вивчення рідної мови тощо. Керівники полків та сотень проявили свої здібності під час воєнних походів, пов'язаних із визвольною війною українського народу проти Польщі, Туреччини та кримських татар, і це давало їм право зайняти відповідні посади в державі.

Гетьмани та представники козацької старшини, які отримали освіту переважно у Київському колегії, підтримали ініціативу про відкриття парафіяльних шкіл, а також полкових навчальних закладів. Основне навантаження у процесі освіти лягало на духовенство.

Найбільш поширеною формою навчання дітей у Гетьманщині були парафіяльні школи, які відкривалися при храмах у спеціально побудованих приміщеннях. Парафіяни, виділяючи землю придатну для будівництва храму, зобов'язували його «належну школу построи». Спираючись на архівні документи, можна уявити собі тип такої школи: «Изба при церкви называемая школа новая в ней окошек 4-ри, две лавки, пол, стол, ослон, дверей 2-е на железных завесах, при ней сенцы и комора рубленая, в оной коморе двери на деревянном бегунке, покрытая соломой одна» [23].

У переважній більшості школи поділялися на дві половини: в одній жив дяк зі своєю сім'єю, в іншій був клас, у якому проходили заняття. Дяки були зацікавлені в школярах, бо це давало їм додатковий прибуток.

Прагнення українського народу до освіти було великим. І за будь-якої можливості люди намагалися здобути освіту, наперекір

насиллю та соціальним негараздам діти отримували знання рідною мовою, і це дуже важливо. Хоч тексти були написані у підручниках старослов'янською мовою, але пояснення до них дяк давав українською.

Арабський архідиякон Павло Алеппський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія Україною у 1654 та 1655 роках, писав: «По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: вони за малим винятком грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати» [24, С. 2, 15]. Хоча до цього свідчення, яке цитується в усіх підручниках і наукових працях, де йде мова про розвиток освіти у XVII ст., треба ставитися критично, бо немає інших подібних підтверджень, і все ж статистичні дані показують, що у чотирьох полках Гетьманщини: Чернігівському, Ніжинському, Стародубському та Прилуцькому було на початку XVIII ст. понад 670 парафіяльних шкіл.

Як свідчать документи духовної консисторії Чернігівщини [25], у школах навчалися в основному хлопчики. Це були діти старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. За навчання треба було платити. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були Буквар, Часослов і Псалтир. Учні повинні були знати всі церковні пісні і обов'язково вісім гласів на «Господи, воззвах» і вісім гласів на «Бог Господь и явился нам» і стільки ж гласів на ірмоси. Крім цього треба було вивчити співання «самогласное», тобто ті самі псалми та ірмоси, але вже на особливий голос, й «подобное», тобто співання подвійного тексту на один і той же голос [26, С. 297]. Ця програма навчання була важливою для кожного учня, бо вона давала в перспективі можливість зайняти якусь державну або ж духовну посаду.

Більш освічені дяки використовували під час навчання підручники: граматику Лаврентія Зизанія «Наука читанню і розумію письма словесного», «Грамматика словенська» (1618, 1619 рр.), Памви Беринди «Лексикон словеноросский ...» (1627 р.) та ін., а також твори К. Транквіліона-Ставровецького, Л. Барановича й інших письменників [9, С. 62–67].

У Гетьманській державі освіта не обмежувалася лише парафіяльними та козацькими полковими та сотенними школами. Сам

час вимагав підняти її до рівня середньої та вищої освіти. Такі навчальні заклади відкривалися у Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Переяславі. І в цьому велика заслуга релігійних діячів – митрополита Петра Могили, архієпископів Лазаря Барановича, Івана Максимовича, єпископа Арсенія Берло й інших.

Переїхавши у 1656 р. на Чернігівщину з Києва, де Лазар Баранович працював ректором Києво-Могилянського колегіуму, він вирішив відкрити у Новгороді-Сіверському у Спасо-Преображенському монастирі слов'яно-латинську школу. Поштовхом до її відкриття була велика пожежа, яка сталася у 1658 р. у Києво-Могилянській колегії, коли знищені були майже всі будівлі, та у 1665 р. був зруйнований Братський монастир. Треба було не припиняти освітянський процес і Лазар Баранович «потщася воздвигнути обучение», на що вказується у передмові до книги «Зерцало от писанія Божественного» (1705 р.), відкрив слов'яно-латинську школу.

На території Спасо-Преображенського монастиря було збудовано у 1657–67 рр. муроване двоповерхове прямокутної форми приміщення бурси з дво'ярусною відкритою галерею. Кожний поверх складався із чотирьох великих класних й двох менших приміщень. Тут проходили заняття, а учні проживали на території монастиря. Це приміщення збереглося до нашого часу.

Приміщення колишньої бурси. Новгород-Сіверський

Як свідчить побудова та назва навчального закладу, у ньому вчилися 4 роки як слов'янською, так і латинською мовами, що було характерним для Києво-Могилянського колегіуму. В основу програми були, очевидно, покладені ті предмети, які були передбачені в молодших класах цього навчального закладу, тобто у першому граматичному класі та наступних трьох граматичних класах, у яких вивчали граматику, синтаксис, арифметику, геометрію, нотний спів, катехізис. Могли бути й інші предмети, котрі вважав за необхідне включити в навчальний план Лазар Баранович.

Для забезпечення навчального процесу книжки могли на перших порах закупувати, а згодом, із відкриттям друкарні у 1674 р. у Новгороді-Сіверському, друкувати. Як свідчить перелік книг, виданих у Новгороді-Сіверському, серед них були «Буквар» (1680 р.), «Часослов» (1675 р.), «Псалтир» (1675 р.), «Охиротонії» (1676 р.), «Анфологійон» (1678 р.).

У 1689 р. Лазар Баранович перевів слов'яно-латинську школу із Новгорода-Сіверського до Чернігова, мріючи перетворити її в колегію на зразок Києво-Могилянської, але не вистачило коштів. Архієпископ надавав великої уваги цьому навчальному закладові. Слов'яно-латинська школа існувала при архієпископській кафедрі до 1670 р., коли новий архієпископ Іван Максимович, послідовник Лазаря Барановича, перетворив її на колегію, побудувавши для цього спеціальне приміщення.

Лазар Баранович добре розумів, що освіта, література, а також православ'я не можуть розвиватися і утверджуватися без друкарської продукції. Київська і львівська, а також дрібні приватні друкарні в Україні не забезпечували тодішні потреби. Архієпископ, плануючи видати для широкого вжитку свої проповіді, виголошені в Києві та Чернігові і об'єднані в досить об'ємних книгах «Меч духовний» та «Труби словес проповідних» у Києво-Печерській друкарні, зіткнувся з багатьма проблемами: не вистачало ані паперу, ані слов'янських шрифтів. Папір він випросив у московського царя: спочатку 500, а потім ще 300 стоп паперу, заплатив наперед великі кошти за набір і друкування. Але сам процес виготовлення макету йшов важко, декілька років.

Лазар Баранович хотів свою працю красиво оформити, зробив проєкт заголовного титульного листка. У листі 1665 р,

адресованого до завідуючого друкарнею Варлаама Ясинського, єпископ Лазар пише: «Я накреслив було до святкових проповідей велику форту [заголовний листок до книги з малюнками – Г. С.], але у зв'язку з тим, що вона була написана нерозбірливо, то її, як загадку, і не розібрали; тепер пишу ясно: Христос – книга життя, посередині, вздовж книги, хрест; книгу держить на самому початку Богородиця Діва, усі ангели і святі, на пам'ять яких знаходяться проповіді, розмістити їх таким чином, як вимагає живописне мистецтво і цими зображеннями облямувати край (форти), в такому порядку: зверху книги зобразити Пресвяту Діву, що держить обома руками книгу, біля неї архангел Михаїл та інші ангели підтримують однією рукою Богоматір, а іншою – книгу; по боках пророків – Іоанна Хрестителя та Іллю; нижче – апостолів Петра й Павла; потім великомучеників Георгія і Демитрія; потім великомучениць Святої Варвари й Параскеви, Іоакима й Анни ..., потім святителів Василя, Григорія, Златоустого і св. Миколая, Петра, Олексія й інших; під книгою преподобних: Антонія й Феодосія, наче б то копаючих печери під землею. Напис: у книзі Твоїй усі напишуться. Коли б форта ця хоча б частково так була намальована, то було б до речі, якщо б на ній були представлені річні свята в особах» [2, С. 22–23]. І далі йдуть описи осіб, які являють собою свята із детальною характеристикою як зображень, так і їх оздоблень.

Як бачимо, Лазар Баранович хотів умістити у цей заголовний титульний лист великий зміст. Але не завжди це вдавалося здійснити графікам друкарні. Та все-таки книга «Труби словес проповідних» (Київ, 1674 р.) була гарно ілюстрована: це сюжети «Перенесення мощей Бориса і Гліба», «Святий Феодосій» та інші.

Видання «Труб ...», як засвідчує М. Ф. Сумцов, тягнулося цілих шість років, про що свідчить листування Лазаря Барановича із печерським архімандритами І. Гізелем, В. Ясинським, а також іншими особами.

У листі до І. Гізеля Лазар Баранович з болем писав: «Боюсь слабости моей, чтобы не вписали меня прежде в поминальницу, пока дождусь напечатания моих проповедей на неделе всего лета; я даже имел надежду, что обрадуюсь ими еще до праздников, но теперь и светлыя недели скоро, Бог даст, наступят» [2, С. 74].

Щоб ознайомитися з основами друкарства, С. Ялинський поїхав у місто Вільно, де ознайомився з роботою друкарів, освоїв ази видавничої справи, закупив необхідне обладнання та у 1674 р. в Новгороді-Сіверському улаштував усе для видання книжок. З боку архієпископа була утверджена необхідна законодавча база шляхом отримання від гетьмана, царя та митрополита відповідних дозволів. А С. Ялинському під Новгородом-Сіверським було передано млин, з маєтки архієпископії для його матеріального забезпечення та забезпечення працівників друкарні харчами та дровами.

Набраний був відповідний колектив та запрошені художники для оформлення книжок. Спочатку видавали невеликі книжечки-проповіді самого Лазаря Барановича: «Слово на Благовіщення», «Слово на Трійцю» [27, С. 258–269]. А потім з'являються книги-проповіді «Слово на воскресіння Христове» Л. Барановича (1675 р.) та «Чуда Пресвятої Діви Марії» (1677 р.) Д. Туптала, «Скарбниця потребная» (1676 р.) І. Галятовського. У друкарні були надруковані також книжки для церковної служби та для шкіл.

Лазарю Барановичу вдалося роздобути польський шрифт. І в друкарні була спочатку віддрукована його книга «Nowa miara starey wiary» (1676 р., «Нова міра старій вірі»), а також І. Галятовського «Stary kosciol» (1676 р., «Старий костьол»), Олександра Бучинського «Chyhirin pograniczne miasto w ciezkim olezeniu Turckim w roku 1677» (1678 р., «Чигирин, прикордонне місто в тяжкій турецькій обозі у 1677 році»), «Labeledz» (1679 р., «Лебідь»).

Хоч важко, але друкарня працювала, виконуючи замовлення як самого архієпископа, так і інших чернігівських письменників. Але, як виявилось згодом, С. Ялинський, людина, схильна до збагачення, про що свідчить листування з ним Лазаря Барановича, разом з архімандритом Новгород-Сіверського монастиря Михайлом Лежайським затіяв аферу: без відома архієпископа, як власника друкарні, надрукували «три тисячі книжок, тобто «Граматику», «Часослов», «Елементарі» і «мали з цього 1,5 тисячі золотих доходу (пожитків)» [2, С. 243].

Лазар Баранович, розповідаючи про скарги друкаря у листі до гетьмана І. Мазепи, при цьому вказував, що на допомогу друкарні був переданий млин на річці Ром під Новгород-Сіверським, який давав прибутки. Крім цього, видавався овес, солод, горілка,

бидло, дрова, сіно тощо [2, С. 244], що сприяло добробуту С. Ялинського й працівників, які ще й отримували зарплату.

Видання шкільних підручників на той час було вигідною справою, бо кількість у Гетьманщині повітових, полкових і сотенних шкіл та інших навчальних закладів, зокрема семінарій, з кожним роком зростало.

Псалтир межі XVII–XVIII ст.

Крім цього, друкувалися також богословські книги, зокрема «Псалтир» (1675 р.), і «Анфологійон» (1678 р.). Але це – невелика частка того, що видавалося в той час. Дослідники вказують, що за час функціонування друкарні у Новгороді-Сіверському було оприлюднено усього 21 видання. 14 із них – це книги письменників Чернігова: 7 творів Л. Барановича (крім слів на свята, ще «Nowa miaga starey wiagu» 1676 р.), 5 книжок Іоанікія Галятівського: «Скарбница потребная» (1676 р.), «Небо новое» (1677 р.), «Stary kosciol» (1676 р.), «Labeledz» (1679 р.), по одній – Олександра Бучинського і Дмитра Туптала.

7 липня 1679 р. у Новгороді-Сіверському трапилася велика пожежа. І, враховуючи попередній вчинок С. Ялинського і пожежу, Л. Баранович переводить друкарню та все її обладнання, зокрема кліше дереворитів, мідерит тощо у Чернігів. Він планував друкарню забрати ще 1675 р. У листі до Феодосія Софоновича він писав: «Уже и польская типография готова; и соизволение на это его

царского величества есть, и его милости, пану гетьману, выдана грамота о том, чтобы он дал мне по порядку универсал на учреждение типографии в Чернигове. Если бы это делалось с сыновним сочувствием, то все труды мои (а у меня, какие Бог послал, есть разные сочинения, за исключением меры, я скоро выпустил в свет на суд церкви. Но как типография в Новгородке и для перевозки этой черепахи нужны хорошие пегасы, то без меня не может работать, потому что и в том, что напечатано уже, от недосмотра, полнехонько опечаток. Настало время не тиснения, а замышляют против нас тяжчайшее утеснение)» [2, С. 204]. Л. Баранович надавав друкарні у своєму житті особливе місце: «Воображаю себе, что если бы Господь дал мне то, чего желает мое сердце, и предприятие мое исполнилось так, чтобы я хоть тень моего писания издал в свет, то обновилась бы, как у орла, старость моя. Полагаю, что и благочестивые читатели моих сочинений сказали бы мне: вечная ему память ...» [2, С. 204].

До Чернігова архієпископ забрав і С. Ялинського, бо, очевидно, не знайшлося іншого спеціаліста, підписавши з ним 7 вересня 1679 р. угоду, яка мала назву «Пункти для спорядження друкарні». У ній детально були розписані обов'язки як друкаря, так і власника друкарні [28, С. 574–575]. Л. Баранович купив сядибу з будинком у місті, дав хороший водяний млин, виділив також С. Ялинському частину прибутків від друкованої продукції. Але друкар не удосконалював свою майстерність, а тому книжки виходили брудними, бо фарбу він не умів добре виробляти й вона розмазувалася, букви відливав криві, тому доводилося перероблювати сторінки книжок. Псалтирі, шестиденники та малі молитовники видавалися бракованими, а тому важко було збувати готові примірники книжок, тож архієпископ розірвав з ним угоду і запросив для роботи у друкарні Іллінсько-Троїцького монастиря майстра Лукаша із Вільно, який добре розбирався у друкарській справі і за 3000 золотих привів друкарню у належний стан, навчив монахів монастиря відливати літери, виготовляти друкарські чорнила, переплавив відпрацьований матеріал для подальшого використання, чим збільшив прибуток [2, С. 245]. На жаль Лукаш через деякий час помер. Але друкарня продовжувала видавати книжки, зокрема різні релігійні твори.

Друкарня Троїцького монастиря, Чернігів

За час керівництва друкарнею Лазар Баранович надавав у виданні книжок перевагу чернігівським літераторам. Із 78 видань, здійснених у Новгороді-Сіверському та Чернігові, 19 – це літературні твори українських письменників: 11 творів самого Л. Барановича, 10 – Іоанікія Галятовського, 4 – Дмитра Туптала, по 1 твору Олександра Бучинського, Лаврентія Крщоновича, Стефана Яворського, Івана Величковського, І. Богдановського, Івана Орновського. Ці твори видавалися як українською, так і польською та латинською мовами різного друкарського формату. Як зазначив дослідник В. Модзалевський, Лазар Баранович «зумів навіть релігію одягти в шати риторики – і при цьому так, що в його словах про Бога часто відчувається сильніше, ніж безпосередній релігійний порив, вишуканість, тонкість його нерідко земних персоніфікацій» [51, С. 103].

Л. Баранович особливу увагу приділяв оформленню книжок, особливо титульної сторінки. Часто, як ми же вказували вище, сам наповнював її тими чи іншими біблійними образами, визначав їх розташування. Часто ці описи носять поетичний характер. Про це свідчить гравюра, яка присвячена Божій Матері: «Пресвята Діва, так, як собор її святкується, має бути у віночку: чрево твоє, яко

стяг пшениці; у черева – пшениця: це має означати родючість року. На одному боці (форти) – чертог Пресвятої Діви з щитами: яко стовп Давидів, тисяча щитів висять на ньому; а на іншому боці, для відповідності, – стовп – св. Симон, і сам він у віночку. Пресвята Діва вдягнена сонцем. Це означає тепло літа: ність іже укроється теплоти его, а Симон проливає сльози; від такого лише дощу слід чекати врожаю. Із хмар рука благословляє літо й тримає віночок. Напис: «Десниця Божа сотвори силу»«. І далі ще йдуть поради. Завершує Л. Баранович словами: «Якби у нас були для цього порізані дощечки (образки), то вийшла б емблематична поезія» [2, С. 23].

У Новгород-Сіверській та Чернігівській друкарнях працювали як художники-графіки, що використовували дерево, тобто вирізали малюнки на дереворитах, так і на металі. Уже перші видання книжок засвідчують майстерність граверів Дамаскіна, Дорофея, Костянтина, Семена Ялинського, а також тих, хто позначав свої роботи ініціалами В. Л. Н., П. Е., П. С., М. Я.

В одному із перших видань «Службника» Л. Барановича, виданого у Новгороді-Сіверському 1665 р., знаходимо майстерно виконані тематичні ілюстрації історичного і побутового змісту. Особливу увагу привертає мініатюра «Чин освячення прапора». Процес освячення проходить на тлі Новгород-Сіверського Спаського собору. На передньому плані стоять гетьмани, козацька старшина, духовенство. Майстер уміло поєднує на малюнку різні кольори – зелений, жовтогарячий, що дає можливість передати хвилюючу мить присяги на знамені. У «Службнику» багато заставок із маленькими різносюжетними сценками, які засвідчують майстерність художника-гравера. Там, де він користується натурою, помітні його реалістичні підходи до зображених осіб. Це ж виявляється і в зображенні канонічних образів, їх обличчя сповнені життєвої правди. Зримі прояви майстерності й у володінні світотінню, передачі об'ємних форм та перспективи зображення.

Серед інших книжок із оригінальними гравюрами виділяється «Апостол» (1670 р.), «Анфологійон» (1678 р.) та інші. Привертає увагу гравюра «Октоїха» 1682 р. Тут художник переплітає рослинний орнамент з фантастичними птахами та фігурками путті.

Для ілюстрацій книжок новгород-сіверського видання характерне поєднання релігійних мотивів зі світськими, надання біблійним канонічним образам реалістичних національних рис. Саме це є визначальною ознакою для всіх творів живопису: монументального настінного розпису, ікон, портретів тощо, які створювалися в Новгороді-Сіверському.

Після того, як друкарня була переведена до Чернігова, Л. Баранович разом із Варлаамом Ясинським «без зайвого шуму» поставили римо-католикам і уніатам «великий фітіль»: вони зуміли перетягти на православний бік 6 знаменитих на всю Східну Європу митців-граверів і друкарів, чотирьох українців, одного поляка і одного німця, які до цього працювали на католиків і уніатів у віленські друкарні «Societatis Jesu» – «Товариства Ісуса», тобто єзуїтів [53, С. 179]. У 1680 р. у Чернігові з'явилися гравери Леонтій Тарасевич, Лаврентій Крщонович, Іван (Інокентій) Щирський. У кожного була своя доля і свій шлях до Чернігова. Так, Леонтій Тарасевич на початку 80-х років XVII ст. працював у друкарні Вільно. І архієпископ Чернігівський запросив його працювати у своїй друкарні. Разом з Л. Тарасевичем із Вільно приїхав і Лаврентій Крщонович. Івана Щирського Лазар Баранович розшукав серед випускників Києво-Могилянської колегії і послав його 1677 р. навчатися до Віленської академії. Там він повинен був не лише поповнити знання, а й навчитися малювання і гравірування в академічній друкарні. Тут І. Щирський зустрівся з Л. Тарасевичем та Л. Крщоновичем, які працювали в друкарні.

У 1687 р. вони приїжджають до Чернігова і працюють у друкарні Лазаря Барановича. Кожен із них – оригінальне, творче явище в історії мистецтва. До їхньої групи слід додати і видатного художника Олександра Тарасевича, автора портрета Лазаря Барановича [29]. Саме Тарасевич та Щирський відіграли велику роль у становленні й утвердженні граверства в Чернігові. До школи О. Тарасевича належали Л. Крщонович та І. Стрельбицький, який прийшов у місто на Десні трохи пізніше.

У Чернігові Іван Щирський створив унікальну ілюстрацію для книги Лазаря Барановича «Благодать і істина» [30, С. 668–697], на якій художник на тлі історичних подій XVII ст. показав життя архієпископа.

«Аби зрозуміти цю річ, – зауважує Анатолій Макаров, – треба згадати, що Бароко пов'язувало всі події на землі з волею Бога і, отже, надавало кожній з них містичного й космічного значення. Саме цю думку Лазар Баранович і поклав в основу свого поетичного опису розгрому турків під Віднем і на Україні. Створюючи свій авантитул до поеми «Благодать і істина», І. Щирський йде за автором і намагається вписати зображувані ним події у метафізичну реальність інобуття. Він створює умовно-сновидну композицію, космічна фантасмагоричність і романтична місячність якої здатна розворушити фантазію навіть сучасного читача, вихованого на першокласних зразках фантасмагоричної образності Гоголя, Шевченка, Франка, Булгакова і Гофмана. Цілком можливо, що авантитул Щирського до книги Барановича був першим досконалим твором української емблематичної поезії» [31, С. 245].

У 1683 р. був видрукований панегірик Лаврентія Крщоновича на честь Лазаря Барановича «Воскреслий Фенікс». У книзі було шість графічних заставок, що мали містично-емблематичний характер. Їх виконали у співавторстві поет та Іван Щирський. На одному із малюнків Іван Щирський вписує ім'я Лазаря Барановича у форму хреста, стверджуючи цим самим, що для нього це святе ім'я [32, С. 63].

Щирський І. Фенікс на горі. Відроджений Фенікс. Чернігів. 1684

Охоплюючи весь комплекс культурологічних явищ, які пов'язані із діяльністю Чернігівського архієпископа, можна стверджувати, що галузь культури, зокрема, і літератури (а він був визначним письменником) була однією із провідних серед його інтересів і захоплень, поряд із богослов'ям.

Лазар Баранович мав якийсь особливий хист залучати до своєї культурної та духовної діяльності багатьох освічених і талановитих людей: письменників – Іоанікія Галятовського, справжнього друга і соратника Дмитра Туптала, «мужа із знаннями великими і розумом світлим» Івана Величковського, реформатора у поезії бароко Олександра Бучинського-Яскольда, воїна і поета Лаврентія Крщоновича, художника і поета, ігумена Іллінського монастиря, художників – братів Леонтія і Олександра Тарасевичів, Івана Щирського, композитора Семеона Пекалицького й інших помітних у той час представників культури. Добропорядність пастиря, його привітність часто давали про себе знати, а тому серед тих, хто став його соратниками були не лише його учні, а й інші богослужителі, серед них Адам Зерников, Макарій Осницький та інші.

Герб Л. Барановича

Особливе місце у спадщині Лазаря Барановича займає його літературна діяльність, що розвивалася у стилі бароко, яке утверджувалося у той час в українській літературі, архітектурі, живописі і набувало оригінального національного забарвлення. Саме його творчість, у поєднанні з творами його побратимів, дає право говорити про функціонування в Чернігові літературної школи під керівництвом Лазаря Барановича зі своїми специфічними ознаками. Один із перших дослідників його творчості професор М. Сумцов у своїй монографії «Лазар Баранович» зазначає: «У галузі літератури він виступив головою й керівником певного освіченого й патріотичного гуртка письменників. Він був з'єднувальною ланкою між літературними й науковими працівниками, викликав їх до літературної діяльності і частково регулював її, керував нею через просвічені, повні життєвого досвіду і добродушності поради і научення. Баранович входив у стосунки з людьми пера, підтримував їх на випадок нужди морально, а часом матеріально і сам шукав у них духовної підтримки. Але це один бік стосунків Л. Барановича зі своїми чернігівськими сучасниками. Ці зв'язки набагато глибші. І пов'язані вони були з утвердженням у Чернігові, завдяки творчості письменників цілої літературної школи, яка об'єднала їх усіх, завдяки стилю бароко та іншим характерним для школи творчими рисами» [3, с.1].

На жаль, у ХХ ст. це твердження про чернігівську літературну школу в наукових працях не згадувалося. Літературознавці, аналізуючи діяльність окремих письменників Чернігова, дають свої визначення. Так, І. Радишевський, говорячи про Л. Барановича, наголошує, що він «об'єднав навколо себе діячів Києво-Чернігівського культурного осередку» [33], а В. Кречотень, характеризуючи діяльність Івана Величковського, зазначає, що він «перебував у колі сподвижників Лазаря Барановича» [34]. До «Києво-Чернігівського культурного осередку» В. Маслюк відносить і Олександра Бучинського-Яскольда [35]. А. Макаров вводить поняття *поети кола Лазаря Барановича* [31, С. 241].

Валерій Шевчук, відомий поет-перекладач і дослідник давніх текстів, присвятив чернігівським літераторам статтю «Співці музи Роксоланської в Чернігові (Києво-Печерський осередок поетів другої половини XVII та першої половини XVIII ст.)» у книзі «Дорога в тисячу років» [36, с. 126–134]. Згадуючи цю свою статтю

у вступі до «Повного зібрання творів Івана Величковського» [37, с. 5], В. Шевчук пише, що школа починається таки від Лазаря Барановича, якого 8 березня 1657 р. висвячено на чернігівського єпископа. При цьому дослідник згадує проф. М. Сумцова. Далі у цій статті про І. Величковського її автор знову користується поняттям «поети кола Л. Барановича».

Усе це не випадково, бо у літературознавстві нема чіткого визначення поняття «літературна школа». В. Лесин і О. Пулинець у «Словнику літературознавчих термінів» [38] під школою розуміють «тенденції ідейно-художньої особливості, манеру письма» і називають для прикладу «шевченківську», «франківську», «некрасівську» школи і, таким чином, зводять сутність школи до традицій видатного письменника.

У навчальному посібнику «Теорія літератури у зв'язку з проблемами естетики» читаємо: «За певних обставин у рамках одного літературного напрямку часто утворюються групи письменників, споріднених і за естетичними, і за суспільно-політичними поглядами. Тому ідейно-естетичну спільність прийнято називати літературною течією. Літературну течію, до якої входять найближчі творчі послідовники якого-небудь видатного письменника, зазвичай іменують літературною школою, її представники є одностайними в усіх істотних питаннях художньої творчості [39]». І в цьому визначенні, як бачимо, усе зводиться до наслідування якого-небудь знаного письменника.

Розгляд життя і творчості літераторів Чернігова, які проживали в один час, дає можливість стверджувати, що в другій половині XVII ст. саме в цьому місті функціонувала літературна школа зі своїми специфічними ознаками. Серед них ми виділяємо такі:

1. Наявність визначної особистості, яка змогла б об'єднати навколо себе літераторів, а саме таким і був Лазар Баранович, видатний церковний і культурний діяч, із діяльністю якого пов'язано багато відкриттів, зокрема слов'яно-латинської школи, друкарні, будівництва храмів тощо. Жодна важлива державна подія у Гетьманській державі не проходила без участі місцеблюстителю православної церкви архієпископа Лазаря Барановича.

2. Активна участь письменників у громадському житті України. Усі чернігівські письменники були у вирі складного життя періоду Національно-визвольної війни, утвердження української козацької

державності. І тут проявляється їх спільність у соціально-політичному та культурному житті.

3. Тематична, жанрова та мовна спільність їх творів.

4. Єдиний творчий метод, зокрема бароко, який визначав як стильову, так і методологічну спрямованість творчості письменників. Для їх творів була характерна мальовничість, декоративність, орнаменталізм, пишномовність, незвичність (химерність) порівнянь, метафор, гіпербол тощо. Майже всі письменники не лише користувалися прийомами бароко, а й розвивали в своїй практичній діяльності його теоретичні основи.

5. Наявність друкарської бази, яка сприяла розповсюдженню творів письменників школи. І в цьому напрямку багато зробив Л. Баранович, заснувавши і оберігавши від російського Священного синоду друкарню, залучивши до її роботи І. Галяровського, І. Величковського, Л. Крщоновича й ін.

При цьому слід зауважити, що при зникненні однієї із ознак губиться єдність школи, і про це свідчить літературне життя в Чернігові на початку XVIII ст., хоча в цей період жив і працював визначний церковний і культурний діяч архієпископ Іван Максимович, церковний діяч і письменник Ігнатій Максимович, священники і письменники Петро Армашенко, Антоній Стаховський, Йоасаф Горленко, Ілля Турчиновський, Іпполіт Вишенський та інші, але між ними уже не було тієї єдності, яка спостерігалася за Лазаря Барановича [40, с. 35–41].

Серед виділених нами ознак у творчості письменників чернігівської літературної школи деякі мають художньо-естетичну спільність і відграють значну роль у загальноукраїнському літературному контексті. Те, що було закладено чернігівськими митцями слова, знайшло своє продовження, розвиток і сприяло в подальшому збагаченню літератури XVIII ст.

Якщо говорити про тематичну спільність і її розкриття у бароковому спрямуванні, то на перший план у письменників Л. Барановича, І. Галятовського, Д. Туптала, Л. Крщоновича, І. Орновського, Я. Бучинського-Яскольда виходить проблема життя людей, яке було охоплене глибоким почуттям необхідності виборювання своєї державної самостійності в час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького за участю запорізьких козаків проти сусідів-ворогів. Саме тому немало

творів було присвячено конкретним персонажам, які у літературі сприймалися як барочні герої. Поруч із цією проблемою важливе місце в тематиці чернігівців має гуманістична ідея.

Вірші Л. Барановича насичені героїкою, стосуються теми захисту України від татар і турків, які творили безчинства, заливали українську землю кров'ю («Та ознака в Україні, що земля її в руїні», «Світ на всі боки палає широко»). І поет закликає український народ бути готовим відбити нові набіги ворогів і відстояти незалежність рідної землі:

Народе давній,
Мій руський славний, подбай про свободу,
Дбай краще, бо то
Цінніше злота, жий без переводу! [41, с. 176].

Л. Баранович добре розумів, що народ не може жити, а держава існувати без миру, закликав всі народи до єдності у боротьбі за мир. Тож він з великим хвилюванням і високим патріотичним почуттям заявляв:

Миру без миру так важко пробути,
Миру мир хоче – у слові це чути! <...>
Мир тож – не мир вже, як миру немає:
Ходеш сьогодні, а завтра вмираєш! [41, с. 175].

Ще гостріше ця думка звучить у вірші «Світ стрясають грози на людській сльози». Без єдності, без миру не може бути справжнього життя. І прикладом цього служила Україна, де лилася кров у боротьбі проти зовнішніх ворогів, які, мов скажені собаки, кидалися з усіх боків, щоб розтерзати українську землю:

Вже Україну в крові покупало,
Невинним людям над міру припало.
Мед-молоко по землі хай поплинуть,
Люди мечі хай порушать і кинуть!
Хай переплавлять гармати на дзвони,
Щоб дзвоном славить Тебе на всі гони,
Як пожаданий ти мир подаруєш
Що завше дітям своїм офіруєш,

Дай, Пане, миру, дай конче спокою,
Так хочем того по довгому бою! [41, с. 174].

Подібні думки Л. Баранович висловлює і в інших своїх творах «В світі так ведеться, що лихо сміється», «Ця війна світ розладна», «У миру нема миру» та інші. Увесь цей цикл віршів проникнутий антивоєнним гостропубліцистичним протестом і закликком оберігати землю і життя людей від кривавої і ненажерливої війни.

Як стверджує літературознавець В. Шевчук, жоден похід козацького війська не залишався поза увагою української поезії. Це підтверджують і два томи героїчної поезії XVII ст. «Марсове поле», які надруковані у 1988 та 1989 роках, де знаходимо і твори чернігівських поетів.

Але, оспівуючи героїчні подвиги козаків і розкриваючи військово-батальну тему, значна частина майстрів слова почала говорити про пагубність війни, результатами якої були гори трупів та море крові. Тобто входить тема мілітаризму, тема протидії війні. І одним із перших, хто затаврував війну як криваву бійню, був Лазар Баранович. Його життя припало на час воєн, час Руїни, час братовбивчої війни, яка розхитувала основи цивілізованого життя. Опираючись на християнські позиції, він заявляє:

Пожалься, Боже, що світ закурився,
Це ж за гріхи Бог на всіх нас озлився!
Брат брату недруг, син батьку ворожий,
Скрізь недовіра, і всі насторожі.
Своєї тіні жахаються люди –
Гріхи се чинять, пануючи всюди.

(«Світ стрясають грози на людській сльози» [41, с. 173])

Знедолену Україну часів Руїни поет зображує у вигляді човна, що потопає у морі крові:

Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну лиха нападають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потопає.
Пане, водою правиш і вітрами,
Хай же затихне буря ця над нами!

(«Та ознака в Україні, що земля її в руїні» [41, с. 174])

Як істинний християнин поет Л. Баранович, використовуючи барокову символіку, звертається за допомогою до Бога:

Боже, дай людям святу твою згоду
І по негоді подай нам погоду.
На Україні
Не один гине, Вкраїна – це море!
Воно червоне,
Хто сам – потоне, в гурті – переборє!
Хай Україна
Буде єдина, татарин хай згине.

Подібні думки знаходимо і у Івана Орновського та Лаврентія Крщоновича. Перший зневажливо ставився до тих поетів, зокрема, Пилипа Орлика, Стефана Яворського, які оспівували моря крові і прославляли тих, хто мріяв про військову кар'єру. А Лаврентій Крщонович війну проклинав.

Поети період миру називають золотим часом, бо люди могли займатися мирною працею і їм у цьому сприяв давньоримський бог посівів, плодоносності Сатурн, і вони в мирі і злагоді творили заможне життя, оспіване в піснях митцями.

Лазар Баранович створює яскраву картину мирного часу, коли людина працює в полі і від своєї, хоча і важкої праці, отримує насолоду:

Начебто списи, колосся по полю,
Люди колосся стинають без болю.
Піт із них ллється, то рать не кривава,
Праця нелегка, жнива – не забава.
Зводяться скирти в полях, мов могили,
Буде чим людям підкріплювать сили.
Далі на гумна пшениця прямує,
Вже там господар усім урядує:
Збіжжя спочатку велить молотити,
Мельникам зерно під жорна возити,
Борошно біле з млина прибуває,
Пекар із нього в діжі тісто має,

З печі виходять хліби всім на диво –
Труд свій щоденний спожиймо щасливо.
(«В полі робота, до неї охота», переклад Ольги Кречотень
[42, с. 317])

І все це гине, все руйнується у згарищах війни, які задимлюють золоті промені Сонця, у яких гине і сам трудар – творець здобутків і щасливого буття.

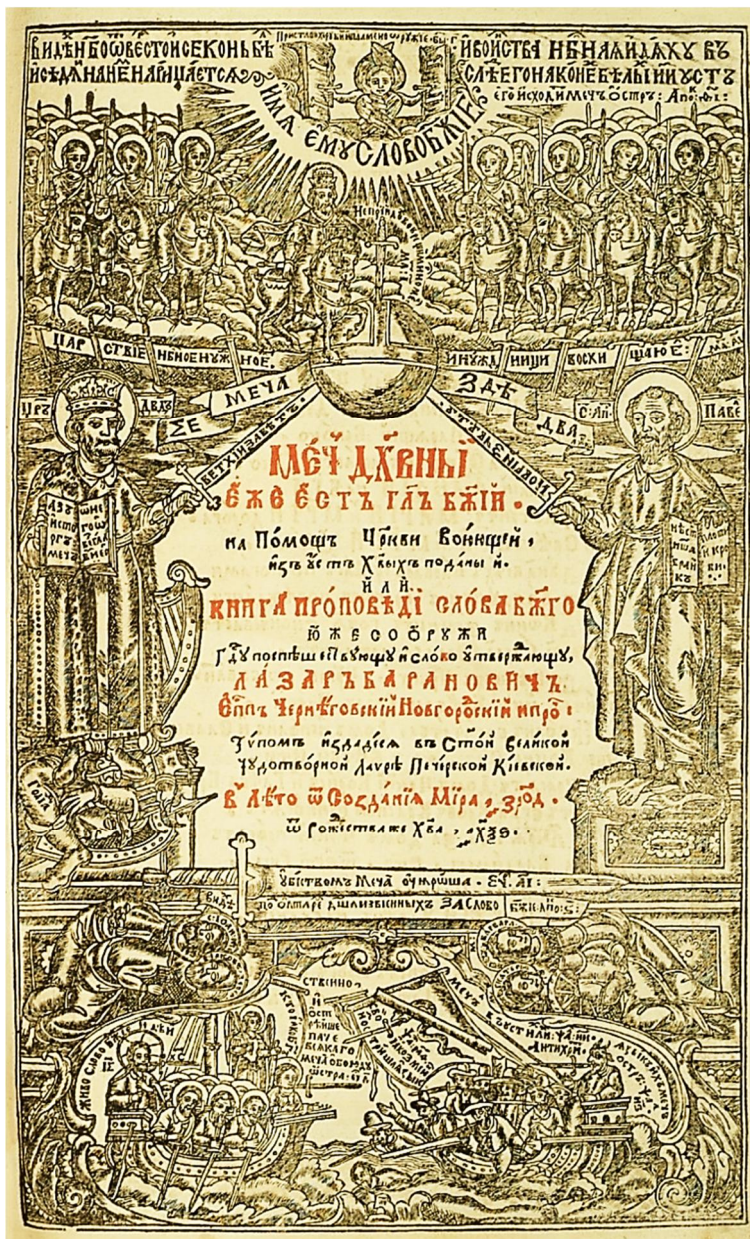
Але час воєн формує й іншу мораль і психологію життя людини. З'являються ті, хто мріє у цих кривавих бійнях здобути собі славу, багатство, владу, придбати капітали, ґрунти, збагатитися на віки. Лазар Баранович засуджує це соціальне явище:

Пиха єдина у світі панує,
Кожен сусіді ніщо не дарує.
В світ цей прийшовши, Господь казав вірним:
«Вчись кожен серцем, як я, будь покірним!»
Мало з людей хто дозрів до покори,
Пихою кожен хвалитися скорий.
(«У світі так ведеться, що лихо сміється», переклад Валерія Шевчука. [41, с. 17])

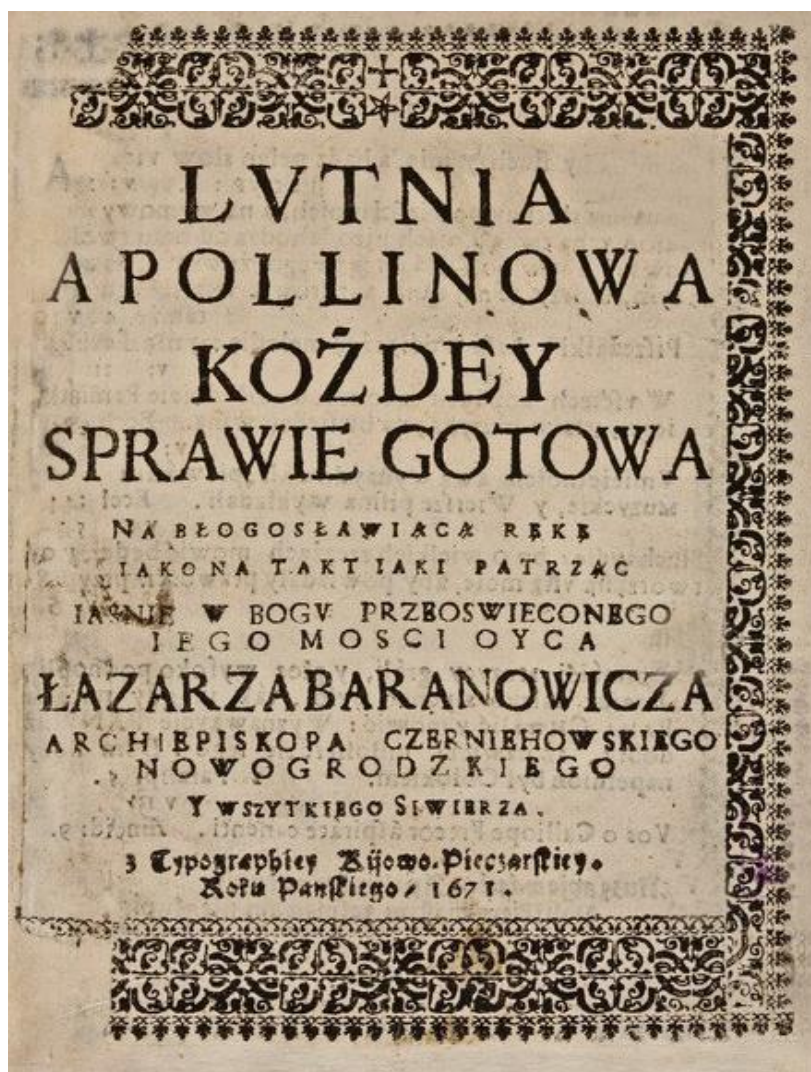
Лазар Баранович вніс значний вклад також у розвиток публіцистичної, проповідницької прози. Основні його проповіді увійшли до книг «Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674). Вони присвячені релігійно-моральним темам, життю Ісуса Христа та святих. Письменник проповідував високі моральні принципи поведінки людей. Деякі проповіді направлені проти засилля католицизму, татаро-турецьких загарбників. Вони написані старослов'янською книжною мовою.

Відомий Л. Баранович і як поет, що писав панегірики, присвячені на честь різних визначних осіб та подій («Вечерний плач», «Заутрення радість»), будівництва Троїцької церкви в Чернігові в 1680 р. тощо.

Деякі його твори написані польською мовою. Польськомовні вірші увійшли до збірників «Апполон Християнський» (1670), «Апполонова лютня» (1671), «Книга смерті» (1676), «У вінок матері Божій» (1680), «П'ять нот» (1680) та інші.

Лазар Баранович. Меч Духовний (1666).
Титульна сторінка

Л. Баранович. Лютня Аполлона

В той час поет міг писати тією мовою, яку сам добровільно обирав. Вміння писати на багатьох мовах вважалося ознакою освіченості. У вірші «Русин до поляка, що по-польськи балака» Л. Баранович писав:

«Вільність мають поетове Щодо вимислів та мови! [43, С. 178].

Письменник закликав кріпити дружбу між русинами і поляками у їх спільній боротьбі проти турок. Писав Л. Баранович вірші і

давньоукраїнською мовою. У своїх творах письменник прославляв Бога, ангелів, святих. Деякі вірші присвячені явищам природи, порам року («Про місяць та зорі», «Про Сонце», «Веселка в небі – втішатись треба!»). І це не випадково, бо в XVII ст. інтенсивно йшов процес пізнання світу, його сутності.

Чимало у Л. Барановича віршів, у яких він розкриває окремі людські риси. Заохочував працелюбність («В полі робота, до неї охота»), висміював п'янство («Як дощ осінній, хлоп пиячить з ліні»), жадібність, лицемірство, невміння людей пробачити одне одному помилки тощо.

Вік довгий в того, хто міру тримає:
Розпусту часто хвороба карає.
Старий чи юний, а хочеш будь дужий,
Тримайся міри у всьому, мій друже!..
Ідеш у ліжку, не вживай напою,
Щоби зі шлунком не тримати бою.
(Переклад В. Шевчука)

Ділову пораду знаходимо і у вірші «Ледащому і болящому»:

Небеса самі б пропали,
Коли б рухатись не стали.
Рухайся отожд, небоже,
Бо хвороба тебе зможе.
Рух тепло нам посилає,
А в теплі життя буває.
Бери приклад з сонця, пробі,
Як не хочеш бути в гробі! (Переклад В. Шевчука)

Деякі вірші Л. Барановича носять афористичний характер:

Старе зло - бочка гнила, кожен знає:
Нове вино в ній за рік закисає.
Дірява бочка - вино розіллється,
Недбалий швидко в світі зведеться.
(«На вино молоде бочка нова де?» Переклад В. Шевчука)

У віршах Л. Барановича звучить і соціальна тема. Він говорить про несправедливість, яка існує між людьми. Інколи ця думка висловлюється поетом у алегоричній формі («Про шпака»).

Розповідаючи про бідних і багатих у вірші «Один багатий, на другому – лати», він заявляє:

Коли б зайвини люди роздавали,
Голоти в світі ми б не подибали.
Щоб лишки власні винесли багаті,
То бідні легко б полатали лати.
Добро трухліє, викинуть воліють,
Бідаку – брата свого – не жаліють.

І як висновок – осуд багатого:

Прийми страждаючих лоно Аврамове,
Багатим пекло випаде готове!
(переклад В. Шевчука)

Цінність літературної спадщини Л. Барановича полягає в тому, що він розвинув поетику бароко, ввів нові теми, які пов'язані з утвердженням єдності слов'янських народів у боротьбі з турецько-татарськими загарбниками та у відстоюванні миру на землі, піднімав соціальні і морально-етичні проблеми, збагачував поезію художніми прийомами, які розвивали його учні Іоанн Галатовський, Дмитро Туптало, Іван Величковський, Олександр Бучинський-Яскольд, Лаврентій Крщонович, Іван Орновський та інші. Кожен із них теж вніс значний доробок в літературне життя краю.

Усе це давало можливість зробити місто на Десні другим після Києва яскравим центром політичного, церковного і культурного життя України. Після смерті Лазаря Барановича ще деякий час будуть розвиватися його традиції, але згодом уже не буде такого розмаїття проявів у багатьох напрямках культури. Тож особа архієпископа і нині притягує до себе і спонукає розібратися у його складному житті і продемонструвати, як людина, що живе інтересами України, може так багато зробити для неї.

Очолюючи Чернігівську єпархію й всеукраїнську митрополію у 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр., Лазар Баранович багато сил докладав до того, щоб українська гетьманська держава розвивалася у мирі і злагоді, хоча це не завжди йому вдавалося, і він інколи йшов на компроміси. Як тонкий політик, він робив це для того, щоб зберегти незалежність своєї рідної української землі та українсько-го православ'я.

Гедеон Четвертинський, митрополит. XVII ст.

Особливо складними виявилися 70–80-і роки XVII ст., коли гетьманом був Іван Самоїлович, якого підтримав Л. Баранович під час його обрання. Але через рік ставлення до архієпископа змінилося у гірший бік. При заміні Київського митрополита гетьман не захотів, щоб обрали старійшого і досвідченішого архієпископа Лазаря Барановича, який відстоював принципи незалежності української православної церкви від Московії, а надав перевагу м'якому і поступливому Луцькому єпископу, своєму родичу Гедеону Святополку-Четвертинському. Той після обрання його Київським митрополитом, запам'ятавши, як ми вже вказували вище, відсутність Лазаря Барановича і духовенства із Чернігівщини на його виборах у Софійському соборі, оцінивши це як протест проти нього, почав проявляти до нього нечемність, наказав не іменувати архієпископом, а називати єпископом, намагався відібрати у чернігівського архієрея його протополії. Про це Л. Баранович детально сповіщав пізніше як гетьману І. Мазепі, так і царям Московії Іоанну та Петру, які надали Київській лаврі і Чернігівській єпархії право підпорядковуватися не Київському митрополиту Гедеону, а

безпосередньо Московському патріарху (1688 р.). Проте Лазар Баранович і Варлаам Ясинський, архімандрит Києво-Печерської лаври (1684–1690), намагалися і в подальшому дотримуватися своїх принципових позицій щодо ставропігії, постійно нагадуючи, що українська православна церква підпорядкується Константинопольському патріарху.

Варлаам Ясинський

Царська влада Московії і патріарх Іоакім все робили, щоб до кінця підпорядкувати всі парафії своїй владі. Особливо брутальною була політика щодо української православної церкви і її служителів патріарха Іоакіма, який часто проявляв неповагу та грубість навіть щодо церковників старшого покоління, про що свідчить його лист до Лазаря Барановича, написаний під час церковної дискусії у 80-х роках XVII ст., коли відомого церковного діяча С. Медведєва звинувачували у неправильному (римському) тлумаченні вчення про Дари Господні. У листі до Лазаря Барановича патріарх у грубій формі вимагав від нього осуду С. Медведєва, а в іншому випадку погрожував піддати архієпископа суду. Цей лист свідчить про рівень «моральної» поведінки патріарха:

«Писали мы к тебе, – зазначав патріарх, – желая ведать согласие и единомыслие твое к св. восточной церкви и к нам, архипастырю твоему; и твое боголюбие, презирая и в ничто полагая нас, отца и архипастыря твоего, по прошествии многого времени едва отписал, и то не по своей мудрости; мы тебя спрашивали об одном, а ты отвечал о другом. Мы тебе предложили от востока, а ты, отскочивши в противную сторону, говоришь от запада; и простому человеку стыдно так говорить; вместо того, чтоб противопоставить нам обычай, преданный св. отцами, ты толкуешь о своем застарелом обычае и о новшествах, обретающихся неосмотренно в новосочиняемых ваших книгах. Изъяви нам все искренно и немедленно, да не обнаружится пред нами твое непокорство и презрение. Или ты один вне власти, нам данной? [...] Коли ты нас о себе не известишь, не смей священнодействовать до совершенного о тебе суда; да знаешь главу и отца твоего и да не научишься не быть презорлив и непослушлив к архипастырю своему и восточной церкви святой. Если же будешь согласен с св. восточной церковью и объявишь немедленно свое согласие и единоумение с нами, то священнодействуй невозбранно» [44, С. 476].

Після падіння гетьмана І. Самойловича (1687 р.) та смерті митрополита Гедеона (1690 р.) Лазар Баранович трохи підбадьорився, бо в нього налагодилися добрі стосунки з гетьманом Іваном Мазепою. І це пояснюється тим, що у них було чимало спільного у вирішенні політико-культурних та церковних проблем.

Іван Мазепа підтримував архієпископа щодо самостійності української православної церкви, а також його активної діяльності, пов'язаної з відбудовою храмів, розвитком музичної та художньої культури, а також літературної творчості чернігівських письменників, бо, як відомо, гетьман і сам писав літературні твори, тематика яких перекликала з віршами Л. Барановича. Особливо це помітно в «Думі» І. Мазепи. Гетьман цікавився, коли бував у Чернігові, всіма виданнями, які з'являлися в чернігівській друкарні, її проблемами. У великій бібліотеці гетьмана були й твори чернігівських письменників. Деякі із книг – це дарунки Івану Мазепі з присвятами йому.

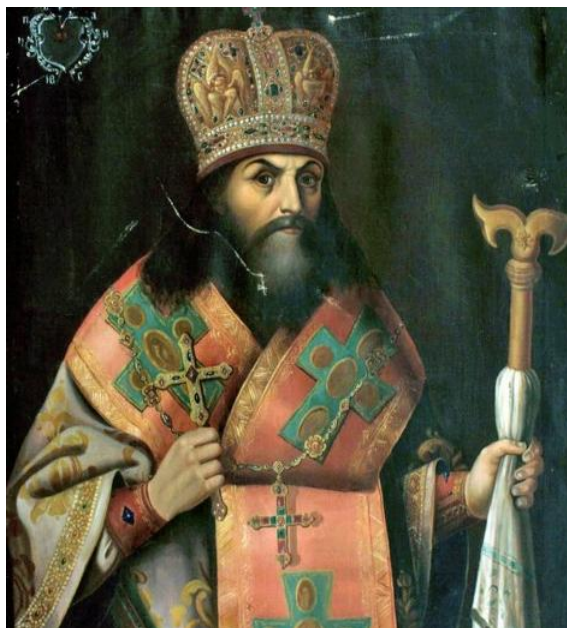
Стан здоров'я Л. Барановича погіршувався, а тому він думав, кому передати свою архієпископію і порадився з гетьманом. 2 січня 1688 р. помер ігумен Чернігівського Єлецького монастиря

Іоаникій Галятовський, відомий церковний і культурний діяч, письменник. І на його місце Лазар Баранович запросив ігумена Києво-Видубецького монастиря Феодосія Углицького, у якому той працював протягом 24 років і привів у належний стан цю обитель. Висвячення його архімандритом та перевід у Чернігів мали і далекоглядні перспективи, які виношував Лазар Баранович, шукаючи собі заміну. Архієпископ добре знав ігумена, його ставлення до роботи, і, особливо важливо, його погляди щодо української православної церкви та й України як держави.

Лазар Баранович поділився своїми планами з гетьманом і отримав від нього підтримку. 10 лютого 1689 р. Іван Мазепа видав універсал, згідно з яким Єлецькому монастирю, який очолив Ф. Углицький, було надано додатково село Мощенки [45, С. 256].

Архієпископ долучив Ф. Углицького до написання відповіді Московському патріарху щодо перетворення Святих Дарів та листа з погрозами на адресу Лазаря Барановича. І в цій справі архімандрит показав себе дуже освіченим і підготовленим до проведення таких богословських дискусій.

Св. Феодосій Углицький

У 1689 р. Іван Мазепа брав із собою до Москви і Ф. Углицького, а 1691 р. у зв'язку з хворобою Л. Барановича і його проханням гетьман погоджував з Москвою кандидатуру архімандрита на посаду помічника архієпископа в управлінні Чернігівською єпархією [Лист гетьмана Мазепи патріархові Адріану (жовтень 1691 р.), [46, С. 322], на що й отримав дозвіл.

Лазар Баранович погодив із гетьманом і питання про майбутнє висвячення Ф. Углицького архієпископом Чернігівським. Останній написав схвального листа патріарху і царям, бо за життя архієпископа цього не можна було робити. Прохання Л. Барановича та І. Мазепи набрало сили, і Ф. Углицький 11 вересня 1692 р. був висвячений у єпископи, а через два дні, 13 вересня, у архієпископи Чернігова і Новгородка (тобто Чернігівського та Новгород-Сіверського).

Лазар Баранович був спокійний, бо знав, що Углицький продовжить його справу. І як свідчить подальша діяльність нового архієпископа, він не помилився.

Лазар Баранович помер 3 вересня 1693 р. на 78 році життя і, як сказано в Чернігівському літописі, «правив престолом 37 років і погребен в катедрі черниговской за лівим крылом» [47, С. 114], тобто у Борисоглібському соборі. «Великим стовпом церковним» назвав Л. Барановича його сподвижник Дмитро Туптало, довідавшись про смерть архієпископа.

Історик XIX ст. М. Костомаров, характеризуючи Лазаря Барановича серед інших визначних українських діячів XVII–XVIII ст., підкреслював: «Лазар, сам українець, вельми жалів над несправедливістю і гнобленням, заподіяним українцям воєводською управою. Він побивався за тим, щоби визволити українців від суду московських воєводів, однак не вступив нічого вдіяти, позаяк змагання його, при всій їх красномовності, показалися противними напряміві московської політики, що бажала, як можна, найтісніше прив'язати до себе зайнятий край. Лазар був чоловіком в життю розумним, позволяв собі говорити скільки для його було безпечно, умів і мовчати і намагався мирно жити з сильними і догоджувати їм» [48, С. 382].

До цієї характеристики слід додати, що Лазар Баранович, проживаючи у складний час України, який увійшов в історію як «Руїна», дуже багато зробив для тривалого збереження самостійності

української православної церкви й утвердження православ'я, розвитку культури в Гетьманській державі, пов'язаної з відкриттям навчальних закладів, друкарні, формуванням барокової школи в літературі, організації хорового мистецтва, виявленням і підтримкою багатьох діячів культури та релігії, які стали помітними та знаними в Україні та за її межами. Лазар Баранович зумів завдяки своїй наполегливості, мудрості й організаторським здібностям поживити культурне життя на Чернігівщині, а значить, і на Гетьманщині.

Після смерті Лазаря Барановича з'явився цілий цикл емблематичних віршів, присвячених архієпископу, в яких висловлена до нього любов і вдячність його прихильників та учнів як до «Вождя церкви та пастиря церковного» [49, С. 206].

Чесо ради сей Пастиръ сѣтя свое сѣеть?
Или словеснимъ овцамъ брашно не довлѣеть?
Или есть неплодная сердец наших нива,
Тѣмъ же его требуетъ в таком дѣлѣ жива?
Сей есть добрый наш Пастиръ, аще и во смерти,
Но любовь его ко нам не можетъ умерети,
Понеже всегда своя словесная стада
От вѣчнаго желаетъ сохранить глада.

Цей вірш супроводжувався малюнком, який відповідав латинським словам «*Archiepiscopus semiant, cui mors semen in infula porriget seminandum*», та сентенції «*Изиде сѣяя сѣме сѣяти*». Ще у двох віршах, присвячених Л. Барановичу, присутня смерть, яка очищає пастирю шлях до іншого світу, до якого він ішов упевненими кроками, як говорить подальший текст:

Вожду наш, не тебѣ смерть, но ти смерти страшній,
Понеже твоя бодрость – страх на ня всегдашній.
Тѣмъ же тебѣ путь в Небо нынѣ устѣрюяеть,
Тебе последовалти весь мир научаеть.

Ті хороші справи, здійснені на землі, роблять архієпископа безсмертним, бо залишаються в пам'яті наступних поколінь і вчать їх, як треба жити.

Портрет Лазаря Барановича
Гравер О. Тарасевич. 1693. Мідьорит

Текст дає можливість художникові зобразити архієпископа у відповідній «живій» ситуації.

Творчість Лазаря Барановича мала естетичний бароковий вплив не лише на письменників України, а й інших слов'янських народів, бо він писав свої твори давньослов'янською, українською, польською та латинською мовами. Відомо, що сербський літератор Г. Стефанович-Венцлович наслідував Л. Барановича у XVIII ст.

І нині творчість Лазаря Барановича має актуальне значення, і деякі його твердження та рядки віршів сприймаються неначе написані у наш час і мають глибоко патріотичне звучання.

РОЗДІЛ II.

Іоаникій Галятовський – соратник Лазаря Барановича і видатний церковний та культурний діяч України XVII ст.

Коло відомого церковного та культурного діяча України, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича не обмежувалося лише гетьманами, козацькими старшинами, церковними та мистецькими діячами. Воно було значно ширшим, бо навколо нього згуртувалося немало художників слова, творчість яких увійшла в курси української давньої літератури XVII ст., зокрема Іоаникій Галятовський, Іван Величковський, Данило Туптало, Лаврентій Крщонович, Олександр Бучинський-Яскольд, Іван Орновський та інші, які на чолі з Л. Барановичем, як вказувалося раніше, визначили функціонування чернігівської літературної школи з властивою їй багатогранною жанровою та тематичною спільністю.

Ближче за всіх до Лазаря Барановича був Іоаникій Галятовський (р.н. невідомий – 12.01.1688 р.), про якого збереглося декілька розвідок XIX ст., зокрема М. Сумцова, М. Костомарова, а у XX ст. його ім'я зустрічається у наукових працях І. Огієнка, І. Чепіги, В. Шевчука, Л. Ушкалова та деяких інших. І. Галятовський був вихідцем із Волині. Прагнення до знань привело його до Києва, де він вступив до Києво-Могилянської колегії. Це були 50-і роки XVIII ст., коли її ректором був Лазар Баранович, який і помітив його серед своїх учнів, бо він вражав своєю допитливістю, старанністю, начитаністю, наполегливістю та вдячністю. Про свої зв'язки з Л. Барановичем цього часу І. Галятовський пізніше розповість у своїй книзі «Старий костьол».

Іоанікій Галятовський

Це були досить складні часи національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність з турками, кримськими татарами, шляхетською Річчю Посполитою. Києво-Могилянський колегіум зазнав руйнувань, а ректор Лазар Баранович змушений був виїхати на Полісся, очоливши як ігумен Куп'янський монастир, що був недалеко від Пінська.

Іоанікій Галятовський після закінчення Києво-Могилянської колегії повернувся на Волинь, прийняв чернецтво й перейшов до Куп'янського монастиря до Л. Барановича. Із цього часу останній тримав свого учня біля себе, сприяв його зростанню. Коли у 1657 р. Л. Барановича призначили Чернігівським і Новгород-Сіверським єпископом, він став добиватися того, щоб І. Галятовського поставили на чолі Києво-Могилянської колегії. Авторитет єпископа, його уміння доводити справу до кінця дали свій результат – справа увінчалася успіхом. У 1659 р. І. Галятовського

призначили ректором колегії та ігуменом Братського монастиря за підтримки й інших державних та церковних діячів, зокрема, київського полковника Василя Дворецького, архієпископа Інокентія Гізеля й інших. Після цього новий ректор налагодив зв'язки з вищим духовенством, гетьманом та старшинами. Ректорство І. Галятовського припало на складний час як у державі, так і в колегіумі. У 1658 р. в навчальному закладі трапилася велика пожежа, і треба було все відновлювати. Ректор звернувся до впливових світських і духовних осіб, а також до російського царя Олексія Михайловича, київських відомих родин і ревнителів православ'я за допомогою, якою й зробило можливим швидке будівництво нових приміщень Братського монастиря та корпусів для навчання.

*Київський Братський монастир та
Києво-Могилянська колегія*

У 1662 р. було завершено будівництво церкви, відомої під назвою Братська, до якої було внесено чудотворну ікону Божої Матері. Заслуга І. Галятовського полягала в тому, що він відродив

колегію як вищий навчальний заклад на зразок європейських, приділяючи особливу увагу навчальному процесу, зокрема, філософії, риторичі, богослов'ю тощо, що слугувало добрій підготовці священників, які наприкінці служби проголошували проповіді. Але, як зауважив Мелетій Смотрицький у книзі «Екзетезис» (1629 р.), ніхто не навчив їх, як і про що виголошувати проповіді: «Один на кафедрі с Оссорієм, другою с Фабрицієм, третій с Скаргою, а иные и с другими проповедниками римской церкви, без которых вы ни шагу, а все-таки, по-вашому эти наставники еретики, вы же, которые не можете без них иметь собственных проповедей, – вы православные! У вас все хвастовство, а не дело; в целой русской земле, такой обширной, не имеете и трех ученых, а между тем хвалитесь, что их тысячи ...» [19, С. 184].

Так ось, це важливе завдання – підготовку проповідників православ'я – і взяв на себе І. Галятовський. За службовим станом ректор мав проголошувати проповіді, і він, наслідуючи приклад Л. Барановича, який видав свої проповіді, створив їхню тематику на весь рік для своїх студентів.

У 1659 р. у Києві була опублікована його книга «Ключь разумѣнія», адресатами якої були не лише слухачі Києво-Могилянської колеґії, а й усі священники. Відомий історик П. Житецький бачив в особі І. Галятовського «живу душу, яка постійно відгукувалася на всі явища життя живим голосом. Це був той самий голос, який чуємо ми в південноруських думках» [2., Ч. 1., С. 162].

Книга «Ключь разумѣнія» (1659 р.) включала в себе не лише зразки казань, а й поради, як їх промовляти. Наприкінці книги автор розмістив трактат «Наука, альбо способ зложення казанья». Це був перший у православ'ї підручник з гомілетики, який відразу ж набув широкої популярності серед духівництва.

Ця книга цікава не лише своїм змістом, але й тим, що матеріал у ній викладений українською мовою. Дослідник творчості чернігівських письменників М. Ф. Сумцов відзначав: І. Галятовський у своїй мові ще зберігає зв'язки з рідним краєм. Читаючи книгу «Ключь разумѣнія», не важко упевнитися, що автор – прямий син України, що над його дитячою колискою лунала саме українська пісня, що він не лише знає малоросійську мову, але в глибині душі любить її, як єдиний орган внутрішнього мислення» [4, с. 60–61].

Ключ розуміння. Титульна сторінка

Відкривається книга «Ключъ разумѣнія» зверненням автора до читача: «Чителнику ласкавый». У вступному слові І. Галятовський пояснює назву «ключ» і трактує його як засіб, що відчиняє двері допомоги священникам у проголошенні казань (проповідей). А далі йде «Передмова до священників законних і світських», у якій розкрита мета книги та подано пояснення, як використовувати казання у своїй практичній діяльності. А вже потім викладені 32 проповіді: 20 із них присвячені так званім Господнім святим, а 12 – святим Богородичним.

У зв'язку з тим, що перше видання не охоплювало усіх свят, то І. Галятовський написав до книги нові казання і видав доповнення до неї у Києві 1660 р. під назвою «Казаня приданы до книги «Ключъ разумѣнія» названою» [5]. Тут же був розміщений і трактат «Наука коротка, албо способъ зложеня казаня» як доповнення до «Науки» першого видання, у якому подані практичні поради щодоскладання проповідей, які проголошувалися у неділю та в інші свята. А далі подані 95 оповідань-легенд про Богородицю, які священник міг використати у своїх проповідях.

Книга І. Галятовського була настільки своєчасна і важлива у практичній діяльності священників, що львівський друкар Михайло Сльозка у 1663 р. видав спарені книжки єдиним виданням, присвятивши його без погодження з автором митрополиту Гедеону Святополк-Четвертинському.

Свою книгу Іоанікій Галятовський використовував і під час читання своїх лекцій у колегії з риторики та принципів побудови проповіді.

У зв'язку з тим, що московський цар та патріарх все робили, щоб ліквідувати незалежність української православної церкви і підпорядковувати її московській, то вони направляли своїх ставлеників на престол київських митрополитів. У цей час цю посаду займав єпископ Мефодій, колишній ніжинський протопоп, з яким у І. Галятовського були дуже складні стосунки, як і у значної частини українського вищого православного духівництва [6, С. 168, 195–198].

Крім цього, як свідчать історичні документи, через військові дії 1665 р. Братський монастир та колегія були повністю зруйновані.

Саме це спонукало І. Галятовського залишити у 1665 р. Київ і роботу в колегії. Він поїхав до Львова, де йому надав тимчасовий

прихисток львівський єпископ Афанасій Желиборський, і тут колишній ректор підготував нове видання «Ключа» у друкарні М. Сльозки з «поправкою и додатками». До доповнень було віднесено 12 недільних проповідей, 4 похоронні казання, 4 проповіді на дні вшанування чотирьох різних святих, 2 казання про Антонія і Феодосія Печерських вилучені, їхній матеріал використано в інших проповідях. Усі проповіді були вчитані, зроблені вставки, зміни [7. с.10].

Це видання книги було покращено і в друкарському плані, воно стало багатшим, охайнішим і привабливішим. Свій твір автор присвятив львівському єпископові Афанасію Желиборському з удячністю за допомогу: «Гды под час небезпечный, под час внутренней войны домовою в отчизне нашей, мне от небезпеченства уходячому, не тылько в епархii, але в келii своею мешкане далесь, гды на сейме варшавском пред наивысшим канцлером коронным и в Львове пред ясновельможным воеводою русским добрыми словы меня припоминалесь, где в намеренном, а тепер юж совершен деле, на хвалу вельможному имени бозскому и родительце бозском и святым божим руку помощи мне подал ...».

У своїй книзі І. Галятовський утверджує новий тип проповіді – латино-польський, який, на відміну від греко-слов'янського, відповідав політичному та соціальному життю тогочасної України, народ якої мужньо боровся за незалежність, соціальне визволення, утвердження українського православ'я на теренах засилля католицизму, протистояв намаганням Московії підкорити та поневолити країну та церкву. Тому в проповідях І. Галятовського подавалися дані не лише про святих та релігійні свята, моральні настанови парафіянам, а й містилися певні знання про сьогодення, про природні явища тощо. Біблійний текст виголошувався, як визначив С. І. Маслов, у морально-повчальному дусі [8, Кн. 2., С. 126].

Сама побудова проповіді, як зазначає дослідник І. П. Чепіга, була різнобічною. В її основу покладалися порівняння, метафори, алегорії та запитальні логічні конструкції. Але І. Галятовський у той же час наголошував, що слова проповідника не повинні розходитися зі словом Божим і мають підкріплюватися прикладами з житій святих і працями учителів Церкви – Григорія Богослова,

Василя Великого, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина й ін., бо лише після цього люди, які слухатимуть проповідь, повірять тому, що говорить священник.

Немало у тексті книги й інших порад, які подає майбутнім проповідникам І. Галятовський: «Читай книги, і, що хороше вичитаєш, нотуй собі і до свого казання аплікуй; до того ж уважай – хто, що чинив, на якому місці, з ким, для чого, яким способом, котрого часу».

Характеризуючи проповіді І. Галятовського, слід відзначити їхню художню специфіку, мову. Автор любив уживати сміливі й химерні порівняння, на що звернув увагу М. Костомаров, наводячи при цьому приклади, які давали можливість проникнути в філософську сутність тих чи інших явищ, про які йшла мова в проповіді. Так, наприклад, «два єства» Ісуса Христа І. Галятовський пояснює за допомогою порівняння: якщо візьмемо людину, яка знає богослов'я і філософію, то «вот і подобіє соединенія божественного с человеческим» [3, С. 372]. Знаходимо в тексті й інше алегоричне пояснення «двох єств»: це лук, пов'язаний з тятивою, де лук означає божественне, а тятива – людське єство.

Деякі порівняння пов'язані з історичними, міфологічними та біблійними подіями. Є й приклади історичних анекдотів, зокрема розповідь про литовського князя Вітовта, який наказав зашити живу людину в шкіру ведмедя. Дуже цікаве порівняння честолюбного суспільного діяча і карного злочинця бачимо в історії про відомого розбійника Діомеда і полководця Олександра Македонського: «Якось Александр запитав розбійника Діомедеса: «Чому то розбіяєш и шкоду людем чыниш?». И отказал Діомедес Александрові: «О кролю, ты мене розбійником чыниш, же я сам єдин, єдиним чолном на море вздячи, розбіяю и шарпаю, а себе самого не зовеш разбойником, который землею и морем незлегонные войска провадячи, так много людей позабіял еси и юж ввесь свет кровю людскою обляк еси». Почувши тыи мудрые слова, Александр нечего злого не чыних Діомедосове, овшем принял его до себе и великим паном учынил его» [9, С. 99]. Цим І. Галятовський підкреслював, що владолюбна людина заради задоволення своїх потреб чинить різні злочини, підлості іншим, що спостерігається й у наш час.

У другому казанні на Благовіщення Пресвятої Богородиці І. Галятовський говорить і про одинадцять небес і, окремо, пояснює кожне із них: 1) небо, на якому перебуває Місяць і дає людям радість; 2) небо, на якому знаходиться Меркурій, що дає людям красномовність; 3) небо Венери посилає людям милосердя; 5) небо Марса – хоробрість; 6) небо Сатурна – рухливість; 8) небо, де знаходяться нерухомі зірки; 9) прозоре, кришталеве небо; 10) небо, що рухається, повертається й інші небеса обертає; 11) небо емпірейське, де знаходиться трон Божий.

А в другому казанні на Успіння Пресвятої Богородиці автор називає 12 зірок. У казанні на Святих апостолів Петра і Павла пояснюється затемнення Сонця і Місяця відповідно до фізичної теорії Корнелія а Лапіда. У казанні на Воскресіння Господнє говориться про народні природні прикмети, зокрема про місяць (блідий, червоний, білий), про виникнення грози, блискавки, грому. В інших казаннях іде мова про вітер, землетруси, про різновиди птахів, квітів, про каміння, будову людського організму тощо.

Ще одна дуже цікава деталь художньої творчості І. Галятовського, яка пов'язана з використанням дорогоцінного каміння для характеристики персонажів своїх творів. Цей прийом був типовим для всіх учасників чернігівської літературної школи, але кожен із них користувався ним по-своєму. Відомо, що і в Біблії, і, зокрема, в «Одкровенні Іоанна Богослова» знаходимо по 12 найменувань дорогоцінних камінців, які використані для характеристики 12 апостолів. Це, зокрема, *рубін, топаз, ізумруд, карбункул, сапфір, алмаз, яхонт, агат, аметист, хризоліт, онікс, яспис*, які мають різні кольорові відтінки і допомагають висвітити якісь ознаки кожного святого.

І. Галятовський у проповіді «Казанье второе на Стретение Господне» теж звертається до цих порівнянь, розпочинаючи своє слово божественним свідченням про те, що Бог положив «в Сіонъ камень многоцѣнный и краеугольный, жебы на немъ люди верныи фундовалися», і далі стверджує: «Христос есть тымъ камнемъ». З іменем Ісуса Христа в «Казанье» пов'язано 10 різнокольорових каменів. І це не випадково, бо проповідник орієнтується тут на 10 заповідей Божих, даних пророку Мойсею.

Автор проповідей першим із камінців називає *червоновогненний карбункул*: «Єсть Христос карбункулом. Карбункуль мовится а

карбоне от угла огнистого, бо он, як огонь, в ночи и в темностях свѣтитъ. И Христос, будучи на земли, свѣтилъ наукою и прикладным житієм своимъ, свѣтил в темностяхъ балвохвалства, в темностяхъ неверства жидовского, в темностяхъ герезій и грѣхов людскихъ» [9, С. 111].

І далі наведені порівняння Христа з *ясписом*, що має таку міць, що отруту відганяє, кров зупиняє, *шафером*, що зір повертає, *хризолітом*, що меланхолію знімає, *берилієм*, що військового сміливим робить, *гагатком*, що боронить від ужа, *аметистом*, що відганяє пияцтво, *смарагдом*, що любить чистоту, *топазіоном*, що скасовує незаслужене щастя. І завершуються ці порівняння *магнесом*, що символізує собою твердість заліза.

Кожне порівняння обґрунтовується конкретними прикладами з життя людей і реакцією Ісуса Христа на ці їх діяння. В одних випадках вони стислі, в інших – розлогі, які дають можливість описати реакцію Христа на діяння і поведінку різних людей.

У цих описах багато повчального, що дає можливість слухачам проповіді безпосередньо взяти позитивне особисто для себе. Тож і завершує автор проповідь словами: «Православные християне, слушайте и мы слова Божого, гды оное проповедуют и заховуймо оное, то и мы дом свой, себе самыхъ, збудуемо на мощномъ камени, на Христе. Зачимъ жадныи дожчи, рѣки и вѣтры напастей и бѣдъ немогут дому нашего обвалити, не могут нас от Христа отдалити, в котрого мы веруемо ...» [9, С. 115].

І. Галятовський у декількох своїх казаннях повертався до дорогоцінного каміння. Так, у «Науке короткоюй на способъ зложенія» він радить використовувати назви каміння, пов'язані з різними святими: «Наприклад, в Казаню моем вовтором, на Стретение Господне знайдутся rozmaitye каменя дорогаия, которыми Христос называет, злых каменей дорогих можешь ты святому Николаю Корону Архиерейскую учинити ... выличай тыи дорогии камени, Карбункул, Яспис, Шафер, Хризолет, Берил, Гагаток, Аметист, Шмарагд, Топазион, Магнес ... и каждого каменя натуру ... аппликуй до святого Николая, так яко я до Христа аппликовал ...». [5].

У розділі «Наука албо способъ зложенія казанья на погребѣ» І. Галятовський подає рекомендацію, як використовувати колір дорогоцінного каміння при характеристиці імені померлої особи, її герба чи чеснот. «Если его звано Стефанъ, будешь

мовити, же Стефан значить корона, и покажешъ людемъ корону, которую умерлый человек албо з квѣтов, албо з дорогого камѣня себе учынил, догим зась камѣням и квѣтами розмаитыми розмаитыи цноты его будешъ называти» [9, С. 223].

Усі ці факти свідчать про начитаність І. Галятовського, його чудове знання не лише Біблії й різних релігійних джерел, а й знайомство з працями відомих дослідників, істориків, фізиків, природознавців, філософів від далеких епох античності й до його часу. Вражає величезна кількість імен і творів, з якими був знайомий І. Галятовський. Це і духовні письменники III–XI ст., зокрема, єрусалимські патріархи IV ст. Особливо багато їхніх творів використано «Месії», «Ключі», «Небі». Проф. М. Ф. Сумцов у своїй книзі про І. Галятовського називає майже сто письменників і богословів, яких автор цитував або називав [10, С. 8–14]. Але в трактуванні різних явищ чимало і ненаукового, бо проповідник не був позбавлений народних забобонів і марновірства.

У деяких своїх проповідях І. Галятовський зачіпає й соціальні проблеми, говорить про «слушную и неслушную брань», тобто справедливі й несправедливі війни. Несправедливі війни, на його думку, ведуться без причин, а справедливі є війни за православну віру, за вітчизну, за рідних. Він також виділяє «войну домовую», що виникає в країні через внутрішні чвари, яку використовують вороги й нападають на країну, спонукаючи її до занепаду. Для підтвердження своєї думки автор розповідає історію про підстреленого орла.

Не обійшов богослов і соціальних проблем, зокрема він говорить про несправедливий суд та «стяжателів земель» – суддів, згадуючи при цьому Горація та вказуючи на наявність у житті різних запеклих грішників, таких, як лихварі.

Усі прийоми, які використовував І. Галятовський у своїх проповідях, робили їх цікавими для слухачів, а дохідлива, близька до народної мова сприяла тому, що парафіяни розуміли те, що говорив священник. Дослідник творчості письменника М. Ф. Сумцов стверджував: «Якби в змісті «Ключа» було стільки народності, скільки в його мові, це був би капітальний твір» [10, С. 36].

Своєрідну художню особливість творів І. Галятовського помітив і історик М. Костомаров, який підкреслював, що його «жива,

навіть поетична натура скрізь проглядається із під пера мертвої схоластики ... Галятовський відрізняється сильним уявленням, любить образи, розповіді, анекдоти, хапається за них за першої можливості й захоплюється їх художньою специфікою, а тому явний домисел нерідко сприймається як істина» [3, С. 358].

Книга «Ключъ разумѣнія» була добре відома не лише в Україні, а й за її межами у перекладах іноземними мовами. Сам її автор підтверджував це: «Мій «Ключ» похвалили розумні люди, радо прийняла церква й охоче його читають».

Життя І. Галятовського у 60-х роках XVII ст. складається так, що він змушений був переїжджати. І як свідчать його твори, зокрема, трактати «Месія правдивый», «Stary kościół», «Fundamenta», він після Львова побував у Луцьку, Слуцьку, Мінську й інших містах.

Зворотна сторінка титулки книжки «Месія правдивий. Ісус Христос Син Божий» (Київ, 1669)

У 1668 р. єпископа Мефодія царський уряд Московії звільнив із посади місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри, що сприяло поверненню І. Галятовського до Києва. У його планах було надрукувати в Лаврській друкарні книгу «Месія правдивый», рецензію на яку надав ігумен Мінського монастиря Іосиф Ходонович.

Улаштувавши свої справи в Києві, І. Галятовський поїхав до Новгород-Сіверського, де перебував у своїй резиденції його покровитель і друг Лазар Баранович, який призначив його ігуменом, а згодом і висвятив (9 серпня 1669 р.) на архимандрита чернігівського Єлецького монастиря. У своїй грамоті на возведення «на високій тот архимандрической степень» І. Галятовського Лазар Баранович відзначав його позитивні якості, підкреслюючи, що «змежы прочих годнаго быти, значно заслуженого, в науках письма святого добре выцвичоного и в житии иноческом искуснаго, поважнаго мужа, пречестнаго господина отца Іоанникія Галятовскаго, ... абы юж на той господарем помененнаго старожитнаго монастыря архимандріи черниговской зостаючи около строенія его оздобы, порядку и належнаго хвалы Божей отправоуванья вседушное имел попеченіе, яко бы за его диспонуваньем, промыслом и печаловитостью месце тое святое пустыни, яко красен крин, во чести Господу Богу и в похвалу имени пречистой госпожи Богородицы процветнуло» [11, VI, С. 504–511].

Чернігівський монастир перебував у цей час у складних умовах і потребував ремонту, для якого необхідні були великі кошти. І Лазар Баранович порадив І. Галятовському поїхати до Москви й зачарувати своїми проповідями царя Олексія Михайловича та наближених до нього осіб. І дійсно, дві його промови, виголошені у перекладі російською мовою (перша перед царем та царевичами, коли він дарував їм свою книгу «Месія правдивый», а друга 9 жовтня 1670 р. у храмі за присутності царя) справили велике враження на всіх, хто їх слухав [12, кн. 4, т. 175]. Дослідник цих промов допускає, що здійснити переклади російською мовою йому допомагали Симеон Полоцький та Є. Славинецький, з якими І. Галятовський був знайомий і листувався. Ці проповіді були розповсюджені в списках.

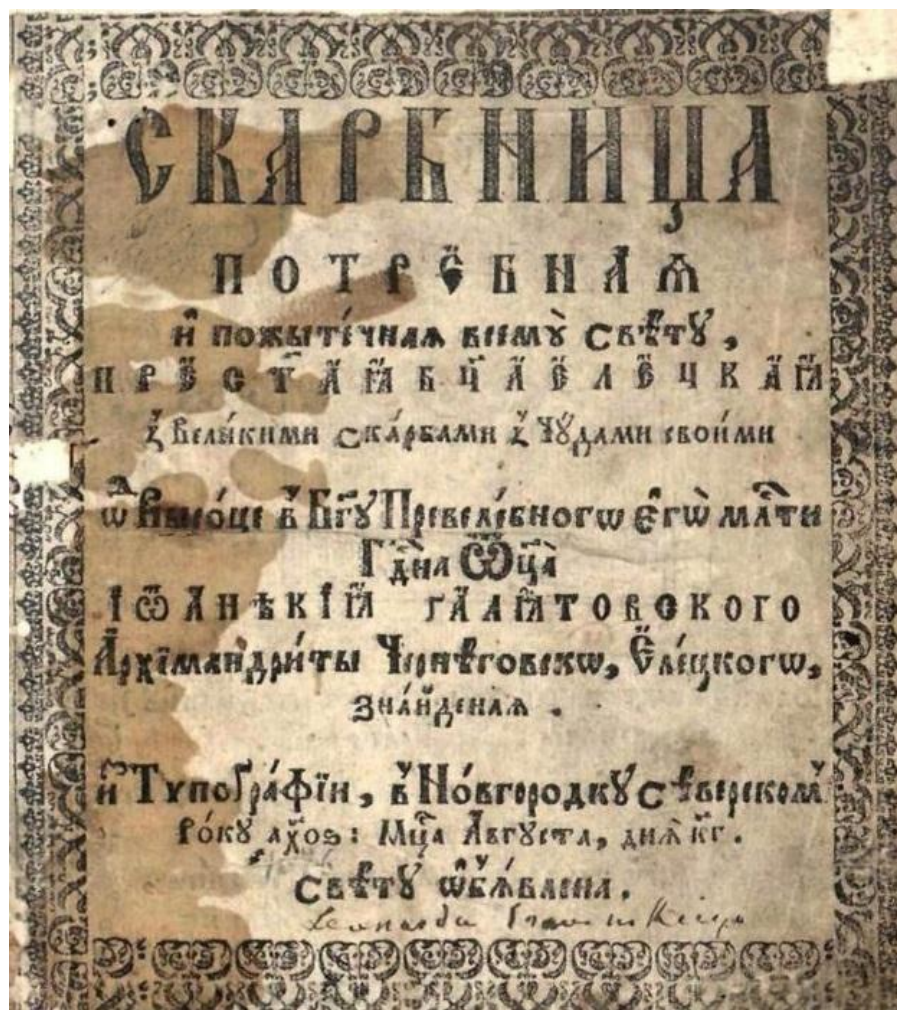

Саме ця поїздка до Москви сприяла знайомству І. Галятовського з царською родиною, патріархом та іншими представниками знаті й вирішенню справи про допомогу Єлецькому монастирив. Архімандриту ще неодноразово доведеться звертатися до царя з різними проханнями.

Чернігівський період у житті І. Галятовського був найбільш плідним і демонстрував його діяльність у багатьох царинах. Його перша важлива робота була спрямована на утвердження разом з Л. Барановичем православ'я на Чернігівщині після періоду католицького панування у краї. І, відповідно, відродження Єлецького монастиря XII ст. у Чернігові було святою для нього справою.

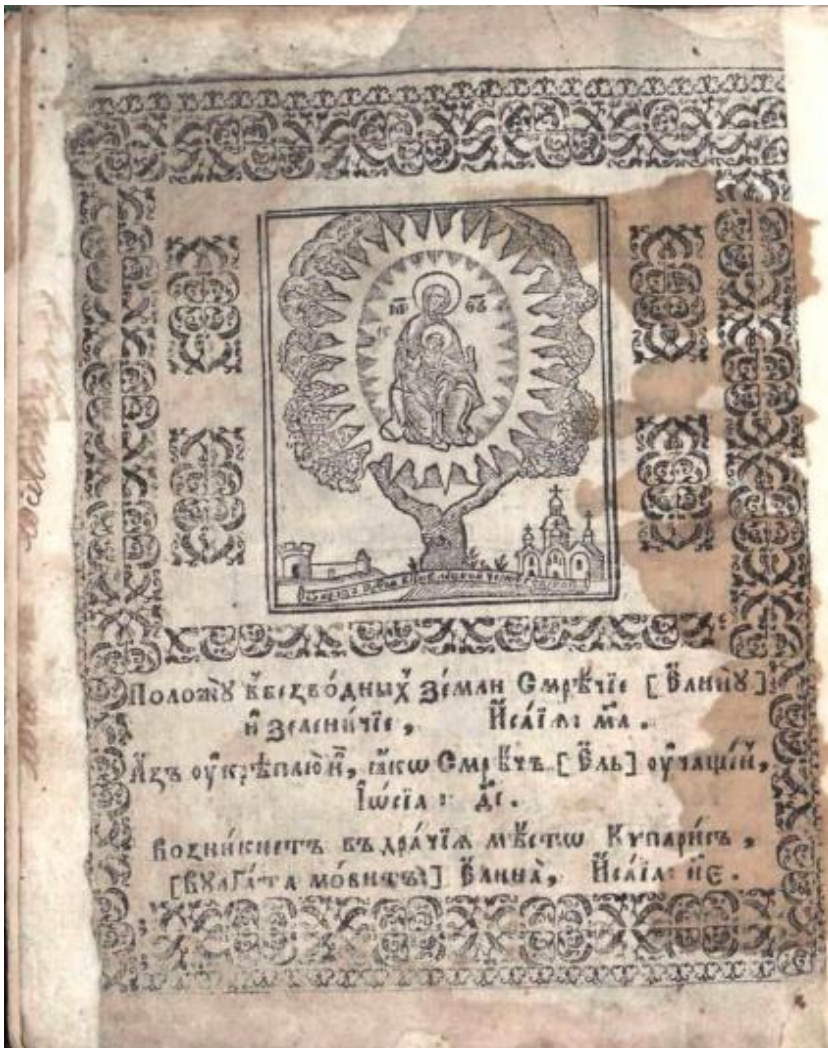
Про відбудову монастиря на Болдиних горах І. Галятовський розповів у своїй книзі «Скарбниця потрібная, или Чудеса Пресвятой Богородицы» (1676 р.) Тут він говорить про те, як відомості про монастир та його засновника князя Святослава Ярославовича він отримував від родичів князів Одоєвських та Воротинських, а також старожилів-священників із села Сомове, що на Чернігівщині, Симеона та Феофана, яким вже було понад 100 років, а також жителя села Тупичеве Овдія Дорофейовича та чернігівчан Максима Костомаки, Сила Вохні, яким теж було уже понад 100 років. Усі вони повідомляли, що територія Єлецького монастиря була огорожена палями, бані храмів були покриті дубовими дошками тощо. Деякі свідчення архімандрит узяв із Патерика та Єлецького Синодика.

У книзі, присвяченій гетьману Івану Самойловичу, який допомагав відбудувати монастир, І. Галятовський перераховував усіх архімандритів Єлецького монастиря та описав 32 чуда Єлецької ікони Богоматері, а також розкрив усю історію заснування чернігівським князем Святославом Ярославовичем, сином Київського князя Ярослава Мудрого, цього монастиря на місці знайденої 3 лютого 1060 р. чудотворної ікони Успіння Богородиці, яку прозвали Єлецькою.

«Скарбница потребная». Титульна сторінка

Про її появу І. Галятовський пише: «На том місці монастиря од людей йдучих образ Пресвятої Богородиці променями світлыми, як огнем оточений, єсть виденний і знайденний на дереве еловом ... І перед взором людей просвітився образ Богородиці: намальоване дерево еловое з галузями зеленими, и mezi тими галузями зеленими високо сидячая, на своих колєнях дитячко Христа сидячого под пахи лівою рукою держачая, правою рукою Христа за ноги держить, а Христос в лівой руці держить хартію звитую».

Зворотна сторінка титулки книжки «Скарбниця потрібна й
пожиточна всьому світу...» (Новгород-Сіверський, 1676)

Мистецтвознавець Григорій Логвин порівняв ікону «Єлецька Богородиця – нев’янучий цвіт», що була у Чернігівському монастирі з описом І. Галятовського, і дійшов висновку, що тип обличчя Богородиці, зображення очей і губ, увесь образ Марії, стилістика іконопису дуже близькі до образу Іллінської Богородиці 1654 р. майстра Григорія (Геннадія) Дубенського, на якій зображено Єлецький і Борисоглібський монастирі [13].

Єлецька ікона Божої Матері

У передмові до «Скарбниці» І. Галятовський розкрив свої громадсько-політичні погляди, які були пов'язані з ідеями єднання слов'янських народів у боротьбі проти турецько-татарських загартбників та дружби між народами. Тут він також говорить про мужність і стійкість українських козаків у боротьбі проти ворогів [9, С. 345–347].

Книга «Скарбница потребная» складається з 28 розділів, що охоплюють 445 оповідань про різні дива. Як зазначив І. Франко, XVII ст. – це час, коли було поширені вірування в чудеса, пов'язані переважно з появою чудотворних ікон, які обростали легендами.

І. Галятовський зібрав матеріал для опису різних чудес із книг, зокрема, апокрифів, про життя Богородиці чи народження Ісуса Христа. Для розповідей про чудеса, пов'язані з Єлецькою іконою, він користувався фольклорними джерелами, а також своїми спостереженнями.

Дослідниця творчості І. Галятовського І. П. Чепіга вказує, що своєю «Скарбницею» письменник переслідував також мету провести паралель між Києвом і Черніговом та показати, що Чернігів мав право на таке ж почесне місце в історії українського народу, як і Київ. Єлецький монастир порівнювався або з київською Святою Софією, або ж з Києво-Печерською лаврою.

У XVII ст. в Єлецькому монастирі було що відбудувувати. Якщо в попередні роки обитель оточувала дерев'яна оборонна стіна, у середині якої розташовувалася церква, що мала «багато верхів мурованих, покритих дубовими дошками» [14, С. 184], то під час штурму Чернігова військами шляхетської Польщі у 1618 р. в монастирі сталася пожежа. «Тогда верхи мурованные над храмом и по бокам упали, а остаток и великий верх мурованный в засклепіню ся проламах и упал и учинил грохот великий, котрий по всім Чернигові люді чули».

У 1668–70 рр. були здійснені під керівництвом І. Галятовського реставраційні роботи і відновлені три бані, ще одну баню було встановлено над середньою апсидою, крім цього, усі бані були увінчані багатоярусними верхами. Трохи пізніше, у 1698 р., до собору приєднали невеличку теплу церкву апостола Якова.

У цей же час був зроблений і новий іконостас у ренесансно-бароковому стилі. Відбудові обителі і храму значною мірою допоміг чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський, котрий і

був похований у цьому монастирському храмі. Крім нього, тут знайшли вічний спокій також й інші чернігівські полковники (Яків Лизогуб та Леонтій Полуботок, син гетьмана Павла Полуботка, якого Петро I ув'язнив у Петропавлівській фортеці).

Оновленому монастирю та І. Галятовському надіслали подарунки царі Іван та Петро, а гетьмани Д. Многогрішний, І. Мазепа видали універсали про нові маєтності та землі. І завдяки І. Галятовському монастир у XVII ст. розпочав нове життя і зайняв провідне місце в українському православ'ї.

XVII ст. – це період розвитку мистецтва православного проповідування. І це не випадково, бо проповіді були необхідні українському народові у цей досить складний для України історичний час, наповнений боротьбою за свою незалежність, на яку зазіхали турки, кримські татари, польська шляхта та Московія. Загарбники, захопивши певну територію, насаджували й свою релігію, часто перетворюючи православні храми на костьоли або мечеті.

І. Галятовський разом з іншими діячами православної церкви, зокрема, Л. Барановичем, Д. Тупталом, І. Гізелем долучився до цієї боротьби з іудеями, мусульманами, католиками, представниками такої течії, як аріанство тощо, про що свідчать його книги «Ключь разумѣнія», «Месія правдивый», «Лебідь», «Алкоран» та ін. Так, трактат «Лебідь», виданий у 1679 р. в Новгороді-Сіверському й присвячений гетьману Івану Самойловичу, який особливо прославився у битві під Чигирином, висвітлює різні боки боротьби з мусульманами за допомогою символічних образів Лебедя, який представляв християнські сили, і Яструба, який репрезентував прихильників ісламу. Кожен розділ книги символізують п'ять лебединих пер. Кожне перо – це роздуми автора про різні причини існування мусульманської віри, її поширення на території України за допомогою меча, обернення православних дітей у мусульманську віру, уміння мусульман вести війну і про можливість єднання слов'янських народів у спільному супротиві ісламу. Як стверджує І. Галятовський, «греки, болгаре, сербы, боснійцы, молдаване, валахи и иные христiанскіе народы, которые служат туркам, когда Бог захочет, могут согласиться и уговориться между собою, выбиться из турецкой неволи и турок сделать своими рабами, возвратить гроб Христов и святые места». Подібні думки про

єдність слов'янських православних народів у боротьбі з турками татарами знаходимо і в творах Л. Барановича й інших проповідників.

Не менш важливий і п'ятий розділ, що символізується п'ятим лебединим пером, де І. Галятовський наводить майже 40 випадків перемог християн над військом Магомета за допомогою військових хитрощів. І тут І. Галятовський проявив себе добрим знавцем військової справи, стратегії і тактики. Твір був перекладений російською мовою спеціально для Петра І, щоб цар скористався деякими порадами письменника. Для автора «Лебедя» мусульмани – це слуги диявола, і богослов засуджує тих, хто переходить на бік цієї віри.

Досить складним був і стан православної церкви на території Речі Посполитої, про що свідчить виступ у польському сеймі єзуїта Корвата, який вимагав, щоб король і сейм знищили всіх представників іншої віри в Польщі як ворогів Бога. Але представники вищого православного духівництва уміло і кваліфіковано полемізували з такими поглядами, про що свідчить дискусія, яку провів ректор Києво-Могилянського колегіуму І. Галятовський на одному із зібрань у Білій Церкві, куди його запросив разом з іншими відомими представниками православної церкви коронний канцлер Речі Посполитої єпископ Празмовський 8 листопада 1663 р., із єзуїтом Андріаном Пекарським щодо верховенства папи.

Ця бесіда була записана і згодом опублікована. Її також вмістив у своєму «Літописі» Самійло Величко.

Як свідчить її текст, обидва польські представники, Празмовський та Пекарський, доводили, що папам завжди належало верховенство в церкві, що саме вони були очільником на соборах і судили константинопольських патріархів, що вся верховна влада в церкві перейшла до них від апостола Петра, який вважається першим серед апостолів.

І. Галятовський досить уміло, спираючись на твердження святих отців, зокрема, св. Кипріяна, доводить, що «були також й інші апостоли, як і Петро, відзначені рівною з ним честю, владою, достоїнством».

На зауваження Пекарського, що православні не визнають папи главою церкви, Галятовський відповідає, що Христос, а не

хто інший, є главою церкви, а патріархи лише виконують Його волю.

Уся бесіда, що мала досить гострий характер, засвідчила перемогу Галятовського над єзуїтами, коронним проповідником та канцлером, бо ректор славного колегіуму опирався на авторитет Отців Церкви та положень Святого Письма, демонструючи цим свою глибоку обізнаність із численними різноманітними текстами та уміння діалектично чітко, сміливо, зі знанням справи опонувати противникові. Звертаючись до Пекарського, він говорить: «Да, чесний отче, даремні ваші незгоди, даремні дискусії, коли ми визнаємо главою одного Христа, і кожний із нас говорить: «я Христів», а ваша милість визнає главою папу, і кожен із вашої милості говорить: «я папин». І ось апостол Павло питає вашу милість: хіба папа за вас розп'ятий? Хіба ви во ім'я папи хрестились?» [15, Т.2, С. 33–34].

Як бачимо, ця бесіда була дуже показовою для того історичного часу в плані професійної боротьби І. Галятовського й інших діячів православної церкви з єзуїтами, а тому архимандрит опублікував її під назвою «Besjada białocerkiewska» як додаток до книги «Скарбница потребная».

Православні ієрархи повинні були продемонструвати в цій дискусії свою освіченість, активність та непохитну стійкість у відстоюванні власних переконань.

І. Галятовський, працюючи в Чернігові і очолюючи Єлецький монастир, продовжував після «Ключа розуміння» писати нові книги і друкувати їх у Новгород-Сіверській та Чернігівській друкарнях, про що свідчить наступний перелік видань: «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.), «Скарбница» (Чернігів, 1676 р.), «Stary kościół» («Старий костюл», Новгород-Сіверський, 1676 р.), «Небо нове» (Чернігів, 1677 р.), «Stary kościół zachowani» (Новгород-Сіверський, 1678 р.), «Łabędź» («Лебідь», Новгород-Сіверський, 1679 р.), «Fundamenta» («Фундамент», Чернігів, 1683 р.), «Боги поганські» (Чернігів, 1685 р.), «Sophia» («Софія», Чернігів, 1687), «Души людей умерлых» (Чернігів, 1687 р.), «Alkoran» (Чернігів, 1688 р.)

Трактат О. Іоанукія Галятівського «Fundamenta»

Саме цей перелік творів І. Галятівського дає можливість осягнути як їх широку тематику, так і своєрідність деяких трактувань ним богословських, філософських, історичних та культурних проблем.

Історик того часу Самійло Величко звернув увагу на одну важливу особливість світогляду І. Галятівського. Останній у книзі «Скарбниця потрібная», розповідаючи про появу на свято Першої Пречистої Божої Матері поблизу Єлецького монастиря опівночі на ясному небі двох стовпів, сформованих з білого хмаровиння, – один із південного боку, а другий з північного, які, зійшовшись, ударилися, та пов'язуючи це явище із загарбницькою війною турків на Заході України і осадою міст Львова, Броди й інших, назвав ці міста українськими, а не польськими. Це на той

час було досить сміливим твердженням. І подібних фактів, що можуть свідчити про відстоювання І. Галятовським територіальної цілісності України, у книзі немало.

У своїх проповідях І. Галятовський створює образ Ісуса Христа, наголошуючи, що його поява передбачалася ще від початку світу, бо, як стверджує богослов, уже і перша людина – Адам, і праотець Ной, і священник Мелхіседек – вірили в Христа, який мав прийти у світ [5, арк. 101 зв.]. Але вони не просто вірили в це, а й пророкували появу Месії. І. Галятовський згадує, зокрема, слова Адама, який проголошував: «Остави человек отца своего и матеръ и прилепится к жене своей, и буде та оба во плоть едину», далі стверджує: «бо св. Іеронем, св. Лео, св. Августин поведают, же тыи слова Адам пророкуючи мовил о Христе, котрій мел пріити на свет, зоставивши Бога-Отца в небе и матку свою на земли, Пречистую Богородицу, и прилучится к жене свойй, к церкви святой, которая в Христа уверида и едино тело с Христом стала» [16, арк. 144]. І це диво сталося: «Юж пришло на свет Месія обещаный, а той Месія ест Христос, Сын Божий, поневаж на Христе вси знаки и фигуры ся выполнили». Таким чином стверджується, що єдина Правда про появу Христа.

Храм Божий, який об'єднався зі Спасителем, це не лише умовне поняття, бо на православної християнській землі храмів багато. Тож І. Галятовський говорить про уособлений образ Христа, присутній завдяки засобам мистецтва у зображеннях. І християнин, який дивиться на ікону, створює «видимый образ невидимого». «В каждом образе едином, – підкреслював І. Галятовський, – есть матерія и форма, которые речевисте рознятся и можете дно быти без другого: и матерія без формы, и форма без материи ... Например, в образе Христовом ... есть там матерія злато албо сребро, албо дорогій камень, албо кость слоніовая, албо едва, албо фарба зелена, червона, белая, черная ... есть теж там и форма, – подобенство Христа, Бога нашего» [16, арк. 209; 9, С. 389]. Кожна ікона могла наповнюватися певним змістом і відтворювати життя Христа, Божої Матері, святих тощо.

Кожна ікона давала християнинові можливість «увійти до Божого життя, до життя власне Пресвятої Трійці, і стати, згідно з апостолом Петром, «учасником Божої істоти», тобто пройти «співрозп'яття» та етапи життя святих. Крім Христа, прикладом для

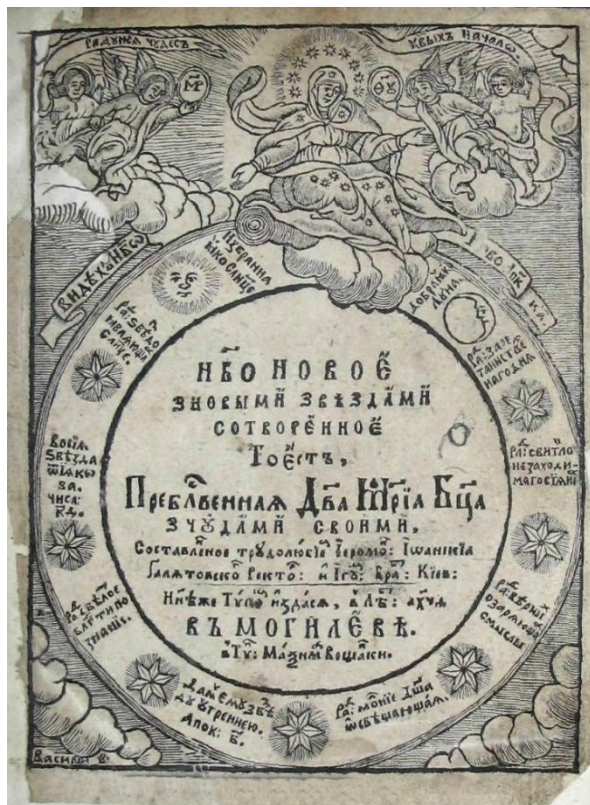
наслідування могла бути Діва Марія, яку обрав Бог-Отець, яка народила Бога-Сина» [9, с. 334–371].

Як зазначає відомий дослідник барокової літератури Леонід Ушкалов, «осягнення Бога через твориво в літературі українського бароко раз по раз постає в «дзеркальних» образах». У Першому посланні апостола Павла до коринтян написано: «Видим и бо нынѣ, якоже зерцалом в гаданіях, тогда же лицом к лицу» [18, С. 80]. Щодо цього місця у св. Письмі І. Галятовський писав: «Тут апостол научает, же теперь мы, на земли живучи, видимо Бога през створене, през Письмо святоє, през фигуры, которые ся зерцалом и загадками называет, а в небѣ юж Бога лицом к лицу будемо видѣти, бо юж тыи зверцадла и загадки там зопсуются...» [16, арк. 323–323 зв.].

Автор в «Месія правдивый» також зазначає, що життя кожного християнина є наслідуванням життя Христа: «Христос предуставлений ест образ, албо кавза екземпляріс, причина прикладная предуставления людзкого, бо все людн предуставленіи подобны суть в житіи и в терпеніи Христови як образови» [17, арк. 196].

І. Галятовський зупиняється ще на одному питанні: «А ким є для людини постать Христа у тій постійній безуганній війні і боротьбі, яку вона веде все своє життя?». Відповідь проповідника однозначна: Христос – це «Величний рицар, адже він войну точил духовную з потужними неприятелями: з светом, з діаволом, з грехом и з смертю, – и звитяжид их оружієм духовным: покорою, тихостою, терпеливостю и любовю» [16, арк. 109 зв.].

Проповідник чітко визначає і місце Пресвятої Богородиці в житті християн. При цьому слід зауважити, що в українській православній церкві Матері Божій приділяли особливу увагу. Наприкінці книги «Ключь разумѣнія» автор наводить 100 чудес, здійснених Пресвятою Богородицею. У 1665 р. І. Галятовський видав у Львові книгу під назвою «Небо новое з новыми звѣздами сотворенное то есть, преблагословенная Дева Марія Богородица з чудами своими, составленное трудолюбием іеромонаха Іоанникія Галятовского, ректора и ігумена братства кіевского» польською та українською мовами. Титул книги був гарно оформлений. На ньому Божа Матір була зображена в одязі, що був усіяний зірками. Навколо неї знаходилися янголи.

«Небо новое». Титульна сторінка

У книзі І. Галятовський подає також рекомендації читачам, коли треба читати про ці чудеса і використовувати, «беручи их и апликуючи до своєї мови ... Тыми чудами могут все християне православные веру свою спирати и всем людям неверным, геретикам, жидам и поганом отпор давати» [9, с. 245].

Відомості про різні чудеса Пресвятої Богородиці І. Галятовський збирав із різноманітних джерел, написаних латинською мовою. Як свідчить проф. М. Ф. Сумцов, чимало релігійних оповідань і легенд, які ходять серед українського народу, уперше були взяті із цієї книги і знайшли нову інтерпретацію [10, с. 44].

І. Галятовський одну зі своїх книг, а саме «Боги поганскіи», присвятив проблемі порівняння правдивого християнського Бога, з яким на небесах перебувають Божа Матір, апостоли, пророки тощо, та бісівських богів, яких він називав поганями, тобто язичницькими.

До них він відносив різних духів, чарівників, «болванів», тобто, дохристиянських ідолів, яким поклонялися чи яких шанували люди. Ці боги постійно демонстрували свою злу натуру, гордість, заздрість, хитрість. Кожному прояву поганських богів автор присвячує розділ книги, звертаючи особливу увагу на випадки, коли певний історичний персонаж, повіривши поганським богам, дияволам, програвав у військових сутичках, походах, або в якійсь власній важливій життєвій ситуації. І, осмислюючи все це, цей вождь урешті звертався до християнської віри і керувався в подальшому її настановами і правилами. Тому в одному із розділів письменник показує, чого і кого бояться поганські боги, а саме віри в єдиного Бога Отця і Сина і Святого Духа, а також близьких до Нього Божої Матері, апостолів, а жахаються ці боги молитви та хреста.

І. Галятовський, як й інші українські проповідники, до поганських богів відносив і героїв грецької й римської міфології, які знайшли своє втілення в літературі та мистецтві. Звертаючись до одного із таких персонажів, він писав: «Была о тым еще фигура у поганов, же мел Бог на себе взяти натуру человеческую. Поведают поетове в фабулах своих, же Юпитер, найвышший бог поганскій, зступил з неба на землю и, взявши на себе тело человечесее, похожался по свету, пригляжующися, що люде чинят: чи доброе, чи злое?».

У свою чергу й Дмитро Туптало у «Поученіи о поклоненіи іконам святым» риторично запитував: «Кто наречет Бохуса истинным богом, который всех піяниц есть начальствующим? Кто наречет истинную богинею Артемиду или Венеру, которая всяких нечистот и мерзостей есть начальницею?», і відповідає: «Вси бози язык – бесове». Тому, як зауважив проф. Л. Ушкалов, барокові церковні письменники XVII ст. «раз по раз подають найбільш проблематичні з погляду християнської моралі епізоди греко-римського міфологічного епосу ... а грецьких і римських богів та напівбогів-героїв як звичайних людей, котрих обожили після їхньої смерті» [17, с.162].

Тож Зевс, Аполлон, Афродіта, Артеміда й інші стародавні боги, чиї образи були чудово відтворені поетами, художниками, скульпторами, розглядалися як звичайні люди, що були обожені після смерті і віднесені до поганських богів, бо їх життя було осквернене, нечестиве, «в богомерзком блуде», «в средствах греховных дни свои иждившие». Названі були «богомерзкими» навіть і

видатні полотна художників Тіціана, Карло Сарачені, Джорджоне тощо. І як висновок, І. Галятовський стверджував: «Немаш у нас много богов, бо мы ни Ювиша, ни Марса, ни Сатурна, ни Аполлона, ане жадного фальшивого бога поганского не маемо» [17, арк. 282]. З поганськими традиціями автор «Ключа ...» пов'язує і святкування Купала, коли на голови одягають вінки, танцюють і стрибають навколо вогнища, узявшись за руки і співають купальські пісні, а під час свята Різдва Христового «згадують Чура» і співають по дворах «развратные песни», тобто колядки. При цьому І. Галятовський зауважує: «Духовні особи викорінюють ці забобони своїми настановами, але їх не слухають; тому світським особам слід їх силою гнати».

В описові найрізноманітніших епізодів життя людей, які піддавалися впливові поганських богів, І. Галятовський часто використовує різні виражальні засоби, що робить їх близькими до мистецьких творів. Показовим у цьому контексті є й розповідь про чарівника Месита та його слугу християнина:

«... в Константинополю був єдень чаровникъ названый Месить, которій мѣл у себе слугу християнина и хотѣлъ его звести и привести до діавола на услуги его. Єдного вечора взялъ его и вышолъ з нимъ з мѣста далеко на мѣсце пустое, где обачіли замок знаменитій, которій мѣл двери желѣзніи. А гды Месить заколоталъ в тые двери, отворено ему. Вшовши до того замку, обачіли палац оказалій, в котором был золотый лихтар и свѣчи горѣли и слугъ было много. На маестате высоком сидѣл діавол в особѣ королевской. Ведле него с правой и з лѣвой стороны сидѣли злые духове на крѣслах на кшталтъ сенаторовъ. А гды пришли до того палацу, кроль оный привиталъ Месита и казалъ поставити близко себе крѣсло и посадилъ его, мовячи: добре съ учинил, Месите, же съ тутъ пришолъ, приятелю нашъ зичливый. Потымъ кроль пыталъ, нащо того млоденца тутъ припровадилесь. Отповѣдѣлъ Месить: слуги твои, пане, обадва естесмо. Мовиль кроль діаволскій оному млоденцевѣ, чи естесь слуга мой. Отповѣдѣл млоденець: я слуга естемъ Отца и Сына и Святого Духа. И заразъ от голосу того упал з маестату кроль діаволскій и всѣ сенаторове его з своих кресель упали, и свѣчи, и палаць, и замокъ, и все тоє вѣденіє згинуло, и Месить з ними згинулъ. И зостал сам тилко млоденець и оттоль пришолъ до Константинополя, тамъ люде его пытали: где

есть Месить? Отповѣдѣл: пошол в тму кромѣшную. И повѣдалъ все, що ся дѣяло [9, с.409].

Дослідники давньої української літератури зазначають, що І. Галятовський та інші проповідники XVII ст. «були майстрами ораторської прози стилю бароко і багато уваги приділяли літературній формі своїх повчань, будуючи частіше за все своє казання на порівнянні, аналогії, метафорі чи алегорії. Літературний характер такої проповіді значною мірою визначався запитом аудиторії. Тому в них помітні спостереження і настанови, народжені життям і прагненням до пізнання навколишнього світу [19, Т.4., С. 314].

Усі проповіді І. Галятовського були розраховані на широку аудиторію народних мас, тож вони створювалися з урахуванням цього й писалися зрозумілою для них мовою з цікавими прикладами.

Підсумовуючи нашу розповідь про творчість І. Галятовського, можна відзначити, що його талант, попри «києво-могилянську схоластику» [10, С. 82], підсилювався його благородством, розумом, освіченістю, знанням української мови і світової літератури, а також своєрідністю формування збагаченого різними тропами художнього тексту в стилі бароко. Усе це дає нам право говорити про нього, як про помітного художника слова чернігівської літературної школи XVII ст., а також, як про талановитого церковного діяча, який багато зробив для утвердження православ'я не лише на Чернігівщині, а й в Україні, намагався разом із іншими представниками вищого українського духовенства, попри їх тісні зв'язки з царями та патріархами, не дати Московії підкорити українську православну церкву. Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель працювали на те, щоб українська православна церква залишалася у підпорядкуванні константинопольського патріарха. Тому книги цих проповідників московський патріарх Іоаким оголосив єретичними і заборонив їх використовувати в Московії.

У житті й творчості І. Галятовського було немало таких яскравих аспектів, які й нині можуть зацікавити не лише богословів, а й істориків, філософів, культурологів, філологів, бо письменник жив у досить складний період формування української гетьмансько-козацької державності, утвердження бароко в мистецтві й розвитку української мови.

РОЗДІЛ III.

Святі Батьківщини своєї після смерті не покидають: митрополит Дмитро Туптало

Чернігівський культурний центр, який формував архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович, залучаючи талановитих українців до різноманітної діяльності в ньому, породив значну творчу спадщину у другій половині XVII ст. Кожне ім'я цього центру: Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Іван Величковський, Лаврентій Крщонович, Олександр Бучинський-Яскольд, Іван Орновський – це видатні церковні і культурні діячі прославленого Поліського краю. До них учені додають і Дмитра Туптала, й роблять це не випадково, бо переважна більшість років життя святителя минула на Чернігівщині. Серед відомих дослідників його творчості слід назвати М. Костомарова, І. Огієнка, В. Соболя, Н. Левченко, О. Тарасенко, І. Савченко та інших.

Місце Дмитра Туптала в колі представників чернігівської школи своєрідне. Як й інші її учасники, він не був родом з цього міста і в порівнянні з іншими мало жив у ньому, проте це коло культурних діячів він знав, був знайомий із багатьма з них, обізнаний із їх творчістю, а при написанні своїх творів, близьких за тематикою книгам інших членів цього кола, послуговувався, як і вони, стилем бароко.

Сам Данило Тупталенко народився на Київщині. У своєму «Діаріуші» він стверджував: «Батьки мої, Савва Григорович і Марія Михайлівна, з'єднані законним шлюбом, християни благочестиві, жили у місті Макарові. Во гріхам родила мене мати моя 1651 року, місяця грудня 11, і надали мені ім'я Данило: в той час була війна Радзивілова, і хрещенням святим просвітили» [1].

Димитрій Ростовський. XVIII ст. Парсуна

1651 рік в історії України був дуже важким і означеної багатьма подвигами козаків у боротьбі з поляками під керівництвом Богдана Хмельницького, Данила Нечая, Івана Богуна. Коли литовські війська під керівництвом Януша Радзивіла оточили Київ, ремісники міста почали палити свої будівлі, запалало понад 50 будинків, і місто перетворилося на суцільне багаття [2]. Тож не випадково святий у своїй біографії згадав ім'я цього литовського вождя.

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького тривала ще декілька років. Батько Д. Туптала, козак Макаровської сотні Київського полку, брав участь у бойових сутичках, які відбувалися на Київщині. Він походив із шляхетного роду Савичів, серед яких було багато представників духовенства різних рангів.

У портретній іконографії XVII ст. неодноразово зустрічається й портрет Савви Туптала. Його шляхетне походження підтверджує й герб: дворянський червоний щит, що зображений у вигляді грецької літери «дельта», над яким розміщений зверху хрест [3].

Портрет Савви
Григоровича
Туптала. 2-а пол.
XVIII ст. Олія

Батьки Д. Туптала теж відзначалися набожністю. Поступово Сава Туптало дослужився до звання сотника. Відомо, що в 1670 р. він потрапив у полон під Бишевим до польського загону полковника Пива. У 1673 р. його в якості посильного використав Ян Собеський для передавання листа гетьману Правобережжя Петру Дорошенку та митрополитові Йосипу Тукальському [5].

У 1660 р. сім'я Тупталенків переїхала жити до Києва і поселилася на Подолі в будинку проти церкви Миколи Притиска.

Сучасний дослідник бароко А. Макаров зауважує: «Крім згаданих портретів художні інтереси і смаки київського міщанства засвідчує церква Миколи Притиска на Подолі в Києві, споруджена 1631 року на кошти місцевого мешканця Петра Залізного Гроша. За своїм суворим пуританським духом вона не має аналогій серед усіх барокових споруд міста. Є щось символічне в тому, що будинок, в якому жив у дитинстві святитель Дмитро Ростовський (він же відомий український письменник Дмитро Туптало) стояв колись навпроти церкви Миколи Притиска. Тут і досі панує особлива «свята атмосфера», створює її, безперечно, цей величний у своїй простоті «міщанський храм»» [4].

*Притисько-
Микільська церква.
Київ, Поділ.*

Тут же на Подолі, неподалік від їхнього дому, розташовувалося приміщення відремонтованого Києво-Братського монастиря з Києво-Могилянською колегією, куди і вступив навчатися у 1668 р. після здобуття початкової освіти юнак Данило Туптало. Це був його справжній дім духовного зростання. Наполегливість та інтерес до навчання робили його примітним серед інших студентів. Тож не випадково, що 9 липня 1668 р. у день священномученика Панкратія, тобто ще в 17-річному віці, Данило Тупталенко приймає чернечий сан у київському Кирилівському монастирі [1, С. 24]. Це посвячення в монахи було здійснено превелебним отцем Мелетієм Дзиком, ігуменом Кирилівського монастиря і ректором Києво-Могилянської колегії, при цьому Данило отримав нове ім'я Дмитрій. Тут він з дозволу батьків і поселяється для подальшого проживання.

*Кирилівський монастир
на мал. Ф. Солнцева, 1843.*

25 березня 1669 року на Благовіщення Пресвятої Богородиці Дмитро Туптало був висвячений на ієродиякона преосвященним митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Іосифом Нелюбовичем-Тукальським, якого не визнавали ані Московія, ані Польща, хоча це обрання було затверджене Константинопольським патріархом Мефодієм і підтримане гетьманом П. Дорошенком.

Як свідчить І. Огієнко (митрополит Іларіон), «митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський був добре відомий як мученик за православну віру, як людина розумна, а до того й український послідовний патріот, що сильно стояв за самостійну Українську церкву» [6].

Київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський

Але саме за це його ненавиділи як поляки, так і московити, їй не давали йому можливості проживати у його резиденції в Києві. Тому і акція посвяти Д. Туптала в ієродиякони відбулася не в Києві, а в Каневі в давньому монастирі (за архімандрита Іова Зайончковського) в соборній церкві Успіння.

Очевидно, після прийняття постригу та освячення в сан ієродиякона Дмитро Туптало залишився жити в Кирилівському монастирі в Києві, займаючись читанням різних священних книжок, а також виконанням різних доручень ігумена обителі.

На жаль, початок 70-х років XVII ст. у житті Дмитра Туптала мало відомий. Запис самого святителя в «Діаріуші» свідчить: «1675 року на Зішестя Святого Духа (травня 23 дня) на священника був поставлений Преосвященним архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем у монастирі Густинському».

Ця зустріч з Лазарем Барановичем відіграла визначальну роль у житті Дмитра Туптала. Архієпископ помітив у молодому служителі церкви, який був невеликого зросту, білявий, худий, сутулився, з гостроконечною бородою, яка ледь видовжувала підборіддя, в окулярах, одягненого в темно-зелену рясу (це був його улюблений колір) [7, с. 278] талановиту людину, мудру, добре підготовлену й відданого служителя православної церкви. «Зовні святий Димитрій не справляв враження сили. Але цим худим, тонким тілом володів винятково бадьорий дух, що дозволяв йому переносити немало труднощів і подвигів, особливо духовних. Ця праця його підтримувала і зміцнювала настільки, що навіть перед смертю святитель вражав тих, хто оточував його, своєю чіткістю і твердістю розуму» [7, с. 278]. Ось ці задатки і помітив Лазар Баранович і запропонував йому перейти до Чернігова і виконувати обов'язки проповідника православ'я. Лазар Баранович, досвідчений і мудрий керівник Чернігівської та Новгород-Сіверської архієпископії, робив усе, щоб поповнити її талановитими служителями.

Дмитро Туптало, переїхавши до Чернігова, потрапив у атмосферу творчості, що виникла там як завдяки самому архієпископу, так і його оточенню. У цей час стають відомими широкій громаді книги Л. Барановича «Труби словес проповідних» (Київ, 1674), «Слово на Воскресіння Христове» (Новгород-Сіверський, 1675), «Нова міра старій вірі» (Новгород-Сіверський, 1676), «Скарбниця

потребная» (Новгород-Сіверський, 1676). Крім цього, Лазар Баранович проводив велику роботу на Чернігово-Сіверщині з очищення краю від наслідків єзуїтства та католицизму та впровадження тут православ'я. Тож ієромонах Дмитро Туптало включається в роботу як проповідник останнього. Він об'їздив храми та монастирі Чернігівщини, які відкривалися після звільнення краю від поляків. Його із задоволенням приймали як проповідника і як вірного слугителя Богу, бо він умів дуже яскраво доносити до людей Боже слово в численних обителях. Для Лазаря Барановича в цьому плані він був гарною знахідкою. Проповіді Д. Туптала виявилися в моральному плані дуже актуальними та цікавими для слухачів.

Щоб захопити їхню увагу, проповідник уплітає у свою розповідь ефектні порівняння. Наприклад, у поминальній проповіді про Інокентія Гізеля (1685 р.) він порівнює небіжчика зі стовпом Соломонового храму, а цей храм – з Печерським монастирем. У своїй проповіді він міг включати розмови з Іваном Богословом, Давидом, говорити про його псалтир і т. п. Проповіді Д. Туптала важкі для проголошення іншими, бо вони потребують акторської майстерності й складаються з речень, що є довгими синтаксичними періодами, у них також багато цікавих порівнянь, паралелей, антитез, часом м'якого гумору. Деякі із них – це цілі сценічні дії, коли, наприклад, майбутній святитель малює художньо витончену сцену за участю поганських богів Венери, Бахуса, Марса на балу в Ірода, натякаючи цим на розгульні бенкети у царя Петра I. Натяк на сучасне життя знаходимо і в проповіді про появу «Царства Небесного» на землі, яке там не знаходить собі місця: «в царській «сокровищниці» ... узріло ... многая багатства неправедная, собранная от грабленія, от обід і сльоз людських»; пішло воно (Царство Небесне – Г. С.) до купців, то побачило обман, брехню; пішло в «прикази», там «судія мирная словеса глаголетъ, а душа его помышляет зло»; пішло на веселий бенкет, але він закінчується сваркою; пішло в церкву, побачило там не увагу, непобожність, не лише у народу, але й у священників; пішло тоді Царство Небесне на село, побачило бідняків: голодних, засуджених судом, плачучих, «воздыхающих». «то видя, небесное царство возлюбило на селі жити ... сей покій мій, зді вселюся» [29, С. 310–311].

Дмитро Чижевський, цитуючи цей текст, зауважує, що «таких перлин українського проповідницького вміння у святого Дмитра є кілька. Але й тут бачимо типовий бароковий стиль: викінченість форми, повторення, паралелі, антитези, «риторику» і бажання вразити слухача оригінальним формулюванням думки. Це все стиль «кончето». На проповідях Дмитра бачимо найліпше, що це барокове вбрання не повинно закривати глибину змісту та зворушливості образів і думок» [29, С. 310–311].

Служив Дмитро Туптало і в храмі Іллінського монастиря, який був резиденцією архієпископа, де він сам здійснював служіння. У своєму «Діаріуші» майбутній святитель стверджував: «Був при його Превелебності проповідником довгий час». Хоча насправді Дмитро Туптало проживав тут лише трохи понад два роки, до 31 липня 1677 р. [1, С. 25]. Але, як бачимо, це був насичений час.

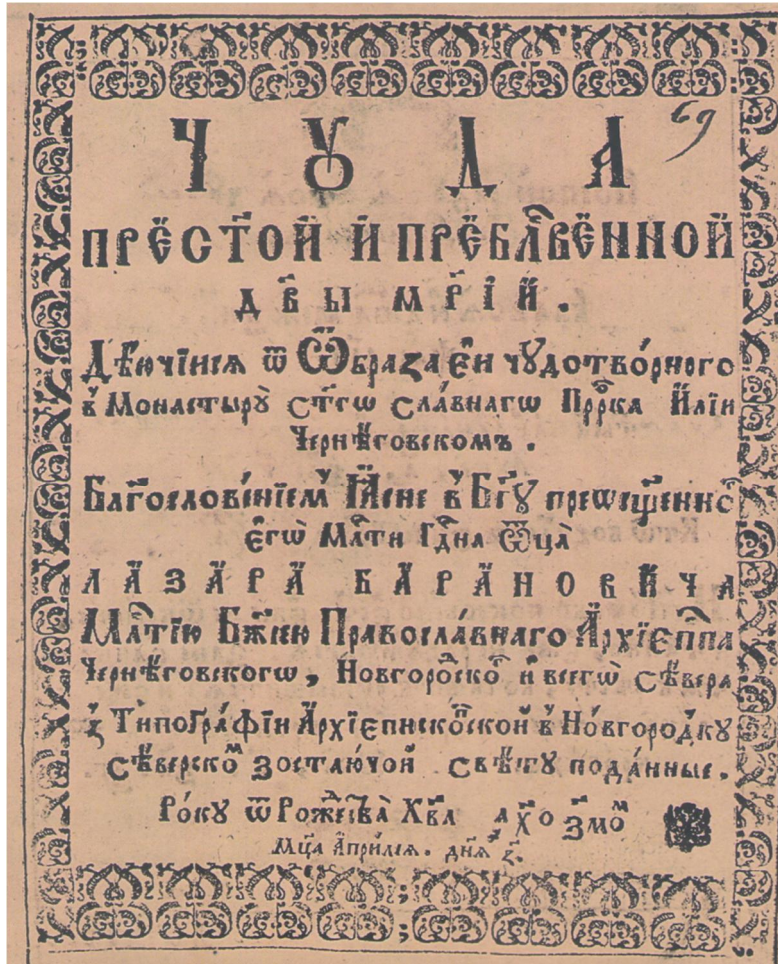
У Чернігові, крім проповідницької роботи, а він виголосив чимало проповідей, серед яких виділяється «Казання на страсті Господа Бога й Спаса нашого Ісуса Христа», проголошене 13 квітня 1677 р. «простою мовою», тобто українською, він розпочав займатися і літературною творчістю, до якої його залучив Лазар Баранович, пропонуючи описати чудеса ікони Пресвятої Богородиці в Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. До речі, подібну роботу здійснював і настоятель Чернігівського Єлєцького монастиря Іоаникій Галятовський, який 1676 р. видав у Новгород-Сіверській друкарні книгу «Скарбница потребная».

Дмитро Туптало читав цю книгу і намагався розробити свою власну форму розповіді про чудеса. У першому виданні книги «Чуда Пресвятой и преблагословенной Девы Марии» (1667 р.), що вийшла в Новгород-Сіверській друкарні на «украинском наречии», ще не було вказане ім'я автора, і лише за другим виданням 1683 р., яке було здійснене в Чернігові під назвою «Руно орошенное», вказано авторство [8]. Це видання, як стверджують деякі дослідники книги, треба вважати не новою редакцією видання 1677 р., а новою книгою.

І своїх висновків доходять на основі порівняння двох видань: різна мова – в «Чудах ...» – українська, а в «Руні ...» – слов'янська; в «Чудах ...» – 22 чуда, у «Руні ...» – 24; в «Руні...» додані «Бесіди» і «Прилоги», яких не було в «Чудах ...». Крім цього

«Повчання», які супроводжують чудеса, написані заново і різняться одне від одного [9]. Також у «Руні ...» поданий після передмов акровірш, у якому прочитується ім'я автора твору – «Иеромонах Димитри Савич».

Дмитро Туптало. Титул книги
«Чуда Пресвятої і Пребласловенної Діви Марії»

ИЖЕ в Руне он**О**гда преобразованна,
Мати с**О**творшаго **НАС** все**Х** zde написанна,
Душевно **И** **Мыслию** **Ту** книжку **ПРИ**мете
САми е **В**нимающе **И** другим про**Ч**тете.

У «Руни ...» 1683 р. передмова складається з двох частин: «К читателю» і «На книжку». У першій подано присвяту Лазарю Барановичу, в іншій вказано, що книга вийшла з виправленими та доповненими повчаннями й додатком «Коротких бесід духовних», які складені самим автором, а приклади зібрані із різних джерел. Основний текст повторюється.

Дмитро Туптало. Книга «Чуда Пресвятої і Пребласловенної Діви Марії». Новгород-Сіверський, 1677. Арк. 5

У цьому виданні текст «Руни ...» структурно більш досконалий і відрізняється чіткістю побудови: чудо, бесіда, повчання, прилог. Поглиблюється текст новими вставками, що стосуються чудес або ж бесід, взятих із житійної літератури.

Книга Дмитра Туптала «Руно орошенное» мала в читачів популярність, а тому вона перевидавалася 5 разів у XVII ст. (1683, 1689, 1691, 1696, 1697) та ще двічі у XVIII ст. (1702, 1750).

Назва твору пов'язана з тим, що у церковній традиції, як свідчить О. Тарасенко, Руном називали Діву Марію, яка у Благовіщенні була окраплена росою – Божою благодаттю [10].

В наступних виданнях книга доповнювалася новими чудами. Так, у виданні 1696 з'являється ще 7 чудес, що пов'язані з іконою Іллінської Божої Матері. Хоча ці доповнення, як уважають деякі дослідники, могли додавати і видавці, але вони, згідно з поясненням Дмитра Туптала у бесіді до першого чуда про «зібрані в число двадесяти чотирьох часов дневнощних», підсилюють книгу. І це зауваження корелює, як стверджує М. Федотова, з правилами риторики і барочної поетики і стає символічною алегорією образу Руна Богородиці, щедро зрошеного Божою благодаттю, який і сам зрощує вірян «росою любові, захисту, розваги, зцілення, залякування ворогів, осяння розуміння, сльозами визволення, мереживості, росою сили, що мучить невидимих мучителів» і т. п. [9, С. 14].

Увесь текст «Руно орошенное» збагачений бароковою образністю, а все розпочиналося з першого його видання «Чуда Пресвятои и преблагословенной Дѣвы Марии». На формування стилю Дмитра Туптала вплинула й література, видана Лазарем Барановичем, Іоаникієм Галятковським та іншими в Новгород-Сіверській та Чернігівській друкарнях, яка була близька до стилю бароко, що тра використувався українськими письменниками другої половини XVII ст.

Уже початок звернення до читачів «Чуда ...» наповнений епітетами, порівняннями, метафорами: «Читателю ласкавый, свѣтоприемная свѣща, пречистая и преблагословенная Дѣва Марія, якъ свѣтильникъ, честную свою икону в монастыру святого славного пророка Илии чернѣговскомъ невѣществественнымъ особливой своей ласки вжегда огнемъ, абы якъ инным многимъ краинамъ, городомъ, монастыромъ, так и святой обители Илѣнской, туж и богоспасаемому граду Чернѣгову и всему Сѣверскому краю чудами свѣтила» [9, С. 23–24].

У такому ж стилі подана і кінцівка цього звернення: «И слушне назватися может вертоградомъ, которого преподобный отецъ наш Антоній печерами ископаль, святыи пророкъ Иліа

стѣнами молитвъ своихъ огородилъ, пречистая и преблагословенная Дѣва Марія цвѣтами чудовъ своихъ насадила, абы pracowитыи дѣлатели, честныи иноци подзвизаючіи ся въ томъ огородку, плоды добродѣтелей збирали и до житницъ небесныхъ зносили» [9, С. 27].

Дмитро Туптало. Книга «Чуда Пресвятої і Пребласловенної Діви Марії». Новгород-Сіверський, 1677. Образ Іллінської Божої Матері. Арк. 4 зв.

Барочний підхід проявляється не лише в багатому використанні поетичних тропів, а й у комбінації різних текстів, які залучив Д. Туптало у своїх «Нравоученіях». Барокове обрамлення чудес Пресвятої Богородиці знаходимо і у віршованій кінцівці книги.

Кто Марии чудеса может исчитати?
Аритметики сея, слушнеся бояти.
Скорѣ въ веснѣ цвѣты, в лѣтѣ зочтем класы,
в осени плоды, въ зимѣ снѣзы, в главѣ власы.
Скорѣ краплѣ можемъ измѣрити въ морѣ,
и скорѣ всѣ звѣзды исчитати горѣ.
Нежели исчисляемъ Мариины чуда,
и аггелъ в томѣ нѣсть силенъ чудесна бо всюда,
як разума Божіа нѣсть числа у Бога,
такъ страшно естъ исчести чудеса прѣмного.
Ожыдаеши чудесъ Марииныхъ конца,
не узриши, бо чуда ея суть безконца. [9, С. 69].

У «Руні орошеному» дещо змінена структура матеріалу, вона стала більш виваженою і стабільною та відповідала плану який розпочинався з розповіді про Іллінський монастир у Чернігові, де була ікона Божої Матері, яка почала плакати і від цих сліз стали проявлятися чудеса.

Після вступної частини та віршованого «Догмату Пресвятої Богородиці» ідуть розповіді про 24 чуда, які супроводжуються «Бесідою», «Повчаннями», «Прилогом». Завершується все це молитвою і закінченням. У деяких виданнях зустрічаємо доповнення до чудес або інші повідомлення. Зокрема, книга 1696 р. видання містить посвяту гетьману Івану Мазепі, як вдячність за добудову Троїцького собору в Чернігові та подарований Троїцько-Іллінському монастирю кіот для ікони Божої Матері.

Авторський текст доповнювався розповідями про чуда, інколи писався наново і збагачувався художньо-образною стилістикою і поетичною атрибутикою згідно з правилами бароко, для якого характерна химерність, незвичність, надмірна пишність, орнаментальність, декоративність, повчальний характер тощо. Усе це є і в «Руні орошеному». Автор уміло використовує цитати із біблійних книг і вплітає їх у свій текст, у якому також зустрічаємо перифрази, алегорії, метафоричні паралелі. Інколи автор грає кольорами, зокрема голубим. Очі Христові у нього «яко голубинѣ на исполеніє вод. Не без тайны очи его голубинѣм уподобает. О Палестинских голубѣх повествуют, яко над водами жити и потоками водными

своя очеса пасти любят. Єгда очеса Христова суть голубинѣм подобны, вѣжд яко и он любит потоками водными увеселяти очеса Своя, потоками же сими, их же поминает Давид» [10, С. 38].

«Руно орошенное»

Багато творів-посвят чернігівських письменників пов'язані з описами іменних гербів гетьманів, полковників, які вражають нас яскравою художньою образністю: порівняннями, метафорами та різнокольоровими епітетами. І Дмитро Туптало в «Руні орошеному» теж звертається до цього символу, присвячуючи в одному із доповнень видання 1696 р. і деяких наступних гетьману Іванові Мазепі.

«Руно орошеное» із зображенням герба І. Мазепи

Гедену іноді образ цей наслідний –
Місяць, Зоря і руно, – він бува подібний.
Це орошене руно напроорокувало,
Бо Зоря і Місяць тут його орошало.
Що ж бо Місяць і руно значать і Денниця?
Перемоги образ це – Марія Дівича.
А як Місяць і Зоря тут руно оросять,
То Мазепі на врага знак побід приносить. (Переклад
В. Шевчука)

Дмитро Туптало у цій присвяті порівнює життя і справи гетьмана І. Мазепи з діяннями біблійного персонажа Гедеона не випадково, бо саме цьому персонажеві Бог допоміг увірувати в спасіння ним ізраїльтян від ярма мадіян. І, як сказано у Святому Письмі, триста без зброї воїнів вщент розбили за допомогою Божого благословіння мадіян. І коли Гедеону запропонували царську владу, він відповів: «Господь да владѣеть вами». У подальшому він обіймав посаду судді і мирно жив, виконуючи свої обов'язки, до самої смерті. Мав 70 синів, щоб захопити владу, один із синів, який був від коханки, убив усіх, залишивши одного. [11, С. 156].

Крім цього, слід додати, що Гедеону під час боротьби з мадіянами було дано два знамення: спочатку на всій землі було сухо і роса випала лише на розіслану Гедеоном вовну, а потім на всій землі випала роса, а вовна залишилася сухою. У біблійній символіці росу сприймають як символ благодаті: перемога належить не чисельності, а обраним, найбільш витривалим, яких і відібрав Гедеон. Завдяки їхній винахідливості і витривалості, які «лакали воду язиком своїм, як лакає пес», він здобув перемогу [12, С. 143].

У цих біблійних паралелях та історичних реаліях XVII ст. проглядаються діяння Івана Мазепи, який був обраний 1687 р. гетьманом всієї України, а 1695 р. брав участь в Азовському поході, штурмуючи турецько-татарські укріплення. Якщо ж говорити про небесні світила, то Місяць – це молодший брат Сонця, нічне око Боже. Він – наймогутніше світило в нічній темряві, тому виступає символом світла в півні. Він також символізує чоловіче начало в природі. Крім цього, Місяць виступає і символом циклічного ритму часу: його фази символізують народження, оновлення, життя і безсмертя [12, С. 569]. До речі, усі єврейські свята пов'язані з місячними циклами.

Треба пам'ятати ще про одну важливу деталь: гетьман був середнього віку, а тому його ім'я пов'язували з повнотою Місяця, який символічно сприяв повноті життя та досягненню повноти успіху.

Поруч з Місяцем завжди були Зорі – небесні діти Сонця, які світили, як і Місяць, уночі. За біблійними переказами – це душі людей добрих і праведних. У той же час Зорі це Божі думки, ангели-охоронці людей на землі. Зоря Денниця – Зоря Богородиця виступає захисницею воїнів і є символом перемоги.

У «Пісні над піснями» (VI, 10) усі ці світила згадані як порівняння у зображенні дівочої краси: «Хто це така, що вона виглядає, немов та досвітня зоря, прекрасна, як місяць, як сонце ясна, як полки з прапорами грізна?».

Таким чином, уся символіка, присутня на гербі Івана Мазепи, пророкує йому перемогу й повний успіх у його житті. Зазначимо, що в час написання цього панегірика, ще ніщо не віщувало нічого поганого в житті гетьмана.

31 червня 1677 р. Дмитро Туптало разом з Олександром Бучинським з дозволу Л. Барановича залишив Чернігів і поїхав у Литву до міста Новодвор, яке було на межі Великого Литовського князівства і Польщі, щоб поклонитися святому чудотворному образу Пресвятої Богородиці. Майже два місяці вони добиралися до міста. У «Діаріуші» Д. Туптало детально описує цей приїзд: «Серпня 13 приїхали з паном Бучинським до Новодвора і сотворили чудотворному Образу ще в старій церкві. А 14 числа, перед святом Першої Пречистої, Преосвященний Феодосій (Василевич), єпископ Білоруський, перед літургією разом зі своїм кліром та значною кількістю священників здійснив перенесення чудотворного образу Пресвятої Богородиці зі старої церкви до нової. Того ж дня на це перенесення поспішив Його Чесність отець Климент (Тризна старший) Віленський. Того ж дня перед ходом Хресним я був представлений Єпископу в олтарі. У згадуваному ході я йшов поряд з Хоментовським, єпископом проповідником» [1, С. 26]. Упродовж двох днів єпископ Феодосій приймав духовенство, серед якого був і Дмитро Туптало. Як бачимо, коло знайомств майбутнього святителя розширюється.

Разом із отцем Климентом, що був ігуменом православного монастиря у Вільні, який підпорядковувався Київській єпархії, Дмитро Туптало виїхав до м. Вільне, де виголосив дві промови. У подальшому він 24 листопада 1677 р. виїхав з єпископом Білорусі до Слуцька, головного міста Слуцького князівства у Литві, де й оселився в місцевому монастирі, проголосивши дві проповіді, які були високо оцінені як монастирською братією, так і парафіянами.

Поїздка до Слуцька не була випадково. З цим монастирем підтримував зв'язки Чернігів ще з 1670 р., про що свідчить листування Феодосія (Василевича), єпископа Білоруського і одночасно архімандрита Слуцького.

Слуцький монастир. Гравюра Наполеона Орди. 1860-70-і рр.

Перебуваючи в Слуцькому монастирі, Дмитро Туптало не лише проголошував проповіді, а й здійснював поїздки до різних парафій, де відбувалися чуда з іконами Пресвятої Богородиці. Проживаючи в Слуцьку, Д. Туптало отримував листи від ігумена Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Мелентія Дзиги, а також чернігівського полковника, який передавав прохання гетьмана повернутися на Чернігівщину. Деякі важливі події, що трапилися у Слуцьку, зокрема похорон Преосвященного отця, єпископа Білорусі Феодосія Василевича, перенесення мощей святого Миколая в Грозові, приїзд до Слуцька грецького митрополита Макарія Лігаріді, на зустріч з яким з'явилося чимало духовенства, та інші події затримали Дмитра Туптала у Слуцьку. Відвідання міста та монастиря в ньому було корисним для майбутнього святиителя тим, що він продемонстрував тут свою майстерність не лише як проповідник, а й як священник, який здійснив декілька важливих дійств, причащань і поховань важливих осіб. Перебування тут майбутнього святиителя відзначилося також численними знайомствами із відомими діячами православної церкви. Лише 29 січня 1679 р. він залишив місто Слуцьк і через тиждень, 5 лютого, приїхав у

повітове містечко Березна на Чернігівщині. З цього часу життя майбутнього святителя буде минати у славному Поліському краї.

Як зазначає сам Дмитро Туптало у своєму «Діаріуші», «лютого 6, прибув до монастиря Максаківського; до Батурина ж приїхав у суботу, перед тижнем блудного сина, де в ясновельможного гетьмана був милостиво прийнятий» [1, С. 31]. І дійсно, гетьман Іван Самойлович дуже прихильно поставився до майбутнього святителя. Тут проявилось, мабуть, і його походження із поповичів, хоча відносини з духовенством у гетьмана були непростими.

Про повернення Дмитра Туптала на Чернігівщину довідалися монахи Кирилівського монастиря в Києві і просили його бути в них ігуменом, але він відмовився, бо в Києві у цей час було неспокійно через напади турків і татар.

І все ж справа про влаштування Дмитра Туптала ігуменом одного із монастирів вирішувалася протягом 1679–1680 рр., коли він проживав у Батуринському монастирі. І лише в серпні 1681 р. після смерті ігумена Максаківського монастиря Ієремії Ширкевича братство обителі упросило Д. Туптала стати їх ігуменом, на що воно отримало згоду. Це було 26 серпня 1681 р. Попрощавшись з гетьманом, 3 вересня Д. Туптало приїхав до Чернігова на благословіння до архієпископа Лазаря Барановича. Це була хвилююча зустріч. Ось як описує її Д. Туптало: «Вересня 4, в неділю зранку, був я у Владики з гетьманським листом, і дуже милостиво його Преосвященством прийнятий. Як тільки розпечатав листа, то одразу такі сказав слова: «Не читаючи листа, кажу: нехай благословить вас Господь Бог не тільки на Ігуменством, але, згідно з іменем Димитрій, бажаю вам і Митру – Димитрій хай отримає Митру....»

Того ж дня був на обіді у його Преосвященства і любовно мене пригощали, де між іншими милостивими словами таке мені оголошено: «Цього дня святого Пророка Мойсея Боговидиця, цього дня сподобив вас Господь на Ігуменство; ідіть же до храму Спаса Господнього, яко Мойсей на Фавор; вказав шляхи свої Мойсеєві, тож укаже й вам на цьому Фаворі шляхи свої до вічного Фавору. «Сії слова я, грішний, за гарне передвістя та пророцтво собі поставив та зафіксував. Дай Боже, щоб пророцтво його Архіпастирства збулося!».

Перервавши це сповідальне твердження Д. Туптала, відзначимо, що воно було справжнім пророцтвом подальшого шляху

майбутнього святителя, бо Лазар Баранович добре розумівся у людях, бачив, на що кожен міг претендувати в майбутньому.

Не менш важливе і подальше свідчення цієї зустрічі з Лазарем Барановичем: «Вересня 5, в понеділок, після обідні, прийняв благословення та указ у його пастирської милості на Ігуменство Максаківське і Ключівське, та патерицю свою хорошу дав мені його Преосвященство на благословіння, і так мене добре відпустив, не інакше, як батько рідного сина. Дай йому, Господи, всіх благ по серцю його» [1, С. 33].

Таким чином, 9 вересня 1681 р. Дмитро Туптало приїхав до монастиря і обійняв посаду його ігумена. «Дай, Боже, добрий початок! У п'ятницю!». Але недовго прослужив тут владика в монастирі, усього 5 місяців (з 9 вересня 1681 р. по 7 лютого 1682 р.). Настоятеля Батурицького монастиря Феодосія Гуревича призначили ігуменом Михайлівського монастиря в Києві на місце отця Мелетія Дзиги, який 7 лютого 1682 р. пішов із життя, то в Батурицькому монастирі у зв'язку з проханням гетьмана Івана Самойловича поставили Дмитра Туптала. 6 березня він отримав указ архієпископа Лазаря Барановича на ігуменство в Батурицькому монастирі. І після цього твердження в «Діаріуші» слідує слова: «Дай, Боже, годину добру! Боже, на допомогу мені зглянься! Преблагословенная Діво, благослови початок!».

*Батурицький Крупицький монастир.
Старовинна світлина*

Повсякденна монастирська робота майже не залишає часу. Тож і в «Діаріуші» за час його перебування настоятелем монастирів немає записів про важливі діяння. Усе поточні справи: когось висвятив у священники, диякони, чи постриг у монахи, поховав тощо. Та й духовне життя в Україні у цей час було в більш-менш спокійному стані. Обов'язки митрополита Київського тимчасово виконував архієпископ Лазар Баранович, якого Іван Самоїлович не хотів, на угоду Москві, бачити на чолі української церкви і тому розглядав інші кандидатури на цю посаду, зокрема Інокентія Гізеля, але той помер 18 листопада 1683 р. Московити, маючи таємні плани підпорядкування української церкви Московському патріарху (чому постійно чинив спротив Лазар Баранович), начебто дозволили українському духовенству обрати того, кого вони самі хочуть [14], а насправді проводили роботу в своїх власних інтересах. Знаючи про це, духовенство України розробило свій план дій в обхід гетьмана і Московського патріарха і обрали ігумена Києво-Микільського монастиря Варлаама Ясинського архімандритом, після чого Лазар Баранович без погодження ані з Москвою, ані з Константинополем висвятив його на початку 1684 р., плануючи подати його кандидатуру на митрополичу посаду в Києві.

Дмитро Туптало в цих умовах залишив Батуринський монастир, про що свідчить скупий запис в щоденнику: «Жовтня 26, на пам'ять святого великомученика Димитрія, Патрона мого, склав я з себе ігуменство Батуринське». Це був 1683 рік.

25 квітня 1684 р. Дмитро Туптало приїхав до Києво-Печерського монастиря і «розпочав жити з милості Пресвятої Богородиці при архімандритові Варлаамі Ясинському», і в цьому, переміщенні, мабуть, зіграв позитивну роль Лазар Баранович, який симпатизував обом.

У Лазаря Барановича та Варлаама Ясинського з'явилася ідея використати Д. Туптала для написання «Житія святих», які розпочинав ще Петро Могила, але рукописи були знищені руками татар та уніатів. Пробували писати житія Лазар Баранович та Інокентій Гізель, але з різних причин справа їх написання припинялася. З'явився такий інтерес і у самого Варлаама Ясинського, до якого він залучив Дмитра Туптала. Саме написання «Житія святих» стане для останнього основою його подальшої творчої діяльності.

Варлаам Ясинський, митрополит Київський,
літографія XVIII ст.

Києво-Печерський монастир із його улаштованим життям в келіях на лоні прекрасної природи з багатими садами давав можливість майбутньому святителю зосередитись, поринути в книжковий світ і розпочати написання «Житій», опираючись на «Великі Четьї-Мінеї» московського митрополита Макарія XVI ст.

Крім цього, святитель також вивчав рукописи та книги великої Лаврської бібліотеки, зокрема, перекладні книги про життя святих, які прославилися своєю відданістю християнській вірі, оригінальні твори літописців Київської Русі та життя Феодосія Печерського, наших перших святих Бориса і Гліба тощо.

У житті української православної церкви на початку 80-х років XVII ст. відбулися деякі важливі події: був обраний митрополит Київський. Ним став Луцький і Острозький єпископ Гедеон

Святополк, князь Четвертинський, який у жовтні 1684 р. утік від уніатів, що змушували його перейти на їхній бік і прийняти їхню віру, обравши Батурина місцем свого порятунку. Приїзд його до Батурина не був випадковим, бо дочка гетьмана Івана Самоїловича у 1682 р. вийшла заміж за Гедеонового племінника [14, С. 166].

Гетьман Іван Самоїлович, прихильник Московії, провів відповідну роботу, щоб митрополитом Київським обрали Гедеона, що й сталося 29 червня 1685 р., попри відсутність на цих виборах багатьох представників вищого духовенства, зокрема, Лазаря Барановича та інших духовних осіб від Чернігівщини. Протестував проти цього обрання і Варлаам Ясинський. У цій справі спрацювала наполегливість гетьмана. У «Діаріуші» Дмитра Туптала з'явився скупий запис: «Близько святого Петра було обрання на митрополита Київського Гедеона Святополка, князя Четвертинського», лаконічність якого засвідчила його негативне ставлення до цього рішення. Цю ж позицію підтверджують також і його нотатки на рукописному варіанті грамоти патріарха Єрусалимського Досифея, направлені до Москви царям щодо цих виборів. Ці нотатки [14, С. 147–157] свідчать про прихильність отця Дмитрія до ідеї незалежності від Москви української православної церкви.

Перебуваючи в Лаврі, Дмитро Туптало і тут себе проявив як майстер церковного красномовства, про що свідчить виголошена ним українською мовою 24 лютого 1685 р. у річницю Інокентія Гізеля проповідь, де стверджується, що останній – це стовп для божої церкви, що порівнюється зі стовпом церкви Соломонової, яка була з міді й золота й символізувала собою терпіння і сталість, наполегливість, вірність у справах, якими й відзначалася діяльність архімандрита Лаври протягом 30 років у складні для неї та України часи. Уся проповідь була побудована й на інших подібних порівняннях, за допомогою яких зображувалася діяльність Гізеля і нового намісника Лаври – архімандрита Варлаама Ясинського. Усі ці порівняння збагачували проповідь не лише прикладами зі Святого Письма, а й умілим художньо-образним оформленням самої промови, яка вражала слухачів, а серед них було багато й поважних осіб. Це був дійсно яскравий панегірик, проголошений у стилі бароко на честь Гізеля та Варлаама Ясинського.

Обрання у святій Софії митрополитом Гедеона Святополка-Четвертинського вплинуло і на особисте життя Дмитра Туптала. Митрополит, отримавши в Москві посвяту, а також багаті подарунки від царів і патріарха, повернувся до Батурина, де проживав і до цього часу. 15 січня 1686 р. до Батурина приїхав представлятися митрополиту Варлаам Ясинський, а разом з ним і Дмитро Туптало. І гетьман, і митрополит умовили останнього повернутися ігуменом у Батуринський монастир. І Д. Туптало зізнається, що був ними «переконаний прийняти паки ігуменство монастиря Батуринського». А «Лютого 4, на пам'ять святого Ісидора Пілусіонського, виїхав я з Печерського монастиря до Батурина, в четвер». А 9 лютого на Стрітення Господнє Дмитро Туптало уже правив службу в Батуринському храмі. Обіймаючи цю посаду «з волі та вказівки властей духовних і світських», ігумен Димитрій заявив, що він продовжуватиме працювати над подальшим написанням «Житій святих», і гетьман та митрополит обіцяли йому надавати в цьому допомогу. І дійсно, гетьман написав прохання патріарху в Москву, а також князю В. В. Голіцину, тодішньому канцлеру Московії, надіслати тимчасово «Великі Четы-Мінеї» митрополита Макарія [15, С. 229]. І книги були надіслані.

За дорученням гетьмана і митрополита Д. Туптало 23 квітня 1686 р. їздив до міста Глухова освячувати закладення там нового кам'яного храму Успіння Богородиці.

Д. Туптало, перебуваючи в Батуринському Миколо-Крупницькому монастирі і виконуючи свої ігуменські обов'язки та працюючи над Мінеями, не міг передбачити тих змін, які відбудуться в гетьманській столиці. Близько 23 квітня 1687 р. гетьман Іван Самойлович залишив Батурин, навіть не здогадуючись, що залишав його назавжди. У травні цього ж року разом з Василем Голіциним він здійснював свій невдалий похід на Крим, коли татари, підпаливши степ, позбавили українсько-московські війська корму для коней, унаслідок чого призупинилося подальше просування їх уперед. Козацька старшина, яка була незадоволена діяннями гетьмана, та московське командування всі невдачі переклали на Івана Самойловича та, обвинувативши його в зраді, написали донос в Москву, звідки надійшов наказ заарештувати та переправити його до столиці і обрати нового гетьмана.

25 липня 1687 р., як зазначає С. Величко, «вибрали згідно до звичаю й давніх прав, вільними голосами й поставили собі

гетьманом генерального осавула Іоанна Стефанова Мазепу» [16, С. 345]. Для керівництва української держави московські царі вручили гетьману «Коломацькі статті, дані при обранні на гетьманство Мазепі, Запорозькому війську і всьому малоросійському народу від великих государів та всеросійських самодержців, року від створення світу 7195, а від Різдва Христового 1687, 25 липня».

У 22 статтях царські прислужники розписали все те, що було вигідним для Московії, зокрема про московських воєвод у містах України, а також про Малоросію і Московію як єдину державу, а «гетьману і старшині, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби й інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одногласно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом» [16, С. 359].

Але хоча цар і патріарх щосили намагалися підкорити не лише український народ, гетьмана, старшину, але також і церкву, це їм до певного часу не вдавалося. Супротив цьому ще довго відчувався.

Дмитро Туптало, перебуваючи в Батуринському монастирі, був у добрих стосунках як з гетьманом Іваном Самойловичем, так і з Іваном Мазепою. Але зміна влади все ж якимсь чином заохотила Д. Туптала до написання «Житій», про що свідчить і написаний ним план роботи «Ономастиконь менъ всѣхъ святыхъ зъ пролога по азбуцѣ собранихъ. Року 1687 м-ца сентевріа», у якому були розміщені імена святих в алфавітному порядку з вказівкою місяця і примітками щодо преподобних, мучеників тощо.

Д. Туптало наполегливо та з великим інтересом писав «Життя святих», про що він неодноразово заявляв. Зразком для нього були «Великі Четьї-Мінеї» митрополита Макарія, але майбутній святитель був людиною освіченою, начитаною і талановитою, тож він відразу визначив, для кого і для чого він збирається писати «Життя святих». Перебуваючи в Печерській лаврі, він почав komponувати матеріал про життя святих, що мав повчальний характер і відповідав вимогам православ'я з орієнтацією на широке коло читачів.

«Мінея четья» (міс. серпень),
полууст. крупний, XVI ст. Московія

Проте, як свідчать сучасні дослідники текстологічної основи написання творів святителя, зокрема, Ірина Савченко, Д. Туптало усвідомлював, «що без критичного вивчення окремих текстів, без узгодження їх деталей та співставлення варіантів майбутня книга

не матиме ніякої цінності. Якщо суперечності у подачі матеріалу у різних джерелах були досить серйозними, укладач не дозволяв собі виносити остаточне рішення, а вміщував всі свідчення разом, залишаючи їх на розсуд читачів» [17, С. 9].

Д. Туптало робив усі посилання на використаний матеріал. Зазначимо, що автор «Житій святих» інколи цитував великі шматки з різних творів, але це в давній науковій літературі не вважалося плагіатом, тим більше, що вони підтверджувалися джерельною базою. Як науковець, а не простий компілятор, Д. Туптало був дуже уважний до відбору матеріалу й стилю його подачі. Та й багатство використаних джерел, які були написані різними мовами і видані у різних країнах, а також посилання й додатки до «Четьїв-Міней» підтверджують дану думку.

Деякі дослідники говорять про залежність праці українського проповідника від «Великих Четьїв-Міней» московського митрополита Макарія. Це не зовсім так, Д. Туптало користувався ними як орієнтирами у великому матеріалі, тобто, у найрізноманітніших джерелах. До того ж, у Макарія були великі прогалини, зокрема відсутні свідчення про західноєвропейських святих. Так, майбутній святитель вносить близько 30 розповідей про київських праведників, майже стільки ж про західних та інших святих, про яких не згадувалося у відповідних місяцесловах [17, С. 11].

Уважне вивчення та вміле використання багатьох джерел – «*Vitae Sanctorum*» Лаврентія Сурія (1569–1575), «*Acta Sanctorum*» болландистів (1658), «*Żywoty Świętych*» Петра Скарги (1579) та інших свідчать, що московське видання «Великих Четьїв-Міней» Макарія було лише одним із них, використаних під час роботи Д. Туптала. До речі, видання книги Іоанна Болланди замовив і купив для Д. Туптала в Гданську за 100 талярів і 40 золотих Іван Мазепа [18, С. 178]. Крім цього Д. Туптало у свій текст про життя святих вносить оповідання і про великі свята, так звані синаксарі, які читалися на всенощній.

Тож вивчення використання джерельної бази «Четьїв-Міней» Д. Туптала дає право стверджувати, що це оригінальна праця дослідника, яка була за своєю широтою і глибиною та за всенародним значенням у церковнобогословській літературі першою працею. Треба пам'ятати, що «Житія святих» Д. Туптала були написані та й надруковані в Україні, і їх видання сприймалося як важлива

подія в історії українського народу. Тож не випадково у «Літописі» С. Величка з'являється твердження: «Того-таки року [1689 – Г.С.] видруковано вперше в печерській друкарні з великою користю для людей першу книгу «Житій святих», складену працею превелебного у Бозі отця Дмитра Савича Туптала, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару Святого Духа. Починається вона з вересня місяця» [16, С. 377].

Для того, щоб її опублікувати, необхідно було мати дозвіл московського патріарха. У лютому 1688 р. до Москви були відряджені монахи Києво-Печерської лаври з проханням надати монастирю та друкарні титул ставропігії, тобто, незалежність. Для монастиря вони її отримали, а для друкарні – ні. Більше того, патріарх Московії Іоаким вимагав від митрополита Київського Гедеона Святополка-Четвертинського та архимандрита Печерського Варлаама Ясинського терміново повернути «Великі Четві-Мінеї» митрополита Макарія за грудень-січень-лютий. Але ці книги були у Дмитра Туптала у Батуринському монастирі, про що сповіщав майбутній святий у листі до патріарха 15 березня 1688 р., відправляючи їх до Москви через ієромонаха Дорофея, намісника монастиря, що «у моїх недостойних руках до цього часу були і з увагою шановані. Від них же здобувши велику користь та погодившись із життями святих, що в них написані, віддаю ці святині наші із вдячністю» [1, С. 39].

При цьому Д. Туптало повідомляв патріарха, що саме малоросійська церква доручила йому попрацювати з Божою допомогою над написанням міней і стверджував: «Скільки було сил, долаючи неміч, переписуючи з великих книг блаженного Макарія, митрополита Московського і всієї Росії та з інших християнських джерел, написав Житія святих шести місяців, починаючи від вересня 1-го числа до лютого останнього числа, що відповідають тим великим книгам у всіх історіях та повістях і діяннях, що святими вчинені в їх подвигах та стражданнях. І вже написані ці Житія святих шануються по більшості своїй та обговорюються деякими благородними людьми, найбільше зі святої лаври Печерської» [1, С. 39].

І Дмитро Туптало просить патріарха Іоакима надати дозвіл на друкування цієї книги, пообіцявши при цьому, «коли ж вони з Божою допомогою і благословенням вашим Архіпастирським

створяться та видадуться, то (як Господь захоче і живі будемо) і на інші спроможемося і нашій святості чолом бити станемо про інші святі книги» [1, С. 40].

Але патріарх не відповів Дмитру Тупталу на листа і не дав дозволу на публікацію в друкарні Києво-Печерської лаври його книг. Тоді гетьман Іван Мазепа та Варлаам Ясинський пішли обхідним шляхом. Вони звернулися до покровителя українців Василя Васильовича Голіцина й до царівни Софії, надіслали їм книгу «Венец Христов» і листа, у якому просили пробачити вину печерському архімандриту за самовільне друкування книги, послаючись на царську грамоту, надану друкарні, і просили ставити ім'я київського митрополита на книгах Печерської друкарні.

З цим листом та книгою була відправлена до Москви делегація киево-печерських монахів. На жаль, відомостей про цей візит не збереглося. Але, не маючи відповіді патріарха Іоакима на лист Дмитра Туптала від 15 березня 1688 р., у київській друкарні з дозволу архімандрита Варлаама Ясинського 2 липня 1688 року почали друкувати першу книгу Дмитра Туптала «Четы-Мінеї», яку завершили у січні 1689 р. Книгу з листом надіслав архімандрит Варлаам патріарху Іоакиму, коротко виклавши історію її написання і згадавши про благословіння, дане за архімандрита Інокентія Гізеля. Варлаам просив й надалі висилати Мінеї митрополита Макарія для подальшого їх використання.

Але замість вдячності патріарх Іоаким надіслав розгніваного листа, щодо цих рішень, де звинуватив українських служителів, що вони «засвоїли на батьківщині латинські мудрування» і засудив твори покійного Симеона Полоцького та його учня Сильвестра Медведєва, а також книги, видані в Київській друкарні: «Требник», усі твори Кирила Транквіліона-Ставровецького, «Ли-фось» Петра Могили, «Меч ...» і «Труби ...» Л. Барановича, «Ключь» і «Мессію» І. Галятовського та інші як еретичні.

Архімандрит Варлаам відповів патріарху. Цей лист у зв'язку з хворобою настоятеля Лаврської обителі був написаний 26 липня 1688 р. рукою Дмитра Туптала. Відповідні листи надіслали до Москви й архієпископ Лазар Баранович та митрополит Гедеон. Від адресатів московський патріарх вимагав висловитися також щодо богословської проблеми часу «пресуществления святых Даров», звинувативши українське духовенство у неправильному

тлумаченні цього питання, і запропонував митрополиту Гедеону надіслати до Москви для перемовин «мужа смиренномудра, приіскринно восточныя церкве сына, вѣдуща извѣстно писанья св. отецъ древнихъ учителей св. христовы восточной церкве, а не силлогизмами и аргументами токмо упражняющагося; да через того вы познаете вся наша, а мы ваша» [19, С. 174].

До Москви послали Дмитра Туптала не стільки для перемовин, скільки для вислуховування через майбутнього святителя моральних настанов патріарха. Митрополит Гедеон і архімандрит Варлаам пообіцяли слідувати вченню православної церкви. Від царів же Івана і Петра, звичайно, за посередництва В. В. Голіцина, Дмитро Туптало отримав, замість критики, жаловану грамоту на велику кількість земель Крупицько-Батуринського монастиря [20, т. 3, С. 303; 21, С. 194].

1689 р. у житті Дмитра Туптала відзначений декількома важливими подіями.

У січні він на кілька днів їздив у село Рудня (від Чернігова 60 км) на поклоніння чудотворній іконі Божої Матері, яка прославилася «багатьма чудесами» і «наказав своєму живописцю списати для себе цієї чудотворної ікони Пресвятої Богородиці образ, мірою та подібністю таку, як є» [1, С. 41].

Був написаний вірш «На образъ Богородиць Рудницкія»:

Идѣже творяшеса желѣзо отѣблата
Тамо Дева вселися дражайшая злата,
Да людемъ жестокия нравы умягчаеъ
И желѣзныя къ Богу сердца обращаеъ.

У тому ж січні і майбутній святитель приїхав до Печерського монастиря з метою друкувати свої «Житія святих». 29 березня 1689 р. на святу Велику П'ятницю Спасенну померла його мати, Марія Михайлівна, яку поховали 3 квітня і про яку з теплотою Д. Туптало писав у своєму «Діаріуші». І цього ж дня у Братському Київському монастирі «упокоївся блаженної пам'яті отець Феофан Прокопович, муж важний і здатний, який Церкві Божій добре послужив, проповідник солодкомовний, мій люб'язний брат» [1, С. 42].

Титульний лист першої книги «Житій Святих»,
виданих у Києві 1689 р.

21 липня 1682 р. гетьман Іван Мазепа здійснив поїздку до Москви. Це були перші відвідини гетьмана після його обрання на посаду. Запрошення надіслав В.В. Голіцин від імені монархів. У ньому вказувалося, що гетьман має приїхати з генеральною старшиною та полковниками. І. Мазепа взяв з собою генерального обозного В. Борковського, суддю С. Прокоповича, писаря В. Кочубея, осавула А. Гамалія, бунчужного Ю Лизогуба, полковників: чернігівського Я. Лизогуба, полтавського Ф. Жученка, ніжинського С. Забілу, миргородського Д. Апостола, лубенського Л. Свічку, а також при кожному полковникові полкового писаря, а то й суддю [16, С. 374]. Усього 304 особи. Від духовенства у цій представницькій делегації серед інших був і Дмитро Туптало. У своєму «Діаріуші» він записав: «Того ж 1689 р. липня 21 дня, з ясновельможним Гетьманом Іваном Мазепою виїхав я з Батурина до столичного,

царствующого града Москви. З ним їздив і преподобний отець Інокентій Монастирський, ігумен Кирилівський Київський, і я, грішний, там же з двома дияконами, Петром та Єфремом» [11, С. 44].

Цей запис Д. Туптало має історичне значення, бо в Москві склалася непроста ситуація. Князь В.В. Голіцин та царівна Софія підготували державний переворот, який передбачав усунення від влади царя Петра Олексійовича задля того, щоб на троні залишився лише хворий Іван при царівні Софії. Тож у «Діаріуші» було зазначено: «... а 11, в день недільний, були у ручки Благочестивішого царя Іоанна Олексійовича і Благочестивішої царівни Софії Олексіївни; а Благочестивішого царя Петра Олексійовича не було вдома, був десь у поході. Того ж дня були у ручки у Святійшого патріарха Іоакима» [1, С. 44].

Насправді цар Петро заховався разом зі своїми прихильниками у Свято-Троїцькому монастирі, закликавши до себе на захист декілька полків військ. У Троїцький монастир був запрошений і гетьман І. Мазепа зі свитою.

Здійснити переворот В. В. Голіцину не вдалося. Його заарештували і відправили на заслання, а царівну Софію заточили в Новодівочий монастир, інших же стратили. Про це дуже скупко занотує Д. Туптало в «Діаріуші»: «Коли ми були в Троїцькому монастирі, страчено трьох знатних осіб за якийсь бунт, голови відсічені, а інших батогом січено, іншим язики відрізано, іншим вуха, і до заслання розіслані» [1, С. 45].

Запис про від'їзд із Москви у неділю та ще й із завершальними словами: «Господи, поспіши» свідчать, що це були тривожні дні і що про цей бунт Дмитро Туптало знав, бо уже тих, хто запрошував гетьманську делегацію до столиці, не було. До влади прийшов Петро I, який прийняв делегацію гетьмана, вручивши їй монаршу грамоту, у якій підтверджувалися всі давні права і вольності Запорозького війська і всього малоросійського народу в непорушній цілісності [16, С. 376].

Важливо відзначити, що під час зустрічей з Петром I був присутній і патріарх, котрий, як зазначає Д. Туптало, «благословив мене, грішного, продовжувати писання житія святих і дав на благословення мені Образ Пресвятої Богородиці в оправі» [1, С. 45].

Повернувшись із Москви до Батурина 10 жовтня, Дмитро Туптало продовжив керувати монастирем. У цей час відбулися важливі

церковні події: на початку 1690 р., а саме 17 березня, помер московський патріарх Іоаким, а 5 квітня пішов із життя київський митрополит Гедеон Святополк. У Москві обрали патріархом Адріана, а в Києві митрополитом – Варлаама Ясинського.

Дмитро Туптало почав жити у скиті, щоб зосередитися на написанні нових томів житій святих. 1 листопада 1691 р. митрополит Варлаам Ясинський, який прибув до Батурина, вручив Д. Тупталу грамоту від московського патріарха Адріана, у якій останній вітав ігумена Димитрія з виходом «Житій святих» за перші 3 місяці – вересень, жовтень і листопад: «тому ж і надалі нехай Бог благословить, зміцнить і посприяє потрудитися тобі, щоб навіть на цілий рік інші такі ж про житія святих книги вивершити досконало і друком зобразити в тій же ставропігії нашій, патріаршій лаврі Києво-Печерській» [1, С. 46]. Патріарх тепло говорить про діяння отця Дмитра і висловлює надію, що він також старанно буде писати свої книги, і пропонує свою допомогу.

Дмитро Туптало тепло подякував патріарху, який на самому початку своєї архіпастирської діяльності звернув увагу на Батуринського ігумена і його діяння, і попросив для подальшої роботи надіслати «Четьї-Мінеї» митрополита Макарія за грудень, січень, лютий, з якими він не зміг до кінця познайомитися через те, що вони були відкликані колишнім патріархом Іоакимом.

Із скупих повідомлень наступного 1691 року довідуємося, що Дмитро Туптало «влаштував собі келію нову у пустелі для спокійнішого писання житій святих. Місяця жовтня 15 дня споруджена, а 18 освячена і почав жити у ній в ім'я Господнє» [1, С. 50]. А в лютому 1692 р. Дмитро Туптало залишає своє ігуменство у Батуринському монастирі, повністю зосереджуючись на написанні найважливішої праці свого життя. Дмитро Туптало настільки входить у творчий процес, що деякі персонажі його книги навіть сняться йому.

90-і роки були більш спокійними для роботи. Тиха келія в лісі, за 3 кілометри від монастиря, спокій, наявність основних книжкових джерел, яких було близько 60, знання мов та наполегливість письменника дали можливість йому успішно працювати над подальшим другим томом «Житій святих».

Хоча світське життя часом неочікувано втручалось і в його особисте. Світська влада гетьмана Івана Мазепи та церковна Варлаама Ясинського вирішили, що у столиці гетьманату місті

Батурині має бути «особливий Протопіп при церкві Святої Живоначальної Трійці, що містить намісництво від митрополита Київського, і був ступенем перший після київського Протопопа заради честі великої Гетьманської ... Також щоб у монастирі Батуринському був Архімандрит, а саме: той же пречесний отець Димитрій» [1, С. 50]. Цьому монастирю підпорядковувалися Глухівський та Максаківський монастирі й інші, що були до нього найближчі. Але цей проєкт нічим не завершився.

На початку 1693 р. Д. Туптало завершив роботу над другим томом «Житій святих», але, як свідчить «Діаріуш», «у Великий Піст привезені до мене з Гданська книги Болланда про життя святих», які закупив Іван Мазепа спеціально для майбутнього святителя. І робота на деякий час була продовжена. Наступні записи в «Діаріуші» свідчать, що у квітні робота над книгою була завершена, і Д. Туптало особисто її відвіз 9 травня у Печерський монастир, і 10 липня, у день св. Антонія Печерського, книгу «Житія святих» за грудень місяць почали друкувати. Дмитро Туптало у цей час не лише вичитував коректуру, а й зустрічався зі своїми рідними – батьком і монахинями-сестрами, своїм старим приятелем Інокентієм Монастирським, який запросив Д. Туптала у Кирилівський монастир, де майбутній святитель виголосив українською мовою проповідь «Слово на день святої Трійці». Пізніше це слово було опубліковано Філаретом Гумілевським у «Чернігівських єпархіальних відомостях» у 1860 р. У промові проповідник підкреслював, що славити Отця, Сина і Святого Духа – це значить почитати їх.

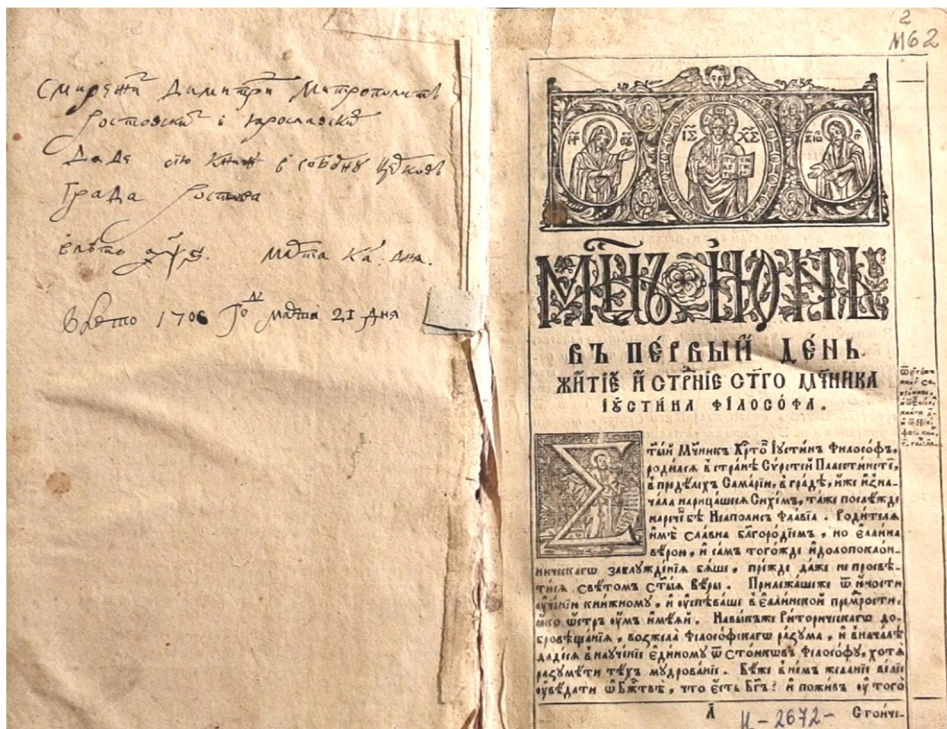
Набір та друкування книги зайняли значний час, тож вона з'явилася лише у 1695 р. і була схвально прийнята суспільством. С. Величко не лише сповістив у своєму «Літописі» про цей факт, а й розмістив похвальний лист московського патріарха Адріана.

1693–1699 роки були напруженими і насиченими як в церковній і державній історії, так і в особистому житті Д. Туптала, бо в цей час майбутнього святителя призначали настоятелем у Глухівському (1693 р.), Кирилівському (1697 р.), Єлецькому (1697 р., де освячення на архімандрита було здійснено архієпископом Чернігівським Іваном Максимовичем, та Новгород-Сіверському (1699 р.) монастирях, відбулася поїздка до Києва. Але попри усі зовнішні обставини була завершена третя книга «Четьїв-Міней»,

яка у світі з'явилася у 1700 р. і знову ж помічена С. Величком як така, що «складена працею Богонадихнутого мужа Ієромонаха Дмитрія Савича Туптало, починаючи від березня, – вийшла вона з Києво-Печерської друкарні за архімандритства отця Іоасафа Кроковського і наповнила духовною радістю серця цікавих книжних людей» [16, С. 600].

Четверта книга «Житій святих» вийшла 1705 р., коли Дмитро Туптало був уже (з 1701 р.) призначений царем Московії Петром I спочатку митрополитом Сибірським, а з 4 січня 1702 р. – Ростовським. З цього часу Дмитро Туптало входить в історію російської церкви як Дмитрій Ростовський. Московити в подальшому вважали всю творчу спадщину святителя своєю, заборонивши перевидавати його книги, написані давньою українською мовою. Але необхідно чітко розмежовувати все те, що було написане в Україні протягом 1677–1700 рр., тобто за понад 20 років, і те, що з'явилося російською мовою в 1701–1709 рр.

«Житія Святих» Дмитрія Ростовського з рукописним автографом автора 1706 р.

Якщо говорити про чотири книги «Четъїв-Міней», то вони були осмислені і написані в Україні і стали видатною пам'яткою української православної літератури, якій Дмитро Туптало віддав 20 років свого життя. Усі 4 описові книги «Житій святих» за вересень, жовтень, листопад (1-а книга); грудень, січень, лютий (2-а книга); березень, квітень, травень (3-я книга); червень, липень, серпень (4-а книга) складають 2905 аркушів великого листового розміру, або ж 5810 сторінок [1, С. 111]. Це, як зазначив митрополит Іларіон (Іван Огієнко), «скарб всеукраїнський», значення якого виходить на широкий простір всеслов'янської культури. Як стверджує історик української православної церкви Іван Власовський, опираючись на «Житіє синодальное», Дмитро Туптало, як «глибоко віруючий автор, завжди пильнував, щоб через образ святого, через події життя його, над якими Провідіння Боже наглядає, подати читачеві чи слухачеві моральну науку, святий імпульс до наслідування. Оповідає святий Димитрій про життя мученика, – він сам сповнюється його святою ревністю до слави Божої, його любов'ю до Христа і ті же почування збуджує також і в душі читача. Розповідає про життя і труди преподобного, – чуємо в словах автора побожне здивування, які великі подвиги довершує преподобний, і захоплення його життям, подібним до ангельського. Зображає св. Димитрій чини святителя, він бачить у цих чинах, а через його зображення і читач бачить, доказ Провідіння Божого над Церквою Христовою в світі» [31, С. 65].

Спочатку церква Московії (яка з часів Петра I почала називатися Росією) й самодержавство все робили, щоб слово його рідною мовою не звучало, канонізувавши для цього Дмитра Туптала як саме *російського* святого Димитрія Ростовського. У 1740 р. Петро I, а потім і Священний Синод заборонили передруковувати «Четъї-Міней» Дмитра Туптала без виправлення мови і наголосів.

Цінність 20-літньої праці Дмитра Туптала полягала не лише в тому, що він вперше воедино звів розрізнені свідчення про святих православної церкви, а і в тому, що він про все це сповістив українською мовою і цим дав знати про український народ і його видатних діячів церковної культури. Праця українця мала великий виховний вплив на тодішні та й пізніші покоління слов'ян.

Українське коло знайомих діячів церкви та культури Дмитра Туптала обмежується не дуже великим списком імен, хоча всі вони знані в Україні: Мелетій Дзик, ректор Києво-Могилянської академії, який постриг 9 липня 1688 р. 17-літнього Данила Туптала у чернецтво і цим проклав йому шлях як Димитрію, а на завершальному етапі життя – Димитрію Ростовському у знане православне середовище визначних діячів церкви та культури України. А під час свого перебування ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Мелетій Дзик продовжив у 1678 р. спілкування з Дмитром Тупталом, надіславши йому «кілька часточок мощів Святої великомучениці Варвари», який той віддав у церкву Слуцького братства, де в цей час був майбутній святий. Вплив Мелетія Дзика і надалі був помітним.

Особливе місце в житті Д. Туптала посідає особистість Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа Лазаря Барановича, котрий взяв під своє крило і зробив юного монаха у травні 1675 р. проповідником своєї великої архієпископії і сприяв розкриттю його проповідницького таланту та спрямував до літературної творчості, що зробило майбутнього святого відомим автором книги «Руно орошенное».

У своєму «Діаріюші» Д. Туптало лише тричі згадає ім'я свого наставника. Перший раз, коли Лазар Баранович поставив його у Глухівському монастирі священником і таким чином допустив його до широкої проповідницької діяльності перед численною православною аудиторією.

Тепло згадає Д. Туптало свою зустріч з архієпископом у Чернігові, коли у вересні 1681 р. відбулося благословення його на ігуменство у Максаківський монастир. Цей запис у «Діаріюші» проникнутий якоюсь особливою теплотою, що проявляється у відносинах Лазаря Барановича до Дмитра Туптала як «батька до рідного сина», так і в самій обстановці спілкування, про що ми вже згадували вище. Тоді ж на прощання Лазар Баранович дав «свою хорошу патерицю» та тепле благословіння, що викликало у Дмитра Туптала синівське почуття. І в «Діаріюші» з'являється запис: «Дай йому, Господи, всіх благ по серцю його».

Поруч із цими записами за березень-квітень 1689 р. з'являється і новий запис про Лазаря Барановича, що належить до ранішнього часу Хрестопоклонної неділі 1676 р. Дмитро Туптало

пише, згадуючи ті давні події, після яких минуло 13 років: «...вийшовши після заутрені і готуючись на служіння в соборі (бо і сам Преосвященний хотів служити, як і служив), я задрімав сном тонким. У цьому сонному відінні здалося мені, неначе я в олтарі перед престолом: Преосвященний Архієрей сидить у кріслах, а ми всі навколо престолу, до служіння готуючись, щось читаємо. Владика раптом прогнівався на мене і сильно почав мене мучити. Слова його (бо добре пам'ятаю) такі були: «Чи не я тебе обрав, чи не я тебе назвав, брата Павла Диякона залишивши та інших, що прийшли, а тебе ж обрав» – та інше у гніві своєму корисне для мене промовив, яке я вже не запам'ятав, тільки добре мені пам'ятається. Я низько кланявся Преосвященному, обіцяючи вчинити виправлення (якого я ще й зараз не роблю), просив пробачення і сподобився оного. Простивши мене, дозволив поцілувати свою руку, почав ласкавіше зі мною говорити, повеліваючи мені готуватися до служіння. Тоді я став на своєму місці, розгорнув Службник, але і в ньому знайшов одразу ж ті самі слова, якими мене Преосвященний мучив, великими літерами написані: «Чи не я тебе обрав», – та інші, як перед тим було сказано. Читав я тоді це з великим жахом і подивом, і до сьогодні ці слова твердо пам'ятаю.

Лазар Баранович

Потім, уставши від сну, дуже дивувався побаченому і зараз згадуючи, дивуюся і думаю, що у видінні тому через особу Преосвященного отця Архієпископа сам Творець наказував мені. Питав я при цьому і про Павла Диякона, чи був колись такий диякон, якого цим іменем називали, але не міг знайти ніде ні у Чернігові, ні у Києві, ні в іншому монастирі, і до сьогодні не знаю, був чи є тепер де в моїй Отчизні Диякон Павло. О Боже мій! Влаштуй мої справи по Твоїй преблагій та премилосердній волі на спасіння душі моєї грішної» [1, С. 43–44].

Перечитуючи цю завелику цитату із записів Дмитра Туптала, задаємо собі питання, чому вони з'явилися через 13 років у «Діаріюші»? Лише, як стверджує її автор, «для незабуття мені, бо маю вже слабку пам'ять»? Але минуло уже багато часу, а він досі пам'ятає цей сон.

За ці 13 років (1676–1689) у житті Лазаря Барановича і Дмитра Туптала відбулося багато важливих подій, до яких вони обидва були причетні. Тут треба додати ще дещо про життя архієпископа. Остання коротка відмітка у «Діаріюші» щодо адресата з'явилася 1 вересня 1693 р.: «упокоївся Преосвященний Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович» з доповненням: «великий стовп церковний».

Деякі дослідники стверджують, що Дмитро Туптало не сприймав активного громадського церковного життя Лазаря Барановича, віддаючи перевагу схимництву. Але і Дмитро Туптало брав активну участь у суспільному житті, спілкувався з київськими, московськими, білоруськими та іншими архієреями, керував багатьма монастирями, підтримував активні відносини з гетьманами Іваном Самойловичем та Іваном Мазепою. З першим у Лазаря Барановича були відносини складними, гетьман недолюбливав архієпископа за те, що він не завжди підтримував його промосковські погляди, особливо про приєднання української православної церкви до московської. Як свідчить дослідник творчості Лазаря М. Ф. Сумцов, у 1675 р. гетьман Самойлович ще зустрічався з архієпископом з політичних питань [19, С. 143], але через деякий час гетьман стає неприхильним до чернігівського пастиря і майже повністю усуває його від впливу на політичні справи. Цей час відзначений боротьбою Л. Барановича за маєтності та землі зі світськими та духовними особами для своєї архієпископії та Чернігівського Іллінського

монастиря. На архієпископа подавали скарги, хоча всі кошти він витрачав на будівництво та відбудову храмів, а не на власне збагачення, як це робив той же Іван Самойлович.

Л. Баранович, за відсутності митрополита у Києві, неодноразово виконував його обов'язки, хоча він міг бути і обраним на цю посаду як авторитетний церковний діяч, але гетьман І. Самойлович усе робив, щоб обрати на цю посаду свого ставленика єпископа Гедеона Четвертинського. Унаслідок цього, як ми вже згадували, і відбулося обрання Гедеона главою української церкви у 1685 р., яка була підпорядкована Московському патріарху, проти чого виступав чернігівський архієпископ.

У 1687 р. гетьмана І. Самойловича заслали до Сибіру. Йому на зміну прийшов І. Мазепа, з яким у чернігівського архієпископа налагодилися добрі відносини. Гетьман був на боці Лазаря Барановича і намагався зберегти самостійність української православної церкви від московської, підтримав прохання архієпископа залишити архієпископію в стані ставропігії (тобто незалежності) від київського митрополита Гедеона, який служив Московії. І як вдячність за це гетьману Л. Баранович вручив йому 29 січня 1685 р. панегірик «Musa Roxolanska», написаний і виданий у Чернігові до 50-річного ювілею Івана Мазепа. Добрі стосунки архієпископа з гетьманом спостерігалися і в подальшому. І свідком всього цього був Дмитро Туптало, який перебував у Батурині.

Проте, в останні роки життя Лазаря Барановича, ускладнилися його відносини з Варлаамом Ясинським, якого обрали київським митрополитом за підтримки і чернігівського архієпископа, хоча до цього у них були дружні взаємини. Коли Дмитро Туптало в «Діаріуші» згадував той сон далекого часу і слова «Чи не я тебе обрав?», сприйняті адресатом як послання від Бога: «через особу Преосвященного отця Архієпископа Сам Творець наказував мені», то у нього виникло якесь відчуття провини перед архієпископом, що він у складний час не підтримав його, бо, можливо, заклопотаність написанням «Житій святих» відвернула увагу майбутнього святителя від будь-яких земних проблем, оскільки за роки 1694, 1695, 1696 (крім січня і лютого) не було навіть записів у щоденнику Дмитра Туптала. Мабуть, усе це і підштовхнуло його зробити запис про сон, а трохи пізніше назвати свого благодійника «великим стовпом церковним».

Дмитро Туптало намагався підтримувати добрі стосунки і з Феодосієм Углицьким, який ще за життя Лазаря Барановича з ініціативи архієпископа та за підтримки Івана Мазепи був переведений з київського Видубицького монастиря, де він довгий час служив ігуменом і багато позитивного зробив для нього, у чернігівський Єлецький монастир з метою обрання наступником архієпископа.

Складнішими були у Дмитра Туптала стосунки з архієпископом Чернігівським Іваном Максимовичем. Він чомусь недолюбливав Туптала, хоча останній і цінував його, сприяв призначенню в чернігівський Єлецький монастир, а згодом висвятив у архімандрити. Особливо критично Дмитро Туптало ставився до його літературної творчості. Про надісланий йому Іваном Максимовичем збірник «Богородице Діво» (Чернігів, 1707 р.) у листі до Стефана Яворського, з яким у Дмитра Туптала були дружні взаємини, зауважував: «Книга віршів друкованих надіслана мені. Бог дав тим віршописцям типографію, і охоту, і гроші, і вільне життя. Мало кому потрібні речі виходять, а не найпотрібніші, які б могли б усьому руському миру бути в великій користі» [1, С. 63–64]. І тут же додає прислів'я про ненадруковані проповіді: «Сродно є злиткові золотому і срібному у надрах земних бути глибоко, а поганій залізній руді зверху. І дорогоцінні перли на глибині дна ховаються, а просте каміння усюди знайти можна» [1, С. 64].

Іван Максимович

Згадуючи про життєві стосунки Дмитра Туптала з різними церковними та культурними діячами, слід вказати на його тісні зв'язки із гетьманами Іваном Самоїловичем (1674–1687 рр.) та Іваном Мазепою (1687–1709 рр.).

Знайомство з Іваном Самоїловичем відбулося десь у 70-роках XVII ст. Гетьману сподобалися проповіді Дмитра Туптала і він запросив його в лютому 1679 р. до Батурина з тим, щоб запропонувати йому очолити Крупицький Батуринський монастир, на що майбутній святитель дав згоду і, як ми вже вказували раніше, він у 1681–1683 рр. був його ігуменом. Церковні справи змушували Д. Туптала бувати у гетьманському палаці, спостерігати за його вишуканістю, прагненням гетьмана до збагачення та пихатістю його поведінки. На все це Дмитро Туптало реагував по-своєму, виражаючи своє негативне ставлення.

*Портрет гетьмана
Івана Мазепи в латах
з Андріївською
стрічкою.
Невідомий художник.
1700 р.
Дніпровський
художній музей*

Саме тут, у настоятеля Батуринаського монастиря, могли бути зустрічі і з Іваном Мазепою, який у гетьмана обіймав тоді посаду військового осавула. Після обрання Івана Мазепи в 1687 р. гетьманом усієї України, він продовжував жити в Батурині, збудувавши свій палац у фортеці. Дмитро Туптало у цей час більше зблизився з ним, бо цінував його освіченість, знання 10 різних мов, серед них латини, яка на той час була міжнародною. Крім цього, гетьман мав велику бібліотеку, писав вірші, був дуже начитаною людиною. Ці якості гетьмана Івана Мазепи підтверджують і спогади французького посла Жана Балюза, який побував у Батурині 1704 р.: «З Московщини я поїхав в Україну (звернемо увагу саме на те, що наша країна названа тут не Малоросією, як це робили московити, а саме Україною – Г. С.), країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку перебував володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірний ранг при королі Яні-Казимірі. Батько мій і він зналися добре. Навіть я замолоду бачив пана Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському).

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належить його рангові, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристиянська Величність (французький король Людовік XIV) має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, процитував: «Eheu, fugaces iabuntus anni» [«На жаль, мчать швидкі літа» (Із «Оди» Горация) – Г. С.].

Загалом, він любить вельми оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й чудовим і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами.

Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою. А з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською. Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, та їздець із нього знаменитий. Він дуже поважний у козацькій країні, де народ свободолюбний і гордий, мало любить тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною віддачею й розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок. Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці, у протилежність до московців, слідує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську пан Мазепа не приховав, що вона, мовляв, іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його занадто молодим. Що особливо було мені приємно – це почуття пошани, яке володар Мазепа виявив до особи Його Величності (французького короля Людовіка XIV)» [23, С. 104–105].

Ці спогади найбільш точно визначають інтелектуальний рівень Івана Мазепи, і цього не міг не помічати Дмитро Туптало. Саме це притягувало їх обох один до одного. Багато робив гетьман і для розвитку православ'я: виділяв кошти на будівництво храмів, відкриття монастирів, заснування і розвиток навчальних закладів, друкування книжок тощо. І це теж сприяло зближенню майбутнього святителя з керівником української держави.

Рік 1697 виявився засушливим і неврожайним, тож уже взимку розпочався голод. І Дмитро Туптало разом з монахами монастирів займався допомогою монастирським селянам та іншим голодним, закупаючи в різних країнах зерно та інші продукти. Отримавши архимандрію в Новгород-Сіверському 17 вересня 1699 р. і переїхавши у Спаський монастир, Дмитро Туптало задумав паралельно з «Мінеями» написати короткий мартиролог. У передмові до нього він зазначав: «Собирающе убо отъ разных мѣст житія святих в четири потримѣсячнии книги вократцѣ, умыслихом еще сокращеннѣ тыя по чину мѣсяцословному собрати в сію малую книжицу и нареци ю по древнему обычаю мученикословіемъ ...». Пояснював свій задум владика тим, що не кожен із охочих познайомитися з його «Четьями-Мінеями» зможе їх купити, та й щоб прочитати їх, треба витратити багато часу, а люди зайняті, та й хотілося б мати єдину книгу з іменами усіх святих.

Як ми уже говорили вище, «року 1700 въ месяцу генварю третяя книга житій святихъ, трудами богодухновенного мужа иеромонаха Дмитрія Савича Тупталенка составленная, на свѣтъ вышла и любопытствующихъ челоуковъ книжныхъ духовною радостью сердца наполнила». Це повідомлення дійсно порадувало церковну спільноту, та й не тільки її. Це була, як зазначив С. Величко, всеукраїнська подія.

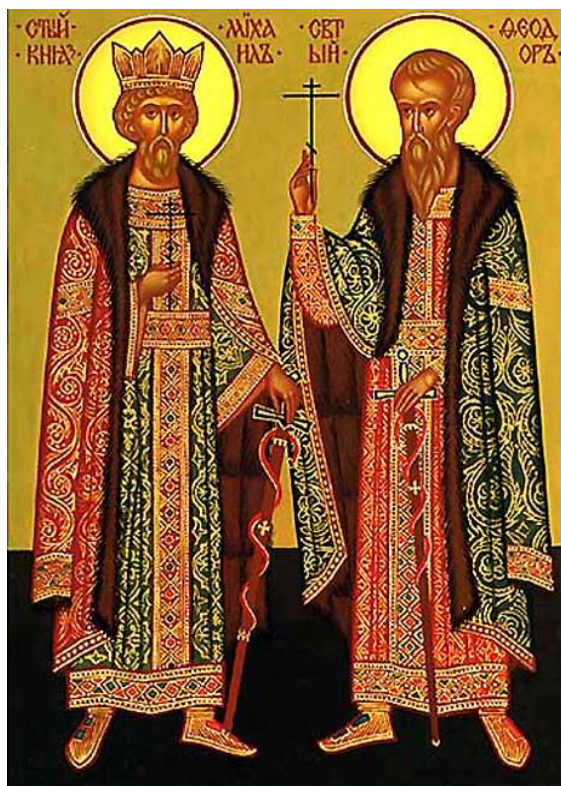
Новий настоятель Києво-Печерської лаври Іоасаф Кроковський разом з монахами надіслав у Новгород-Сіверський Дмитру Тупталу ікону Божої Матері, яку свого часу цар Московії Олексій Михайлович подарував митрополиту Петру Могилі.

У книзі «Четьї-Мінеї» зібрані свідчення про велику кількість святих великомучеників різних країн, які віддали своє життя за віру Христову. Серед цих барокових оповідань є розповіді і про перших святих Київської Русі Бориса і Гліба, чернігівського князя Михайла та боярина Федора та інших.

Кожна така розповідь починається зі вступу, у якому автор, опираючись на висловлювання Ісуса Христа та святих, розкриває тему майбутнього подвигу, який був здійснений у відповідний календарний день. Так, розповідь про князя Михайла і боярина Федора (Теодора), яка має назву «У той-таки день [20 вересня] страждання святих новоявлених мучеників – Михайла, князя Чернігівського, і Теодора, боярина його, що від нечистивого Батія

постраждали» [І тут подається посилання: «Від Великих Міней і від літописця печерського» – Г. С.], розпочинається наступним текстом:

Ікона «Святі князь Михайло та боярин Федор»

«Усілякі сум'яття та брані чи якісь інші пагуби коли уздриш бува, не гадай, що прості бувають із віднайдення непостійного світу чи від якогось випадку, але відай, що все це за зволенням всемогутнього Бога попускається за гріхи наші, аби тії, котрі грішать, приходили до тям і виправлялися. Спершу Бог малими покарами нас, грішних, карає; коли ж не виправляємося, тоді й великі наводить, як колись і на ізраїльтян; на тих, що не захотіли від мотуззя Христового бича виправлятися [далі вказане джерело: Іван, II, 15: «І зробивши бича з мотузків, він вигнав із храму всіх» – Г. С.], що попустив? «Ти їх повбиваєш, – рече, – залізним жезлом!» [і тут іде посилання на Псалтир, II, 9 – Г. С.], тобто покараєш римлянами,

за пророцтвом Даниловим [і тут знову вказане джерело: Даниїл, XII, 1 – Г. С.]. Малі покари, що спершу Господь попускає, такі: сум'яття, голоди, марні смерті, міжусібні війни і тому подібне» [і далі автор тексту дає примітку на полі: «Бог карає грішних спершу малими покарами, а тоді більшими» – Г. С.]. Такі посилання на різні джерела подані по всьому тексту оповідання.

За вступною частиною йде розповідь про основного персонажа, якому присвячений нарис. І тут автор у своїй розповіді використовує різні художні засоби, як і в наступному тексті про наших героїв: «Був тоді благочестивий і завжди пам'ятний великий князь київський та чернігівський Михайло, син Всеволода Черного, внук Олеговий, що змолоду звик до добродійного життя; Христа-бо полюбив і Йому від усієї душі служив. І світилося в ньому душевне беззлоб'я, був-бо покірливий і смирний, і любовний до всіх, а до жебраків вельми милостивий. Молитвами ж і говіннями завжди догождав Богові, і всіма добрими ділами прикрасив свою душу, щоб бути їй красним поселенням Бога, Творця свого» [24, С. 386].

У подальшому йде розповідь про те, як князь Михайло, а за ним і боярин Федор з благословіння їхнього духовного отця Івана ухвалюють рішення не поклонятися безбожному хану Батию і не здійснювати поклоніння монгольським ідолам заради отримання ярликів на княжіння, а залишитися вірними Ісусу Христу, хоч це і загрожувало їм смертю і муками.

Текст пересипано різнобарвною художньо-поетичною лексикою: «запалавши духом», «вогонь нечестивих», «мерзьким богам», «порадів духом» тощо. В тексті є цікаві порівняння: «Приготувавшись у дорогу, мир воздали домашнім своїм і рушили спішно, молячись до Бога, і розпалюючись сердечно до Нього любов'ю, і бажаючи вінця мученичого, як прагне олень до джерела водного» [24, С. 389, запозичено з 42 псалма]; Батий «розбісився від ярості і, дихаючи, як полум'ям, погрозою, повелів ... забити Михайла» [24, С. 392]; «кинулися слуги мучителеві, як пси на лов, чияк я вовки на вівцю» [24, С. 392].

Емоційно Д. Туптало описує й останні хвилини життя Михайла й Федора: «Досягли вбійники місця того, де стояв святий, схопили його, наче звірі, і розтягли по землі за руки і за ноги, немилосердно б'ючи по всьому тілу, що й земля кров'ю обагрилася, і

битий був довго нещадно. Він же, терплячи доблесно, нічого не казав, тільки це: «Християнин я є!». Один зі слуг царевих, на ім'я Доман, що спершу християнином був, а потім одкинувся Христа й прийняв нечестя татарське, то й законопреступник, бачачи святого, що доблесно терпить муки, огірчився на нього, і, як ворог християнський, витяг ножа свого і простяг руку, схопив святого за голову й відрізав її й відкинув от тіла, а вона ще мала на вустах сповідне слово й казала: «Християнин я є!». О чудо предивне! Голова від тіла насиллям відтята й відкинена, говорила, і Христа уста сповідали!» [24, С. 392].

Наприкінці тексту Д. Туптало сповіщає дату, коли загинули герої його розповіді, доповнюючи відомості словами: «Святі ж їхні тіла, кинуті були на з'їду псам і проздовж багатьох днів лежали цілі, ніхто до них не доторкнувся, так за благодаттю Христовою неущожені пробули. Являвся – бо стовп вогнений над тілами їхніми, що сявав пресвітлими зорями, і свічі запалені в усі ночі бачили. Це уздрівши, вірні, що трапилися там, у той час, узяли потай святі тіла їхні і поховали їх чесно» [24, С. 393]. Поруч з художньо-образними тропами слід відзначити також змістову специфіку розвитку дій, які спонукають зробити певні моральні висновки.

Четверту книгу «Четьїв-Міней» Дмитро Туптало завершував і готував до друку в Києво-Печерській друкарні.

У 1701 р. Петро I та патріарх Адріан звернулися до митрополита Київського Варлаама Ясинського дібрати з українського духовенства кандидатуру майбутнього митрополита Сибірського. Митрополит Варлаам порекомендував для цього Переяславського єпископа Захарія Корниловича та Новгород-Сіверського архимандрита Дмитра Туптала. За наказом московського царя останнього викликали до Москви. Як свідчать документи, Дмитро Туптало приїхав 10 лютого 1701 р. у супроводі намісника Геннадія, ієродиякона Пармена, диякона Іраклія, диякона Мойсея. писаря Івана, дворецького Олексія, а також 3-х слуг, 14-ти конюхів, які обслуговували 12 коней. Виділялися і певні кошти на їхнє утримання.

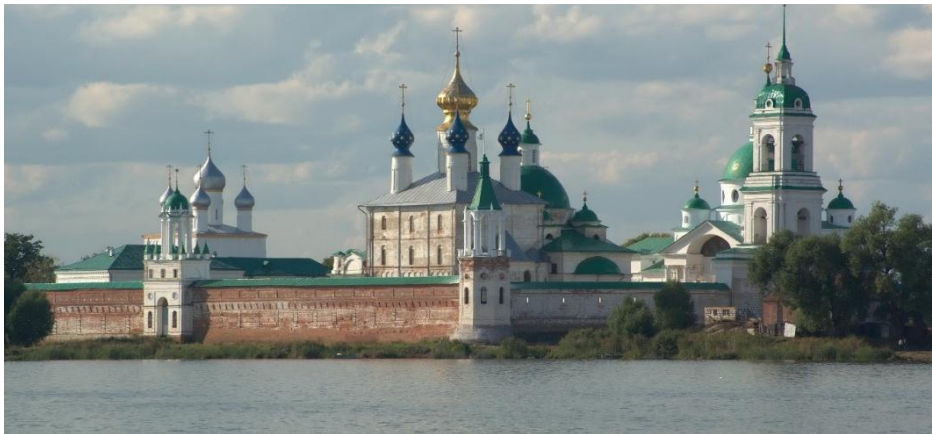
8 березня 1701 р. до Москви повернувся Петро I після зустрічі з королем Августом. Д. Туптало вітав його яскравою промовою, у якій використав красиві порівняння, що її збагатили.

23 березня 1701 р., як свідчить запис в «Діаріуші», Дмитра Туптала висвятили на митрополита, після чого послідував царський

указ про призначення його Сибірським та Тобольським митрополитом. Весняне бездоріжжя затримало митрополита в Москві, де його поселили в Чудовому монастирі. Д. Туптало відпустив своїх людей в Україну, залишивши лише окремих із них. Поїздка до Сибіру нічого хорошого не провіщала Дмитру Тупталу. І важко уявити, як міг би він витримати сибірські морози. Очевидно, психічний стан митрополита вплинув на його здоров'я, і він захворів. Його лікували в Чудовому монастирі. Майбутнього святителя відвідав сам Петро І. Цар зацікавився причиною хвороби, і митрополит прямо сказав, що для Сибіру в нього слабке здоров'я, що він ще не закінчив писати четверту книгу «Міней», яка заслуговує на її завершення. І цар, увійшовши в ситуацію, скасував свій указ, але не відпустив його в Україну, а звелів залишатися в Москві.

У листопаді 1701 р. помер митрополит Ростовський Іоасаф Лазаревич і Петро І призначив на його місце Дмитра Туптала, додавши до його єпархії і Ярославль. І першого березня 1703 р. митрополит прибув із Москви до Ростова Великого, старовинного міста, відомого ще з 862 року, яке було за часів Київської Русі центром Ростово-Суздальського князівства і лише в XV столітті було приєднане до Московського князівства. Це місто розташоване поруч з Ростовським озером Неро. У XVI столітті в місті був збудований Успенський собор, а в XVII – Кремль та багато храмів. Нині це районний центр Ярославської області.

*Ростов. Спасо-Яковлевський монастир,
вид з озера Неро*

Хоча Дмитро Туптало із України до Московії був переведений силоміць, майбутній святитель до своїх обов'язків ставився добросовісно. Прибувши до Ростова і познайомившись із життям духовенства, він помітив запустіння, відсталість, нецтво, нестачу внутрішнього благочестя у житті. В одній із проповідей, виголошених Д. Тупталом у цей час, зазвучали слова: «Окаянні наші часи! Не знаю, за кого взятися потрібніше: за сіячів, чи за землю, за ієреїв, чи за серця людські? Сіячі не сіють, а земля не приймає. Ієреї не дбають, а люди блукають ...». Для пастви було характерно поширення старообрядництва, а також різні забобони. Так, сучасник святителя І. Т. Посошков стверджував, що деякі церковники під час своєї служби одягали на себе золотоканий одяг, а на ногах лапті були розтопані і у всяку нечисть обкачані, кафтан нижній був весь огидний, також священники недбало ставилися до простих парафіян, не ходили причащати бідних хворих, а лише відвідували багатих.

У одному селі під Ярославлем, згадував святитель, спитали тамошнього попа: «Де в тебе Животворящі Христові Тайни?». Піп не розумів мого слова. Я спитав: «Де Тіло Христове?». Піп знов не второпав мого слова. Тоді один із священників, що був зо мною, спитав: «Де запас?». Тоді піп узяв неопрятну посудину і показав збережену в ній недбало велику святиню. Дивуючися цьому, неба і землі кінці страхайтеся. Пречисті Христові тайни держить священник не в церкві на престолі, а у себе між блощицями, тарганами і цвіркунами, з котрими і він сам і домашні його живуть і спочивають» [25, С. 437].

І це запустіння спостерігалось всього за невелику відстань від Москви. Тож митрополит Димитрій Ростовський, а так стали називати з цього часу Дмитра Туптала, написав багато листів, де описував поведінку священників і встановлював правила, яких вони мали дотримуватися як у церкві, так і за її межами, що відображено у його творах «Рассуждение о образе Божиим и подобии в человеце», «Зерцало православного исповедания» та інших.

Святитель також планував написати для широкого загалу коротку Священну історію та коротку Біблійну історію, надрукувавши «книжечкою, не дуже великою, а компактною, щоб кожен міг недорого купити і зручно про всі, що в Бібліях, дізнатися історії, яким слідують порядком» [1, С. 58].

Святитель багато уваги приділяє, як і раніше, проповідницькій діяльності, часто виголошує в храмах свої проповіді. У листі до Ф. Полікарпова він, зокрема, стверджує, «моя справа, суть якої всім відома, – проповідувати. Моєму сану (його ж я недостойний) належить слово Боже проповідувати не тільки язиком, але і пишучи ручкою. То моя справа, то моє покликання, то моя посада» [1, С. 65–66].

Митрополит проводив і велику роз'яснювальну роботу серед парафіян, а для дітей він відкривав за власні кошти училище, де вивчали латинську, давньогрецьку, а також польську мови протягом трьох років. Для функціонування цієї школи Дмитро Туптало запросив із України вчителів. Святитель був дуже уважний до дітей, приділяв їм увагу. В одному із спогадів зазначено, що, крім навчання, дітям організовували і позакласні заходи: прогулянки в поля, поїздки на човні на острів Ростовського озера, відвідування сіл. У свята діти готували різні промови, розігрували театральні вистави чи діалоги. Митрополит Дмитрій написав п'єси для школярів, зокрема «Комедію на Різдво Христове».

Дослідники драматургії Дмитрія Ростовського, називають також різдвяну драму «Ростовское дѣйство», а також програму п'єси з довгою назвою: «Премѣна непостояннго міра сего, гордости сѣтми въ маловременной жизни челоуѣческой уловляющая, въ вѣчную же муку посылающая, на треокаянномъ Иродѣ, за гордость ищущаго (sic!) рожденнаго всѣхъ царя Христа убити, изображенная на преславный праздникъ Рождества Христова въ богоспасаемомъ градѣ Ростовѣ, от благочестивыхъ начинающихъ учиться греко-латинскаго языка отроковъ, декабря в 24 день 1702 года» [26, С. 39].

Існувала й інша поставлена в школі п'єса: «Вѣнецъ славно-побѣдосной доброподвижнику храбренику Христову святому великомученику Дмитрию, въ день преславнаго праздника его торжественна отъ смиренныхъ того имяносца преосвященнаго Дмитрія митрополита Ростовскаго и Ярославскаго питомцевъ грамматики учащихъ младенцевъ стихословнѣ отъ дванадесяти цвѣтовъ сплетенный въ Богоспасаемомъ градѣ Ростовѣ лѣто отъ Рождества Христова 1704» [27, С. 14].

Усі ці постановки п'єс, а також музика та співи (бо сам майбутній святитель писав духовні псалми ще в Чернігові для місцевого архієпископського хору), збагачували духовне життя учнів.

Але через фінансову скруту школу довелося закрити, про що святий сповіщав у своєму листі від 10 грудня 1706 року до Новгородського митрополита Іова: «Я, грішний, прийшовши на престол Ростовської пастви, відкрив було школу грецьку і латинську; ученики повчилися років два і більше, і вже почали було розуміти добре граматику. Але допустом Божим на перешкоді стала вбогість архієрейського дому. Той, що утримує нас (монастирський приказ), нагнівався, ніби багато витрачається на вчителів і учнів, і відняли все, чим архієрейському дому харчуватися».

Для свого особистого життя і роботи архієрей обладнав у митрополичому будинку кімнати, які прикрасив портретами свого батька, сотника Савви Туптала, архієпископа Лазаря Барановича, митрополитів Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, а також розмістив бібліотеку, що нараховувала понад 3000 томів книжок.

Близькими до нього були ієродиякон Пармен, якого він забрав з собою із Новгород-Сіверського монастиря, скарбник Іларія, переписувач його творів Яковлев, що написав портрет святиителя, та племінник чорного попа Михайло.

У Ростові преосвященний Димитрій продовжував працювати над четвертою книгою Міней, про що свідчать і його листи до інока Чудова монастиря Феолога, у яких сповіщав, що «Великі Четьї-Мінеї» митрополита Макарія він привіз із Новгород-Сіверського до Москви, а потім забрав із собою до Ростова і хоче повернути їх назад у столицю, але не відає, кому віддати.

З лютого 1705 р. були дописані «Четьї-Мінеї». Деякі розділи святий посилав читати Стефану Яворському, одному із своїх близьких друзів, та іншим знайомим людям.

Четверта книга «Четьїв-Міней» (червень, липень, серпень) була набрана у друкарні Києво-Печерської лаври, при цьому планувалося перевидати перші томи, доповнивши та доопрацювавши їх.

Написав митрополит у Ростові й книгу про розкольників «Розыскъ о Раскольнической вѣрѣ» та дослідження Біблії історичного спрямування «Келійний літописець», про яке писав, що «сіе еще не есть История, но оглавление хотящей быти Истории» [із листа до С. Яворського, 1, С. 56], «Під назвою і образом

Літописця бажав би деякі корисні моралі писати, щоб читача не тільки історіями звеселити, а й моралі навчити» [1, С. 57]. А в листі до Ф. Полікарпова митрополит зазначав: «Намір наш не тільки в історії заглиблюватися, скільки в моральних настановах і тлумаченнях Святого Писання повчатися ... моя справа, суть якої всім відома, – проповідувати» [1, С. 65].

Близько восьми років Дмитро Туптало як митрополит Ростовський і Ярославський працював наполегливо і старанно, виконуючи свої церковні обов'язки, займаючись просвітою серед вірян і навчаючи молоде покоління. Святитель часто відлучався з Ростова й відвідував різні обителі своєї єпархії, зустрічався з простими парафіянами, відповідав на важливі для них питання, наприклад з приводу указу Петра I голити бороди. Після служби до владики підійшли два мужики і заявили: «А ми за бороди готові свої голови віддати». І митрополит, вислухавши їх, запитав: «А що відросте, голова відрубана чи борода оббривана?». І трохи помовчавши, ті відповіли: «Борода відросте, а голова ні». «Тож і вирішуйте, чи десятки разів будете брити бороду, і вона буде відростати, чи відсічена голова ніколи не відросте і ви втратите її назавжди».

Проповіді, які виголошував митрополит, завжди мали повчальний характер, і вони адресувалися не лише простим парафіянам, а й можновладцям і безпосередньо Петру I, бо 1706 рік святитель прожив у Москві. У переважній більшості випадків митрополит спирався, будуючи свої проповіді, на Біблію, життя святих, які він добре знав, а також на Отців Церкви, не лише Східної, але й Західної. Його проповіді були простими, доступними, цікавими. Але при цьому в них було немало і яскравих порівнянь, оригінальних життєвих паралелей.

Це був як час завершення двадцятилітньої праці над чотиритомними «Четьями-Мінеями», так і період напруженої роботи та важких і трагічних подій, які відбувалися в Україні у зв'язку з перемогою Московії над шведами у Полтавській битві, яка була відзначена спеціальною службою в храмі, але без проголошення проповіді, бо святитель себе погано почував. І ця слабкість продовжувала даватися взнаки. Можливо, її посилювали й відголоски про події, що відбувалися в Україні у зв'язку з страшною трагедією у Батурині 2 листопада 1708 р., коли росіяни за наказом Петра I під проводом Меншикова повністю знищили місто, убивши від 10 до 14

тисяч людей, серед них більше половини – мирні жителі міста: літні люди, жінки, діти. Ця подія оцінюється тепер як один із актів геноциду Москви стосовно українського народу. У ці дні був знищений і Крупицький Батуринський монастир, із яким була пов'язана значна частина життя Дмитра Туптала. Усе це, очевидно, остаточно підірвало здоров'я митрополита.

У листі від 8 листопада 1708 р. до Федора Полікарпова, директора московської друкарні, владика писав: «Але неможливо скоро писати не тільки через трудність справи, але і через мою неміч, часто знесилююсь, і Бог зна, чи зможу започатковане зробити: оскільки часті мої недуги перо від руки пишучої віднімають, а писця на одри валяють, труну ж очам являють, про смерть думати змушують. А до того ж очі, дивлячись, мало бачать, і окуляри небагато допомагають, і рука, що пише, тремтить, і вся храмина тіла мого близька до розорення» [1, С. 66].

Історія зберегла детальний опис останнього дня святого Дмитрія: «Вечором, наказавши своєму ієромонаху Філарету пригостити архімандрита Варлаама [Переяславського – Г. С.], святитель пішов до себе й велів покликати півчих. Св. Димитрій грівся біля пічки і слухав спів своїх кантів: «Ісусе мій прелюбезний», «Надію мою на Бога полагаю», «Ти мій Бог Ісус, Ти моя радосте». Після співів святитель відпустив всіх, крім одного «любимого свого півчого і найстараннішого в праці йому помічника» писаря бельця Саву Яковлева. Йому святитель розповів про свою юність, про свої молитви і додав: «і ви, діти, також молитесь». Нарешті святитель сказав: «час і тобі, чадо, відбути у дім свій». Півчий прийняв від нього благословення. А св. Димитрій, проводжаючи його, поклонився йому ледь не до землі, дякуючи за працю по переписуванню творів. Той збентежився, святитель ще раз коротко сказав: «дякую тобі, чадо!» і повернувся у келію, а півчий, заплакавши, пішов. Відпустивши служителів, святитель увійшов у особливу келію для молитви, і там вранці 28 листопада 1709 року був знайдений покійний на колінах в молитві» [31, С. 69–70; 21, С. 456].

На 58 році життя святитель пішов у засвіти. Похований був у Ростові. Московська церква зробила митрополита своїм святим під іменем «Димитрій Ростовський», присвоївши собі всю його творчу спадщину, переклавши твори письменника російською мовою і відредагувавши їх так, як це було вигідно для Росії.

*Рака з мощами прп. Дмитрія в Спасо-Яковлевському монастирі.
Старовинна світлина*

З того часу минуло понад 300 років, а Дмитро Туптало (Тупталенко) залишився в пам'яті українського народу, бо 50 років свого життя прожив в Україні, писав тут свої твори, що мали переважно повчальний характер і були адресовані широкій народній аудиторії. Більшість творів мають релігійне спрямування, при цьому вони написані талановитим художником слова та увійшли до скарбниці української літератури. У його мові багато висловів, які стали яскравими афоризмами. Лише в листах, що увійшли до його щоденникових записів «Діаріуш», нараховуємо понад 20 афоризмів:

- Думка за морем, а смерть за плечима.
- Мовчить учення під час шуму зброї.
- Для жука завжди отруйна троянда.
- Треба з терпінням зносити, чого обминути не можливо, а раптом дасть Бог краще.

- Війна годується грошима, війна звеселяється кров'ю.
- Ніхто вже у нас нічого не відніме, коли і самі нічого не маємо.
- Гілка під тягарем завжди родить.
- Велика є відплата тим, що понесли труднощі.
- Геть відійдуть брані, сховаються усередину страхи.
- Для здобуття слави у вічності ніякої важкої праці і ніякого довгого часу не треба жаліти.

Він творив у той час, коли українська культура у різних її формах насичувалася стилем бароко, і Дмитро Туптало поруч з іншими її діячами багато зробив для її розвитку. Він також послужив зміцненню православ'я як на території України, так і за її межами. А його подвижницька праця над «Четьми-Мінеями» – це подвиг у духовній культурі. Цьому твору присвячено в літературознавстві чимало досліджень. Про драматургію же святителя залишив для нас свої багаті на художні спостереження наукові праці проф. В. І. Резанов, який аналізує, крім названих, ще й цикл драм Д. Туптала про патріарха Йосипа, про св. Катерину, про Успіння Богородиці, про св. Олексія, остання з яких є, на думку вченого, найкращою, бо вона насичена драматичною експресією та мовною різноманітністю персонажів, зокрема із народу.

У подальшому хотілося б трохи більше сказати про поезію Д. Туптала, для якої характерне пишне барокове вбрання.

Серед його поетичних творів виділяються псалми, які є одним із видів релігійних пісень, а їхнє коріння сягає в літературі ще часів до нашої ери. В українську літературу вони, як відомо, прийшли із біблійної книги «Псалтир». Як стверджує дослідник цього поетичного жанру С. Абрамович, псалми увійшли в ужиток європейських народів після перекладу Старого Завіту з давньоєврейської на грецьку мову під назвою «Псалтир» (слово уведене Філоном Александрійським) або «Книга псалмів»

Ця духовна книга була однією із найбільш поширених в багатьох країнах Європи, тексти якої читали в церкві, її також використовували у навчанні грамоти та читали у першу ніч над небіжчиком. У «Псалтирі» розміщено понад 150 псалмів, більшість із яких, ймовірно, створена царем Давидом ще в XI–X ст. до н.е., а решта доповнена іншими авторами. Відомі були також вірші Єфрема Сиріна, Григорія Богослова, Андрія Критського, Романа Солодко-співця та ін., які були написані під впливом Давидових пісень.

Особливої популярності вони набули у XVI–XVII ст. і розповсюджувалися не лише грецькою та латинською мовами, а й французькою, німецькою тощо. У перекладах і переспівах вони з'явилися і в Польщі. Відповідно, усі студенти Києво-Могилянської колегії досконало знали цей богословсько-літературний твір. Тому псалми знаходимо в творчості Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Стефана Яворського, а також у Дмитра Туптала. І необхідність у їх створенні була викликана, як зазначив І. Франко, «духовною потребою та прагненням тогочасних віруючих» [32, т. 39, С. 142]. Тож не випадково, що поруч з друкованими текстами мандрували і рукописні збірники.

Поштовхом для написання псалмів була причетність Д. Туптала до створеної архієпископом Лазарем Барановичем у Чернігові співочої капели, якою керував талановитий музикант і композитор Симеон Пекалицький.

У творчості Дмитра Туптала (Димитрія Ростовського) виявлено і надруковано понад 10 духовних псалмів, а ще значна кількість їх неропізнаними є в рукописних збірниках.

Як свідчать дослідники української музичної культури, саме період утвердження українського бароко у XVII ст. у рамках естетики релігійного мистецтва, домінантною на той час, відбувається становлення музичного професіоналізму, розвиваються вокально-хорові жанри (партесні концерти, канти, псалми) [33, С. 31].

Створюючи свої духовні пісні, Д. Туптало, очевидно, спирався на ті їх зразки, які були розміщені у книзі «Псалтир», виданій різними мовами, і які демонстрували близькість Бога до людини, яка свідомо сприймала Його, бо Він був для неї взірцем, як у поведінці, так і наслідуванні та уподібненні Йому.

Ісусе мой прелюбезний,
серцу сладосте,
Єдина в скорбех утіха,
моє радосте.
Рци душі моєї, твоє єсмь
Аз спасеніє,
Очищеніє гріхов і
в рай вселеніє.

Ані же Тобі, Богу, благо
приліплятися,
От Тебе милосердія
надіятися.

І завершується вірш словами похвали:

Радуюся аз о Тебі
і веселюся,
І тобою во вся віки,
Боже хвалюся. [24, С. 372 усі цитати
подаються у перекладі В. Шевчука та О. Шугай].

Псалтир. Титул. Київ. 1624.

Цей вірш належить до одного із поширених жанрів похвальної поезії, – «пѣсни благоговѣйныя» на честь Ісуса Христа. Це відверте вихваляння викликане потребою людини віддячити Богу за його діяння, виразити свою любов до Нього. І лексика, яка використана у вірші, допомагає виразити ці почуття вдячної Богу людини.

Класичні псалми, розміщені у Псалтирі, торкаються, крім ушлявлення Бога як Творця Всесвіту, й інших мотивів, бо, як стверджує святитель:

Судьби Господні
Єсть то бездна многа,
В тайних совітіх
Кто постигнет Бога? [24, С. 373].

Тому однією з поширених тем у піснях була тема прохання, звернення того, хто молиться, до Бога за допомогою у важку хвилину й упевненість, що це прохання буде задоволене, бо воно продиктоване єством цієї людини:

Часть моя єси
Ти, єдиний Боже,
Твоя десница
Во всем мні поможет.

Десница Твоя
Та сотворить силу,
Ізціліть душу,
Дасть здоровіє тілу. [24, С. 374].

Але Дмитро Туптало розуміє, що життя людей у час війни, насилля, тяжких випробувань може призводити до гріховних вчинків. А тому з'являється інший мотив – спасіння. Людина, що вчинила якийсь гріх і відчуває це, не хоче унаслідок цього відлучатися від Бога, а тому використовує у зверненні ласкаві слова, які допоможуть їй отримати прощення від Бога.

Не отрини мене,
Святе, взищи мене,
В гріхах лежачего.
Не встающаго,
Ісусе прекрасний!

Вишніх создателю,
Земних іскупітелю,
Не забуди мене,
Не погуби мене
Ісусе прекрасний! [24, С. 374].

Ця ж тема гріховності ще глибше розкрита у Псалмі 6. Блудний син – грішник кається у «дневних злобах», розуміючи, що йому ніхто не допоможе, крім Бога.

Разві Ти, Отче,
Високій в милості,
Подаси руку,
Мні в моєй бідності.

Яко вся моя
Літа іждих блудні,
В мірських суєтах,
Грішний, пребих гнусні.

Воспрійму на ся
Зрак сина блудного,
Пойму умолю
Отца небесного.
[24, С. 378, усі цитати подаються у перекладі В. Шевчука].

Це все розповідь грішника, але його голос ще не впевнений, бо він розуміє, що скоїв гріх, але йому потрібен той, хто допоможе зняти з нього гріх, простити. І він звертається до Бога. І далі поет передає цю щиру гріховну сповідь блудного сина, який просить Господа «навчити безпороочно жити» і обіцяє бути Йому «вірним рабом і вірним послушником». Ці «Пѣсни благоговѣйныя покаяныя и оумилительныя» відзначаються тим, що звернення грішника мають різних адресатів. У деяких псалмах Дмитра Туптала грішник звертається до Божої Матері, називаючи її матір'ю милосердя, чистою Дівою, царицею, і просить її бути посередницею між ним, прохачем, і Богом:

Прошу тя, всещедру,
Матерь милосерду,

Глас услиши мой, плачь внуши,
Молю Тя, всещедру.

Руці до воздіну
Ко Твоєму сину,
Мати, Мати преблагая,
Ходатайствуй к Нему [24, С. 381].

Свої псалми Д. Туптало, як бачимо, будує на основі стилістики фольклорних пісень, використовуючи елементи діалогу. Через всю поезію проходить тема любові до Бога, бо саме завдяки Йому вирішуються життєві проблеми простої гріховної людини і порозуміння її з Всевишнім.

Поруч із псалмами побутували в творчості Д. Туптала й епіграми, які в XVII ст. дещо відрізнялися від більш пізніх, переважно сатиричних епіграм XVIII–XIX ст., що були адресовані якійсь конкретній особі. Відомий теоретик літератури Дмитро Чижевський відзначав, що «епіграма за старою традицією зовсім не мусить мати сатиричного характеру. Стара епіграма вимагала сконцентрування думки в двовірші (що часто поширювався до чотирьох рядків), писаного пентаметром (або «Alexandrina»). Ця остання зовнішня вимога часто відкидалася, бо античний метр не був звичайним» [29, С. 35].

В українській епіграмі того часу використовувався типовий 13-складовий силабічний вірш. «Відмовившись від зовнішньої старої форми, епіграма утримала свій зміст та свою внутрішню будову. Щоб подати в межах двох рядків певну думку, треба її стиснути, афористично загострити, а, може, ще й оперити її, як стрілу, певними словесними та стилістичними засобами» [29, С. 35].

Саме цим жанром і користувалися у XVII ст. деякі поети Чернігівщини, зокрема, І. Величковський, Д. Туптало й інші. Обравши цю малу віршовану форму, поети мусили наситити її глибоким та своєрідним змістом. З цією метою у вірші часто повторювалися окремі слова, які розкривали основну думку твору. Крім цього, автор турбувався і про внутрішнє співзвуччя, а також внутрішню риму, використовуючи асонанс, алітерацію, словесну гру. Часто все це ми зустрічаємо у так званій «гербовній» (Д. Чижевський) та релігійній поезії.

Прикладом використання повторень може служити вірш Д. Туптала «Брат вопросы отца»:

Падохъ блаженне, что твори маю?
– Востани, чадо. – Но в тожде впадаю.
– От тѣх же встани. – Паки падохъ зѣло.
– Паки востани, остави зло дѣло.
– То доколь будет сицевыя брани!
– До скончанія, по падежи встани.
Елико паднешъ, толико потщися,
От паденія встани, не лѣнися,
Да всегда встающъ Богом обрѣтенный
в чесом обрѣтенъ, в том будешъ сужденный.

Інколи Д. Туптало використовував деякі повторення для того, щоб загострити думку шляхом словесного протиставлення, як у вірші «На образъ Богородицѣ Рудницкія», де присутня внутрішня гра протилежними поняттями: «жельзо» – «злато», «жестокія» – «умягчаеть», «жельзо» – «блато», «Дѣва» – «злато».

Идѣже творяшесея жельзо от блата, –
тамо Дѣва вселися, дражайшая злата,
да людемъ жестокія нравы умягчаеть
и жельзныя к Богу сердца обращаетъ.

Використання у деяких поезіях повторень, словесної гри служило для Д. Туптала як для збагачення вірша художньо-образною виразністю, так і для поглиблення чи загострення авторської думки.

Інколи автор зміст своїх віршів, які належать до емблематичних, насичував різними порівняннями та алегоріями, що стосувалися образу Ісуса Христа, життя і діяння якого асоціювалися то з кривавим дощем, що ллється з Божественних грудей на землю, то «мисленним» камінням, яке надихає людей своєю палкою любов'ю:

Егда камень о камень кто ли ударяет,
Скоро огонь во молнияхъ от нихъ воскрешаетъ;
Но у каменна столпа мысленный той камень,
Ісус біень, от него любве горит пламень.

У деяких віршах використовується рослинний світ природи, який набирає священної сили:

Вянет лоза: се лозу к столпу привязаша,
Егда во вертоградѣ дѣланы начаша
Рабы злыи; добрые рабы винограда
К сердцу привяжут божественная сила.

Крім псалмів та епіграм, Дмитро Туптало писав і духовні поетичні твори. Інколи в ранніх чотирирядкових віршах він зашифровував своє ім'я – *Димитрій* чи й звання *ієромонах Димитрій Савич*, адресуючи свої послання читачеві.

Кожну поезію святитель, опираючись на стилістичні принципи бароко, оформляв по-своєму. Так, вірш «Поклоніння Пресвятії Трійці» за своєю будовою близький до молитов:

Всі сили душі моєї, прийдіте, поклонимось
Богу в Трійці єдиному Отцю, і Сину, і Святому Духу!
Всі мислі серця мого, прийдіте поклонимось
Й припадем і заплачемо перед Господом, що сотворив нас!
Поклоняюся Тобі, Пресвятая, єдиносущая, животворящая
І нероздільная Тройце, Отче, і Сине, і Святий Духу!

Вступна частина закінчується перерахуванням дієслів, які підкреслюють вірність того, що молиться Святії Трійці, єдиному Богу:

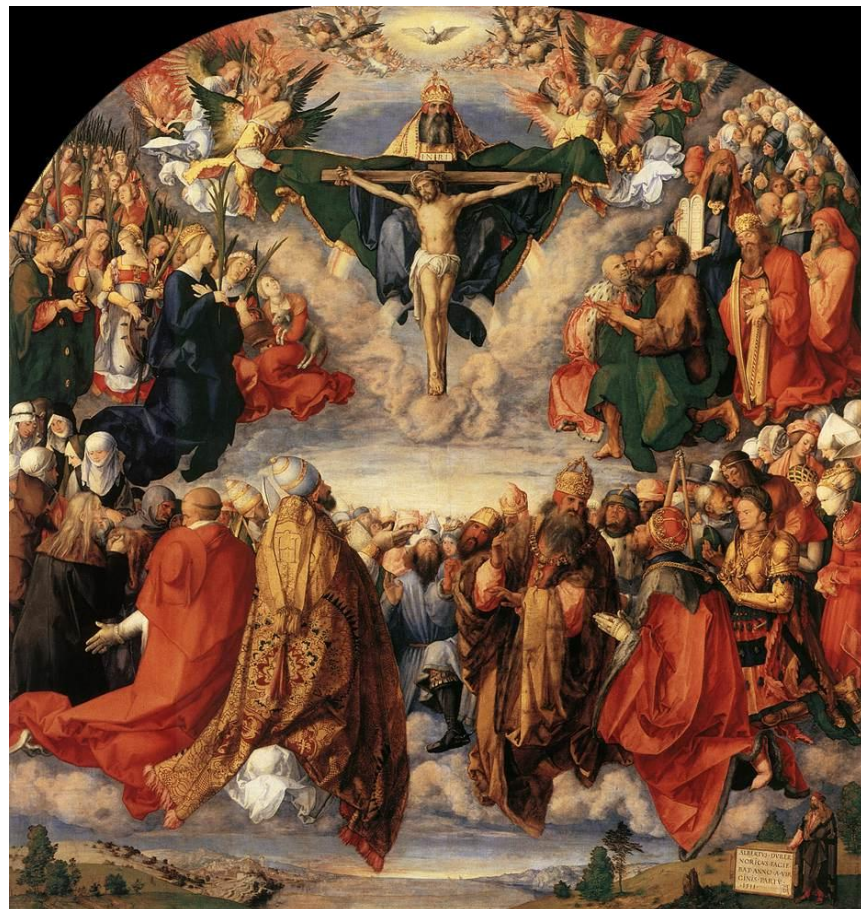
Вірую в Тебе і сповідаю,
Славлю, подяку даю і хвалю,
І шаную, і превозношу Тебе, і молю –
помилуй мене, непотребного раба твого!

У подальшому весь текст, побудований на євангельській заповіді «віддавати похвалу Господу Богу». 24 рази автор тексту закликає поклонятися як єдиному Богу – Святії Трійці, так і кожній іпостасі окремо: Богу-Отцю, Богу-Сину і Богу-Духу Святому, називаючи при цьому причину цього поклоніння: за те, що життя дав і душу, не хочеш моєї смерті, до покаяння милосердного закликаєш, що очищаєш усі беззаконня мої, зціляєш недуги, немочі лікуєш, впалого мене піднімаєш.

Завершується вірш похвалою за все довготерпіння і Бог сприймається тими, хто молиться, як той, без Кого життя немислиме.

Поклоняюся Тобі, Боже-Отче,
Милосердіє моє й упованіє.
Поклоняюся Тобі, Боже-Сине,
довготерпеливеє пристанище моє.
Поклоняюся Тобі, Боже Духу Святий,
незлюбивий покровитель мій.

*Поклоніння Святий Трійці,
картина Альбрехта Дюрера 1511 р.*

Поезія Дмитра Туптала багатожанрова, хоча вона і залишається духовною. В основі вірша «Молитва, або Пречесних Христових Страстей спогад» лежить слово «радуйся». Автор закликає радуватися кожній частиночці Тіла Господнього, яке живе, діє, очищається, бо Бог своїм життям, своїми стражданнями, муками дав можливість віруючій людині жити. І ліричний герой, перерахувавши всі дії Господні, відверто і чесно заявляє від себе:

В той переказ і я зараз душу мою Тобі,
Спасу і Скупителю моєму, віддаю,
і всі почуття, і слова всі свої,
і тіла, і душі моєї виживання все,
і віру, і жительство моє,
і протяг, і кінець життя могого,
і день, і час кончини моєї,
і представлення, й упокоєння моє,
і воскресіння душі й тіла могого –
вручаю і молюся.

І далі подається конкретика того, що хоче від Бога той, хто звертається до молитви, що його найбільше турбує, від чого він би хотів позбавитися, віддаючи всього себе Ісусу Христу, Його розп'ятим долоням і хресту Його. Духовне начало в людині переходить межі людського і з'єднується з таємничим Божественним:

Смертю своєю умертви мені душетлінні страсті тілесні
і подай справлення злomu могому і розпутному життю,
від майбутніх гріхопадінь лютих забираючи,
від бісів, пристрастей і злоби людської неміч
мою покриваючи,
безбідним спасительним шляхом до Тебе,
пристанища мого і бажань моїх край покладаючи,
до благословенних своїх овець причисляючи.
Тож я з ними Тебе, Творця мого, з Отцем і Святим Духом
славлю вівіки.
Амінь.

Уся ця поезія, як бачимо, є утвердженням віри молильника в Боже милосердя. І у ліричного героя твору навіть немає сумніву, що його прохання не будуть виконані.

Оригінальними, як своєрідний поетичний жанр духовної поезії, є «Розмисли» Дмитра Туптала. Це окремі твердження, побудовані на чітко сформованому протиставленні: *Господь Бог – Я*. Загальноприйняте визначення поняття «Бог» уточнюється конкретними твердженнями, які йдуть від того, хто кається:

Господь мій і Бог мій у пречистих тайнах
є ж бо зцілення моє –
Я ж бо хворий.
Господь мій – здоров'я моє,
я ж бо побитий, розслаблений і ледве живий.
Господь є очищення моє,
я ж бо прокажений.

У другій частині поетичного «Розмислу» продовжене перерахування недоліків, які сам грішник визначає: *я заблукла вівця Його, я упалий, я осуджений*. Проте Господь у цей же час виступає для цієї особи, що називає відверто свої пороки, і *пастирем його, і оправданням його, і возстановленням його, взискувачем його*. Тож ліричний герой твору продовжує жити завдяки Господу Богу. Як бачимо, структурно вірш дуже складний і засвідчує майстерність автора, який, використовуючи його різну організацію, демонструє багатство барокових художніх прийомів.

Подібну побудову тексту з використанням протиставлення спостерігаємо і у вірші «Пристапаю вдруге», але цей прийом дещо інший у порівнянні з попереднім, у якому недоліки того, хто молиться, передують тому, що він хоче мати:

Як хворий до зцілителя –
хай я зцілюся,
Як побитий і розслаблений до лікаря –
хай я вилікуваний буду.
Як прокажений до очистителя мого –
хай я очищуся.
Як мертвий до життя мого –
хай я воскресну і живу
від смерті гріховної у добродійність.

Після цих і ще декількох побажань автор переносить акцент від конкретних осіб – зцілителя, лікаря, очистителя, пастиря, судді до Бога, підкреслюючи, що Христос воскрес заради людей:

до чоловіколюбця, що шукає мене –
хай завжди з Ним і у Ньому перебуду,
Він же зі мною і в мені,
хай не в Ньому живу, а хай у мені живе Христос.

Вірш завершується висловленням віри оповідача в те, що після причащення розпочнеться його спасіння і праця буде спрямована не на гріховне, а на Божове при Його сприянні та укріпленні. І завершується вірш словами:

Вірую всесильній помочі Твоїй і благості
Господи Боже мій!
Вірую, Господи, поможи моему невір'ю!

Це вже утвердження віри у Божественну силу, поміч від якої прийде до прохача, що прийняв у свою душу Господа Бога.

А у вірші «Розмисел другий на відчай полікуватися» протиставлення гріховного і милосердного ускладнюється тим, що автор збагачує свої роздуми художньо-образними тропами, зокрема порівняннями, епітетами, алегоріями, характерними для барокового стилю.

Вірш розпочинається незвично, із запитання: «Що є гріхи мої супроти милосердя Твого, Господи?». І далі слідує художньо-образна відповідь:

Та ж павутина супроти кесаря великого,
болото супроти ріки великої,
тьма супроти сонця найсвітлішого.

Але на цьому автор не зупиняється, а продовжує пояснювати самі порівняння, використовуючи прийом протиставлення:

Повіє вітер дужий, розірве павутину,
потече ріка – розміє болото.
засяє сонце, прожене тьму.

І від цих природних порівнянь автор переходить до основної теми твору, пов'язаної з милосердям Господнім. І знову раніше використані порівняння оповідач переводить в сферу милосердної діяльності превеликого Бога:

Наче вітер павутину, розтерзає гріхи мої,
наче ріка болото, розміє беззаконня мої,
наче сонце тьму, просвітить мене,
і віджене злі діла мої,
і слова мої,
і всі помисли.

І як наслідок милосердя Божого – сподівання про повернення блудного сина в обійми Господні, бо

Знаю, що гріхи мої й усього світу
не здоліють милосердя Твого,
бо коли б одоліли,
то не був би Ти Бог кріпкий і всесильний.

З кожним новим віршем переконуємося у художній майстерності Дмитра Туптала, його умінні оригінально будувати текст, збагативши його своєрідною поетичною лексикою і оригінальною строфікою. Чимало віршів, зокрема «Поклоніння пресвятим Таїнам Христовим», «Ісусе мій люб'язний, серцю сладосте!», «Відступи, Магдалино, від ніг ти Христових» та інші побудовані на основі молитовних текстів і біблійних тверджень з характерною для художнього твору стилістикою, яка сприяє проникненню теплоти у відношення автора до Ісуса Христа, до якого ліричний герой звертається як до найближчої, найріднішої людини. І тут проявляється певна інтимність, зникає дистанція у взаєминах:

Ісусе мій люб'язний, серцю сладосте!
Є лиш ти утіха в смутках, моя радосте!
Розкажи: душі од Тебе є спасіння,
Од гріхів очищення і у рай всеління.
Мені добре к Тобі, Боже, прихилитися,
Од Твого милосердя сподіватися.

Ні, ніхто у моїх бідах тож, не допоможе,
А лиш Ти, о претлаженний Йсусе, мій Боже.
Хочу за Тобою лише я завжди ходити,
Дай Тебе мені у серце, Христе, вмістити.

Мелодійність віршу створюється тут не лише за допомогою римування, а й підбору таких слів, які передають смисл того, що хоче сказати автор, і в той же час вони стають основою звукової симфонії, тієї теплоти, яка наближає текст до читача. Авторські почуття любові до Христа природньо сприймаються і читачем, який може ці слова твору мати як своє особистісне вираження почуттів до Бога.

Мелодика вірша «Поклоніння пресвятим Таїнам Христовим» уже інша. Вона носить характер утвердження почуттів автора, а в той же час і читача до Бога через Його тілесні частиночки, кожна із яких відграє свою роль у житті всіх, хто читає чи слухає цей авторський текст. Та й рима своєрідна, бо для неї автор вживає одне і теж слово: **мене**, а це дає йому можливість наблизити до себе, своїх почуттів і читача.

Ікона «Тайни Христові»

Божество Христове, осіяй мене й помилуй мене!
Душе Христова, милосердствуй мені й помилуй мене!
Тіло Христове, напій ти мене й укріпи ти мене!
Крове Христова, наповни мене і укріпи ти мене!
Рано ребер Христова, омий мене і очисти мене!
Більне страждання Христове і смерте,
зціли мене і оживи мене!

Наступні 5 рядків тексту розпочинаються голосним «О», що підвищує авторське почуття до об'єкту і дає можливість передати читачеві емоційний стан, який виникає внаслідок знайомства з текстом. До речі, усі речення завершуються, як і в попередньому тексті, знаком оклику.

О солодкий Ісусе! Осолодь любов'ю Твоєю серце моє,
і в ранах твоїх пресвятих сокрій Ти мене!
О люб'язний любителю мій! Не відступи Ти від мене
і мене не пусти від Тебе відлучитися на короткий час!
О всесильний збавителю мій, від ворогів позбав Ти мене!

Вірш «Описання Божого раю» – це ритмована, розширена порядкова оповідь про незвичну й таємничу місцевість, яка знайшла своє місце в біблійній літературі як Едем чи Рай у точно не визначеній місцевості десь на Сході – місце, де проживали перші люди, створені Богом. Не знаходячи місця Раю на Землі, деякі релігійні тексти сповіщають його існування на Небі. Існує багато переказів про існування Раю, який Гесіод описує як Божий дар для безсмертних. У цьому царстві люди жили життям богів, вільним від тяжких турбот, важкої праці і смутку. Люди насолоджувалися повним блаженством. Плоди земні забезпечували їх життя. У Раю панував загальний мир, і його супутниками були щастя і насолода.

У той же час, «рай, в якому перебували перші люди, був для тіла матеріальним, як видиме блаженне житло, а для душі – духовне як стан благодатного спілкування з Богом» [11, С. 213, 594]. Великий енциклопедичний словник «Міфологія» рай подає як «місце вічного блаженства, обіцяне праведникам в майбутньому житті» [12, С. 462]. Тобто тут акцент призначення Раю зміщується від початку життя людини, від її появи до часу її смерті і Страшного Суду.

Образ Раю у християнській літературі, живописі, фольклорній традиції подається у трьох визначеннях: як сад (за книгою Буття у Старому Завіті), як місто (новозавітний опис Небесного Єрусалима за Одкровенням Івана Богослова у Новому Завіті) і як небеса (апокріфи та «Книга Єноха Праведного»). Кожне визначення пов'язане з відношенням до людської історії.

Опираючись на богословську літературу, Дмитро Туптало створив власний образ Раю, який близький до першої категорії – саду. У вступній частині автор, а тут присутній саме він, а не літературний персонаж – ліричний герой, подає загальну характеристику Раю:

Над усі верхи місце є найвище
Там, де сонце схід, до небес найближче.
Тож «едем» його поіменовано,
Солодоц саму, а не ймення дано.
Між землі й небес твердо зависає,
Для очей красу невимовну має.
Це Творець явив на початку віку
Рай благословен – втіху чоловіку.

Про цю «твердість» згадується і в посланні архієпископа Новгородського Василя до владика Тверського Федора (XIV ст.). Його автор розповідає, як новгородські мореплавці на чолі з якимсь Моїславом були занесені вітром до високих гір, за якими лежав Рай. На одній із гір виднілося нерукотворне зображення «Деїсуса» (Христос, Діва Марія та Іоанн Хреститель), а із-за гір лилося незвичайне світло і чулися веселі голоси, до гір же була підведена небесна твердь, яка з'єднувалася із землею [12, С. 463]. Але тут ця «твердь» ніяк не охарактеризована.

Дмитро Туптало описує Рай в усій красі, представляючи його садом із найрізноманітнішими деревами, плодами, лозою. Усе це деталізується, подається з окрасою, і тут проявилася художньо-образна майстерність автора, а тому бачиш цю чарівну живописну картину наяву, милуєшся нею разом з автором.

Ян Брейгел Старший. Рай. Близько 1620.

І маслина, й кедр, кипарисів шати
Сочать там самі краплі – аромати
Фініки – плоди, наче ті дактилі
Найсолодшії, для вкушання милі.
Кістра, кінамон, помаранч та інші.
Дерева ростуть в благоданій тиші.
Яблуні стоять, яблука прекрасні,
Смаком, наче мед, різні, малоквасні.

Усі ці дерева, заявляє автор, – «краса Божого посаду», вони утворюють діброви. Плоди смачні, пахущі, а у ягід смак невисповідимий. Усе близьке до опису саду-оазису, поданого у Біблії. Але Дмитро Туптало вводить у цей опис одну деталь – подає характеристику найпишнішого Дерева життя, яке стоїть у центрі Раю. І називає автор Царя усіх дерев Деревом життя і Деревом пізнання, об'єднавши два біблійних образи в один. І воно єдине у вічному саду. Його плоди – це духовна, а не тілесна їжа.

І стоїть в раю, в центрі найпишніше,
Дерево життя, над усе миліше.
До небес чолом тягнеться дістати,
Хто б зумів його товщину обняти?
Віти над усім раєм простягає
І собою всі дерева вкриває.
Цар усіх дерев – ось його названня,
Дерево життя, дерево пізнання.

Біблія стверджує, що всі, хто їв плоди цього Дерева життя, були здорові і безсмертні. Водночас, дерево символізує собою і пізнання добра і зла. Як свідчить книга Буття, першій людині заборонено було їсти його плоди, але вона порушила Божу заповідь і, з'ївши плід цього дерева, вона пізнала, що таке Добро і Зло, Краса і Потворність, Істина і Хиба. З'ївши плід цього дерева, переступивши межу між Праведністю і Гріхом, люди побачили, як Потворність захищується за Красою, а Зло виступає під маскою Добра [13, С. 748].

Крім опису саду, святитель подає і опис полів, які переповнені щедротами та різнобарв'ям квітів – це і фіалки, лілеї, рожі, тюльпани, півини, і всякі інші, їх дуже багато.

А в раю вони кращі незрівнянно,
Бачаться миліш, пахнуть більш духмяно,
В свіжості вони, в дивному цвітінню
Ні одне із них не піддатне тлінню.
І деревина, й цвіт не зів'ядає
Вічна краса в раї пробуває.

Цей опис Раю у Дмитра Туптала співвідноситься із західно-європейським живописом, де природа ідеалізується і зображується красивою й багатою.

Святитель у своїй поезії про Рай не опускає ще одну деталь, близьку до Біблії, – це вода, чисті джерела та ріки, що символізували собою благодать. У зв'язку з тим, що в уявленні богословів Рай (Едем) – десь на Сході в Азії, де був насаджений Богом Едемський сад, то згадуються і відповідні чотири річки: Фісон (Пішон), Гіхон (Геон), Хіддекель (Тигр) і Єфрат (Книга Буття, 2, 10–14). Останні дві річки відомі, перші дві – невідомі, і збуджують до найрізноманітніших домислів. Тому деякі богослови говорять, що Рай лежав у місцевості річок Тигра і Євфрата.

Ці річки називає в поезії і Дмитро Туптало, наділяючи їх особливими властивостями – народжувати дорогоцінне каміння та ще й своїми хвилями створювати величну музику.

А із нього [Раю – Г. С.] рік четверо виходять –
Немалі дари кожна річка родить.
Дісон і Гісон творять щире злото,
А Єфрат і Тігр – також не болото,
Бо каміння в них є дорогоцінне,
Завше у своїй якості незмінне.
І чотири ті річки повносили,
Кинувши свої на каміння хвилі,
Будять із глибин звуки чарівливі
Ніжних голосів злагоджені співи.

Тож у Раю панує благодать, навіть вітри «свіжістю здорові», віють «подихом, як шовк», «ніжно шелестять», «лагідністю віють», «прохолодно віють». У цьому царстві краси і спокою птахи теж дивні, «з висрібленими крилами», а їх крила вкриті золотом.

Завершується вірш типовим для духовної поезії фіналом, у якому прославляється Бог. І в цьому прославленні єдиного Бога зливаються голоси природи і людини як витворів Божих.

Голоси у них [птахів – Г. С.] радісні, прекрасні,
Дивні шлють пісні в далі позачасні,
В них пісні оті, що співають люди,
Мовлять: хай навіки Бог преславен буде!

І останніми рядками поезії автор ніби вибачається за свій опис Раю, бо «розказати про всі райські благодаті / Не зумів ніхто ані описати». А з впевненістю Д. Туптало заявляє, що «кращого нема від святого раю, / Милого усім, бажаного краю».

Зображення Раю (Едему) у біблійній поезії як саду чи міста Небесного Єрусалиму завжди було ідеалізовано, і цей же підхід був характерний і для світської літератури, яка зачіпала цю проблему.

Поетичні твори Дмитра Туптала були зразками для прямого і буквального тлумачення Святого Письма, хоча він застерігав, що у Біблії є і прихований зміст, який «раздѣляється на различные толкованій образы, а именно на три, яже греческим языком глаголются: аллигория, аналоги, тропология» у відповідності до богословських цнот – Віри, Надії та Любові. «Аллигорія согласует вѣрѣ, аналоги – надѣждѣ, тропология - любви» [28, С. 315].

Усі ці додаткові тлумачення пов'язані з тими місцями, які були «не всякому суть уразумителна», особливо словесні конструкції, що побудовані на протистоянні типу: «З плача радость плачущим зде». І Дмитро Туптало радить тлумачити суперечливі положення Святого Письма «аллигорически, еже есть вышнім разумом, или тропологически, си еть нравоучительнѣ» [28, С. 319]. І розповідь у Святому Письмі про насичення п'ятьма хлібами п'яти тисяч чоловік він пропонує трактувати також і як символ: «Пятьма хлѣбами от Христа пять тысяч народа насыщением самим бѣдѣлом, а не притчею, якоже то ясно священная історія изявляет»,

а далі: як «пять хлѣбы образоваху собою пять чувств, или паче прознаменоваху пять Больших язв пречистого тѣла Христова».

Тож Дмитро Туптало у практичній діяльності використовував у своїх творах як буквально, так і алегоричне тлумачення положень Святого Письма, що відповідало бароковим традиціям XVII ст. І барокові ознаки проглядаються значно помітніше в розкритті положень Біблії, особливо в словесно-художньому оформленні думки автора та побудові віршованого чи прозового тексту.

Марка із зображенням Дмитра Туптала

Твори Дмитра Туптала – це дуже яскрава сторінка української духовної культури, вони підтверджують його справжній творчий таланти велику життєву самовіддачу служінню православної вірі і мужньому українському народу, що боровся не лише із зовнішніми ворогами, а й відстоював духовну незалежність країни.

РОЗДІЛ IV.

Лаврентій Крщонович та його місце в чернігівському літературно- культурному середовищі другої половини XVII ст.

Виборене в жорстокій кривавій національно-визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького у першій половині XVII ст. державне утворення на Лівобережжі України – Гетьманська республіка – дало можливість, попри усі перепони й труднощі, розвивати й збагачувати її культуру, починаючи від архітектури, живопису, книгодрукування, літератури, музики і, завершуючи, освітою та наукою.

Талановиті люди, які пов'язали свою долю з культурою, серед яких і Лаврентій Крщонович (бл. 1650–1704), могли проявляти себе у різних видах мистецтва. Але кожен з них перш за все був пов'язаний з церквою, бо саме вона в той час єднала та ініціювала різноманітні прояви у галузі культури.

Творчість Л. Крщоновича засвідчує, що це був своєрідний письменник, який поєднував в одній особі як словесне, так і малярське мистецтво барокового стилю. Тому обмежувати його життя лише працею у друкарні, як це робили у дослідженнях XIX ст., не варто. Але після статей професорів С.І. Маслової, П.М. Попова у 20-х рр. XX ст. нових розвідок про цю постать не було внаслідок політичних умов радянського часу, і лише на початку XXI ст., тобто майже через 100 років, знову проявився інтерес до цього майстра слова і пензля, про що свідчать статті Анатолія Адруга, Юрія Мицика, Катерини Борисенко, Ольги Травкіної й інших.

На жаль, про початковий етап життя Лаврентія Крщоновича відомостей не збереглося. Його подальша діяльність засвідчує, що він мав отримати освіту у вищому навчальному закладі. Відомо

про перебування його в 70-х роках XVII ст. у Вільно, освітньому центрі Литви, «справжній Мецці вільнодумства у всій багатонаціональній Речі Посполитій. Палкі дискусії з різних питань релігії, політики, мистецтва лунали у Віленському братстві, в академії, школі, друкарнях, навіть у монастирях ... А єзуїти називали Вільно не інакше, як клубком східної ересі. Поряд з іншими національними угрупованнями у Вільно була численна українська колонія» [2, С. 21].

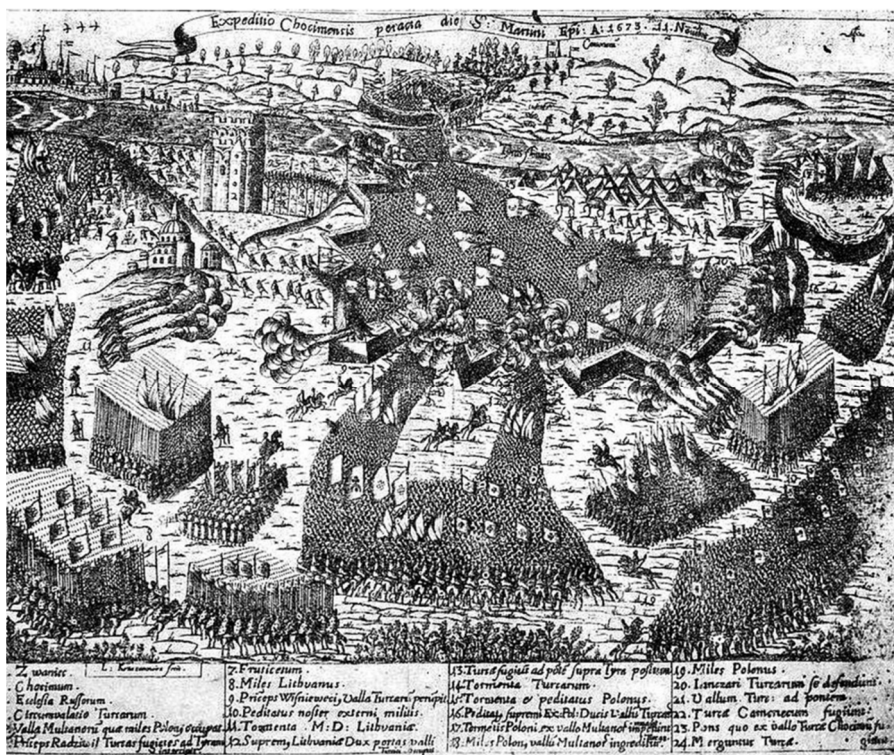

*Вільнюс. 1808 г., Kosciol Misjonarzy,
художник Zygmunt Vogel*

Перебуваючи у подібному середовищі, Л. Крцонович добре вивчив польську та латинську мови, про що свідчать тексти його творів. Польський дослідник М. Гембарович на основі цього та деяких інших фактів стверджує, що Л. Крцонович був за походженням польським католиком із збіднілої шляхетської сім'ї, а народитися він міг близько 1650 р. Хоча така думка й має право на існування, проте знання польської мови ще не може бути достатньою підставою для висновку про його національність [3, С. 49–120]. Поширені й інші версії щодо походження митця, зокрема про білоруське та українське коріння, які висувають П. Попов, Д. Степовик, О. Травкіна.

У Вільно Л. Крщонович працював художником у друкарні разом з Леонтієм Тарасевичем. Відомі його роботи цього часу – гравюра «Хотинська битва», яка слугувала фронтиспісом до панегірика «*Area triplex, rassadis, virtutis*», а також схема Хотинської битви 1673 р. (обидві – графіка на міді, 1674 р.) [див. 1, т. 2, С. 167–168]. Щодо битви історик С. Величко писав: «Ян Собеський, гетьман польського війська за указом свого короля Михала Вишневецького зустрів зі своїми коронними військами того свого ворога турчина під містом Хотиним і при Божій помочі зніс його вщент так, що з тридцяти й двох тисяч втекло від смерті ледве тисяча п'ятсот чоловік турків» [1, т. 2, С. 166]. Ця битва відбулася у листопаді 1673 р. Л. Крщонович досить чітко виписав бойові загопи козаків, що на півколами оточили місто, яке було притиснуте до річки Дністер. На малюнку видно, як стріляють гармати з усіх боків. Професор Д. Степовик допускає, що автор цього малюнка міг бути безпосереднім свідком подій.

Крщонович Л. План Хотинської битви

Художник Л. Крщонович проявив себе і як учень школи митця Олександра Тарасевича, який разом з іншими художниками – Леонтієм Тарасевичем, Інокентієм Щирським та іншими, працював у друкарні Вільно. У 1680 р. вони переїхали на запрошення архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича до Чернігова, куди владика перевів свою друкарню у 1679 р. з Новгорода-Сіверського, незадоволений роботою майстра Семена Ялинського.

Лазар Баранович деякий час навчався у Вільно, цьому визначному центрі культури XVII ст., а тому все те краще, що було у цьому місті, він хотів відтворити у Чернігові. Використовуючи свої зв'язки, архієрей намагався запросити до себе багатьох тогочасних діячів культури. Саме так тут з'явилися відомий вчений і богослов Адам Зерніков, друкар і писар Лукаш, вищезазначені художники тощо.

Таким чином, у 1680-х роках у Чернігові у друкарні Лазаря Барановича поруч з відомими письменниками І. Галятовським, І. Величковським, І. Орновським, О. Бучинським-Яскольдом працюють художники І. Щирський, Л. Тарасевич, інші митці.

Згуртувався цілий мистецький колектив, до якого увійшов і Лаврентій Крщонович, який мав особливу повагу архієпископа. У Чернігові він пройшов духовний шлях від архідиякона, а згодом ігумена (з 1684 р.) до архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря (1696 р.).

Роки праці Л. Крщоновича під керівництвом Л. Барановича (1680–1693 рр.) були досить насиченими різноманітною діяльністю у друкарні та монастирі. В одному із листів Лаврентій Крщонович писав: « ... смію говорити і про мої, хоч і малі, труди в тій Чернігівській єпархії, що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям і старався здобути їхню ласку» [1, т. 2, С. 536].

Як свідчать дослідники книжкової графіки XVII ст., Л. Крщонович не лише ілюстрував (сам, або з І. Щирським) різні видання, а й писав польською та латинською мовою до деяких із них свої присвяти. Так 1674 р. з'являється індивідуальна ілюстрація до панегірика «Area Triples Martis ...» на честь польського єпископа Бонавентури Незгельського (Мадалинського) [1, т. 2, с.529], а також створюються ілюстрації і до інших видань.

Але найпомітнішою друкованою пам'яткою, до якої на початку 80-х років XVII ст. Лаврентій Крщонович мав безпосереднє відношення, був панегірик «Воскреслий Фенікс», що з'явився між 1682 та 1684 роками [4, С. 63], присвячений Лазарю Барановичу. «Воскреслий Фенікс» – це віршований твір, написаний Л. Крщоновичем польською мовою, графічно оформлений як самим автором, так й Інокентієм Щирським, котрий почав працювати у Чернігові з 1682 р.

Щирський І. Фенікс на горі. Відроджений Фенікс. Чернігів. 1684

Професійно ця пам'ятка літератури була вперше проаналізована в досить значній за обсягом статті проф. П. Поповим у 20-х роках XX ст.

Твір Л. Крщоновича належав до одного із розповсюджених у XVII ст. жанрів літератури – панегіриків, який прийшов із Заходу і продемонстрував свою сталість у давній українській літературі. Як свідчить сам поет, саме цей жанр «конклюдії і афікції», який був невідомий в Україні, досить швидко поширився в літературі, сліди якого ідуть «як з колегії Київської, так і з Чернігова». Від інших

подібних творів цей панегірик Л. Крщоновича відрізнявся тим, що в ньому в середині тексту надруковані 7 гравюр, кожна із яких – непересічний витвір книжкової графіки. Відкриває цей цикл малюнок герба Лазаря Барановича у вигляді «наперсного» хреста на ланцюгу, де вміщено «лабіринт» із літер, з яких можна скласти слова «Lazar Baranowicz». Крім цього, навколо герба розташовані літери: L. B. A. C. N. Y. W. S., що означало: «Lazar Baranowicz, Archiebiscop Czernihowski, Nowogrodka-Siewierskiego y Wszystkiego Siewlerza». Інші гравюри більш однотипні. Вони алегорично зображують птаха-фенікса у різних станах і положеннях в залежності від змісту панегірика, що торкався діяльності Лазаря Барановича [детально див.: 5, С. 668–697].

Перегортаючи це чернігівське видання, бачимо після герба Барановича у вигляді хреста ще два невеличких віршика, які присвячені гербові і написані польською мовою. Далі йде передмова до читачів латинською мовою, у якій автор застерігає, що вірш не є видатним словесним твором чи таким, що відзначений міфологічними знахідками чи пікантними дотепами, ученістю, а є щирим словом про свого добродія й мецената, адресоване всьому світові й написане вдячною рукою, хоча й німим пером.

За цією першою передмовою йде друга, адресована уже безпосередньо Лазареві Барановичу і засвідчує його добродіяльність, величні справи, пов'язані з різноманітною діяльністю. І тут автор використовує алегорії, що втілюються у шість жіночих образів: *Virtus* (чеснота), *Sapientia* (мудрість), *Religio* (релігія), *Pietas* (благочестя), *Vigilantia* (пильність), *Benevolentia* (добррозичливість). Через усю передмову проходять слова вдячності героєві твору від автора, якого названо *Laurentius Krzczonowicz Archidiaconus*.

Далі йде основний текст, що складається, у відповідності до алегорій, з шести розділів та дванадцяти окремих віршів-од, які були написані польською і латинською мовою порівно.

Уже перший розділ *Virtus* (чеснота) дає можливість говорити про намагання автора оригінально, за допомогою міфологічних образів розкрити походження Лазаря Барановича. Але спочатку автор застерігає, що кожна людина живе й умирає, а поняття *життя* і *смерті* взаємопов'язані. І щоб це було читачеві ясніше, автор наводить декілька прикладів: молоду гілочку прищеплюють до старого дерева, і вона згодом дає прекрасний плід; чи курка гріє

своїм тілом яйця, з яких виходять курчата; або ж чарівний птах Фенікс, що має вигляд орла з красивим червоним золотим, вогнистим пір'ям, у старості спалює себе у вогні, щоб таким чином оновитися; а зернятко, яке кинули в землю, відроджується у новому прояві.

Автор іде далі і використовує образне порівняння Фенікса з Лазарем Барановичем, який постійно оновлювався під час служіння Богу і, почавши свою кар'єру з нижчої церковної посади, досяг сану єпископа, а потім і архієпископа.

Другий розділ *Sapientia* (мудрість) присвячений молодим шкільним рокам Лазаря Барановича, коли він набирався мудрості, отримуючи освіту в Києві, Вільно, Кельні, збагатився знаннями.

Третій розділ *Religio* (релігія). Тут знову з'являється Фенікс, який летить угору, а Христос вінчає його митрою. І це дійство теж переноситься на Лазаря Барановича. Автор нагадує про життєві зростання владики: його перебування на посаді ректора Києво-Могилянської колеґії, а потім отримання вищого ступеня священства – єпископа та архієпископа. У цьому розділі знаходимо і відголоски дискусії, яка була між єзуїтами і православними щодо папи як намісника Христа на землі, у якій брали участь Л. Баранович та І. Галятовський.

Релігійний характер носить й інтерпретація прізвища героя твору – *Баранович*. Автор виводить його від виразу *Baranek Boży* (що польською мовою означає *Агнець Божий*, тобто *Христос*): *Барановичем* ти називаєшся, за *Баранцем* (тобто *Агнцем=Христом*) слідуєш / хто до Риму утікає/ а ми за намісника *Баранця* (тобто *Агнця*) маємо і за пастиря свого знаємо.

Четвертий розділ *Pietas* (благочестя) має антивоєнний характер. Автор говорить про те, що війни, інші людські виступи супроводжуються потоками крові, про що свідчив у своїх творах і Лазар Баранович. Л. Крщонович уводить образ войовничої богині Бельони і дорікає їй, що вона не може зупинити це кровопролиття, у якому потопає багато королівств та провінцій. Але з'являється з неба Фенікс–Баранович, немов голуб миру з оливковою гілкою, котрий призупиняє війну й сповіщає про початок мирного трудового життя.

Розділ п'ятий *Vigilantia* (пильність) присвячений повсякденній праці, збереженню земного спокою. Автор використовує образ

Фенікса для зображення Лазаря Барановича, який, тримаючи в руках хреста, як казковий журавель тримав в одній нозі камінь для захисту, намагається захистити життя своїх парафіян від єретиків «Мечем» і «Трубами» (так названі твори владики), а також утверджує православ'я на землі тим, що будує та відбудовує старі храми, зруйновані монгольським ханом Батиєм.

Розділ шостий *Benevolentia* (добррозичливість) є завершальним і присвячується «золотому віку» Лазаря Барановича, який порівнюється із «золотим віком» Сатурна, завдяки якому жителі його країни добре освоїли землеробство, почали вирощувати виноград і займатися виробництвом вина, зробивши таким чином своє життя цивілізованим. Л. Крщонович вважав, що «золотий вік» Барановича набагато вищий і повніший за первісний золотий вік, бо від земних меценатів, до яких належав і сам Лазар Баранович, більше користі, ніж від «*gównej jedności*» (рівної єдності) і «*gównej własności*» (рівної власності) часів Сатурна. Це підтверджує те, що «Автор не може собі уявити, щоб не було ніякого панства й гонору, розподілу людей на гідних і негідних, вищих і нижчих, на тих, хто панує й дарує, і тих, хто приймає і шанує» [5, С. 681]. А тому, крім основного тексту, знаходимо й додаткові вірші, наприклад, на герб Л. Барановича, який зображений на окремому малюнку, про який ми згадували вище, чи роздуми поета про війну і мир, як у поезії «Нащо, Беллоно, мечем впоясалась», де поет проклинає війну не лише за її страшну і криваву ненажерливість, а й за те, що спонукає ходити з мечем, насаджує мілітаристські погляди суспільству, які суперечать гуманізму, забирає у людей мирне життя, пов'язане з творчою працею. Поет гнівно засуджує війну, називаючи її іменем давньогрецької богині Беллони.

Нащо, Беллоно, мечем впоясалась,
Нащо у зброю сталисту прибралась,
В Марсовім нащо ти порлі грасуєш,
Завше криваві бенкети лаштуєш?
Будеш залізом нам мир здобувати,
Праця даремна, не варто і дбати.
Ходиш з мечем, то не хочеш спокою,
Кров буде завжди текти за тобою.
Скільки країн і провінцій, бувало,

В попіл нікчемний навек загортало.
Миру ніколи в житті не творила.
Кров лиш у світі ти ріками лила.

У цій поезії Л. Крщонович називає час золотим, і коли люди займаються мирною працею і їм у цьому сприяє давньоримський бог посівів, плодоносності Сатурн, коли вони в мирі і злагоді творять багате життя, оспіване поетами і митцями.

Якби міста всі, війною побиті,
В мирі могли без розрухи прожити,
То золотий час собі б заживали
І золотий врожай би збирали.
Так, як було у Сатурнові годи
Як текли злотом Гермусові води.
Люди б забули, що війни бувають, –
Радість справдешню у мирні дні мають.

(«Нащо, Беллоно, мечем впоясалась», переклад Валерія Шевчука [24, с. 83])

У додаткових віршах Л. Крщонович розглядає проблему цінності людського життя та місце в ньому науки, яку порівнює зі славою. І поет ставить науку вище від слави, яка займає хистке положення і може в силу різних життєвих ситуацій зникнути, а те, що напрацьоване розумом і наполегливістю, залишається навіки.

Так, наука – не забава,
Знає, з чого квітне слава.
Нею смерть долають люди:
Хто й помер, то жити буде.
Що в житті оті клейноти
І оманливі чесноти?
Не те золото, що сяє,
Зверху блисківками грає.
Так, порожнє світло слави
Спопеліє без обави.
Мудра праця – ось чеснота,
Відчиня небес ворота.

І про те потрібно знати,
Забуттям не зневажати:
Перед Господом на троні
Сядеш в гідностей короні
Розум в зорях пробуває.
Цілий світ йому сприяє,
Цілий світ йому родина,
Буде добра кожна днина.

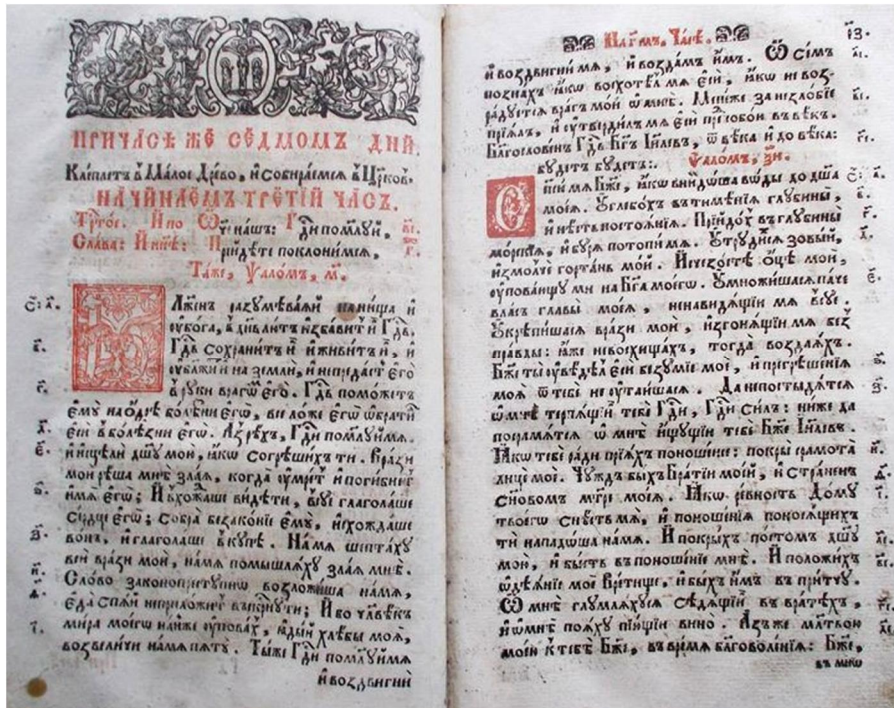
Таким чином, Л. Крщонович у своїх шести розділах панегірика прослідковує основні етапи життя архієпископа Лазаря Барановича, усі його добрі справи. Художні засоби, використані поетом, тісно пов'язані зі стилем бароко, і це дає можливість показати особистість архієпископа як таку, котра перебуває на високому щаблі історичного процесу, зокрема сприяючи розвитку культури та утвердженню православ'я не лише на Північному Лівобережжі, а й по всій Україні.

До того ж не можна не згадати ще про одну особливість цього друкованого панегірика. Кожен розділ прикрашений ілюстраціями, які виконав видатний український графік Інокентій Щирський, що вирізав гравюри на міді, дуже вдало відтворюючи як зміст, так і специфічну символіку, використану Лаврентієм Крщоновичем. Про це, зокрема, детально розповів проф. В. Попов у статті про художника в книзі «Матеріали до словника українських граверів» [6, С. 128–138] та побіжно в праці «Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в.» [5, С. 668–697]. Сім гравюр, які прив'язані до розділів, демонструють майстерність гравера, який зумів проникнути в сутність задуму поета, у специфіку його тексту. Так, до другого розділу І. Щирський подав фігуру юнака, що тримає в руках фенікса, а неподалік – сова, світильник і книжки, що символізують собою мудрість, знання, яких Лазар Баранович набирився ще з юних років.

Слід згадати ще один твір Л. Крщоновича – «барвисту, подекуди навіть не без художнього почуття» [5, С. 684] панегіричну передмову до книги «Тріод цвітний», який був виданий 1685 р. і присвячений Л. Барановичу. Про нього вперше згадав А. Страдомський у статті «Лазар Баранович» (1852 р.) [7]. На жаль, цей учений, як зазначає проф. М. Попов, припустився багатьох

неточностей у передачі мови та правопису цитованого оригіналу, до того ж він проминув саме найцікавіші місця, приміром, похвалу книгам і порівняння їх з квітами [5, С. 684].

Триодь цвітна 1685. Чернігів

Текст Л. Крщоновича наповнений квітковою барвистістю і цікавими порівняннями. Прикладом може бути і цитований нижче текст, у якому автор панегірика вихваляє свого героя Лазаря Барановича за те, що він «только богодухновенных и полезных книг стаду своему подал, а на их же листовях написал имя Божіе и Богородично и святых всѣх, егда праздники господскіе, богородичные и святыхъ избранныхъ словесы премудрыми и полезными почтивъ и тѣми, яко цвѣтами злачное поле, тако церковь украсивъ, множество душ, слова Божія алчущихъ, напиталь еси ... Во истину бо не сѣном, не стебліем, но благовонными кринами обильныя премудрости питаеши словесное стадо, и не точію цвѣтами, но вкупъ и плодами овцы твоя насыщаеши, егда не точію словесы и писании, но и самымъ дѣломъ учиши ...» [7, С. 77].

Для Л. Крщоновича книги – це розкішний сад, наповнений різнобарв'ям квітів, кущів та дерев:

«Книги бо а цвѣти не малює от обою имут подобіє. Подобни суть книги цвѣтамъ, яко же цвѣты приносят плодъ, тако книги чтущимъ их приносят ползу, яже плодомъ єсть духовнымъ, и яко от цвѣтов соплетя вѣнѣцъ, тако от чтѣнія книжнаго составляється премудрость».

Мотив квітів проходить у цій посвяті через творчість Лазаря Барановича та книгу «Тріодь цвітна», яку йому з любов'ю подарували працівники друкарні на чолі з Л. Крщоновичем як «Архієрею грядущихъ благъ, и пастырю, пасущим свое стадо не иною какою неполезнаю пожитью, но злачными цвѣтами и благовонными кринями». І саме таких яскравих польових квітів та кринів, стверджує Л. Крщонович, «сія Цвѣтная тріодь имать въ себѣ изобильно».

Тріодь цвітна 1685. Чернігів

І під кінець похвали автор стверджує: «Сицевые цвѣты Вашего Пастырскаго труда во истину суть плодомъ безсмертныя славы: добрая бо добродѣтельнаго человѣка дѣла никогда не умирають, – упованіє єго безсмертія исполнено. Къ тѣм убо краснымъ цвѣтамъ, и сей Цвѣтъ или книгу Цвѣтныхъ пѣсней приносимъ, и аки къ многоцвѣтному вѣнцу прилагаем, да Преосвященство Ваше, пасый стадо свое въ книжныхъ кринахъ, и сею книгою, яко цвѣтною пажитью, своя напитаеши овцы» [7, С. 77].

Книга «Тріодъ цвітна» з дуже довгою назвою була видана «коштом монастирським» ігуменом Лаврентієм Крщоновичем у друкарні Свято-Троїцького Іллінського монастиря.

У подальшому Л. Крщонович продовжує видавати й інші книги з посвятами різним знаним представникам старшинської знаті. Так, у 1686 р. з'являється книга «Часослов», яка була присвячена синові гетьмана Івана Самойловича Григорію, який обійняв колишню посаду батька – полковника Чернігівського. А 1689 р. надрукована книга «Modlitwy dzienne u posne» («Часовник») польською мовою з домішками латини з благословіння Л. Барановича і передмовою до читача та написаною Л. Крщоновичем посвятою боярину Борису Шереметеву у зв'язку з його участю в поході разом з українськими військами проти кримських татар.

Працюючи в чернігівській друкарні, її художники на прохання царів Московії в другій половині XVII ст. відвідували Москву, де у місцевій друкарні виконували важливі замовлення. Так, Л. Тарасевич разом з І. Щирським зробили декілька гравюр портрета царівни Софії, а також на військову тематику, зокрема, пов'язану з азовськими походами на Крим.

Різного роду завдання виконував Л. Крщонович і як ігумен, а потім архімандрит чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, вірний поплічник Лазаря Барановича останніх років його життя, особливо після смерті І. Галятовського. Архієпископ доручав йому ще за часів царів Федора Олексійовича і завершуючи Петром I різні справи як довірений особі, зокрема пов'язані з роботою друкарні, виданнями окремих творів архієпископа та їх розповсюдженням в Москві та Московії. У зв'язку з будівництвом Троїцького собору доводилося постійно просити у царів то заліза на дах, то будівельні матеріали, то дзвони тощо.

В особі Л. Крщоновича Лазар Баранович знайшов собі вірного сподвижника, який розумів задум архієпископа, що торкався побудови Троїцького собору як монументу епосі і козацькій славі. Тому саме Л. Крщоновичу він доручив слідкувати за будівництвом.

Більше того, Л. Крщонович продовжував після смерті архієпископа будівництво собору, звертався за допомогою до гетьмана І. Мазепи, який виділив необхідні кошти, щоб завершити будівництво цього величного храму XVII ст.

Л. Крщонович доклав багато зусиль, щоб прикрасити храми розписами, а також будівництвом іконостасу і написанням для них ікон, серед них і в Єлецькому монастирі, зокрема ікон «Три Святителі» та «Собор Архангелів» у першому ярусі, а в третьому над царськими вратами – «Деїсус». Епоха їх створення – це час, коли утверджується національне мистецтво, зокрема архітектура, яка знайшла своє вираження в камені, а декоративне мистецтво та малярство – в різьбленні іконостасів та іконописанні. І, як свідчать мистецтвознавці, український народний геній змінив по-своєму живопис і різьбу [25, С. 118]. І це не випадково, бо в цей час сформувалася нова українська інтелігенція – старшини, що вийшли із народних мас і, маючи відповідні достатки, вирішили все те, що характерне було для народної душі, – утілення в яскраві форми мистецтва. Тож «ікони Єлецького іконостасу – це прекрасне вираження духу Лівобережної України в кінці XVII століття; саме тут – в середині Лівобережжя на одну коротку мить «старшинське мистецтво» найбільш визначено пішло по шляху народної творчості» [25, С. 118]. І, звичайно, до цього був причетний і Л. Крщонович, який любив прекрасне в мистецтві, а тому вимагав від художників, щоб все сяяло. Про це свідчить ікона «Три Святителі», у якій утілений священний сюжет. Василь Великий, Григорій й Іоанн виглядають стриманими, мудрими, розміщені в золотому обрамленні іконостасного різьблення. Вони стоять поруч, посередині на підвищенні – Григорій з жезлом в руках; по боках – Василь та Іоанн. Художник кожного виписав своєрідно, надавши обличчям своєї власної виразності. Святителі одягнуті в багаті ризи: у Василя – риза веселкова, з квітами, у Григорія – золота з хвилями, у Іоанна – кольору засушеного щавлю. «Ікона сіяє фарбами, як мозаїка з дорогоцінних камінців; всі тони приведені в гармонію, і в колориті ікони царствує міцна райдужно-золотиста і райдужно-срібляста

гама. Вона так само урочиста і стримана в один і той же час, як пози святих і вираз їхніх обличчя» [25, С. 118].

Крім цього, Л. Крщонович виявся і чудовим керівником друкарні, бо після смерті Л. Барановича архієпископ Феодосій Углицький менше нею цікавився.

За час праці Лаврентія Крщоновича як керівника друкарні, яка була в його монастирі, було видано чимало різних книг, до яких часто передмови, посвяти писав саме він, бо його тексти завжди були наповнені цікавими художніми знахідками, а мова збагачена різними яскравими порівняннями, епітетами, метафорами тощо, які відповідали традиціям чернігівської літературної школи.

Серед видань чернігівської друкарні XVII ст. зустрічаємо немало панегіриків великого розміру, у яких широко розкривається життя особи, якій присвячується твір. Але немало було й таких віршів, які торкалися лише герба знаної особи, при цьому ці тексти були наповнені різними мотивами, оригінальними порівняннями, химерними метафорами, своєрідною символікою та служили похвалою цій особі, якій належав герб.

У літературній спадщині Л. Крщоновича знаходимо багато присвят, про які згадує автор у листі до гетьмана Мазепи, відзначаючи свою провідну роль у цьому жанрі, бо «ще не бувало до цього такого в Малій Росії, а тепер багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздирість римлянам, усе це йшло за власним моїм старанням і починанням» [1, Т.2. С. 537].

Звичайно, Л. Крщонович перебільшує свою роль у розвитку жанру, але не треба й применшувати її, бо у нього ми знаходимо чимало найрізноманітніших прикладів присвят з різною формою побудови.

Серед таких творів Л. Крщоновича помітна посвята Іванові Мазепі, надрукована в книзі «Триакафістний молитвослов» (1691 р.), виданий за кошти гетьмана і вручений йому в присутності Лазаря Барановича, який був вдячний за ту допомогу, яку надав Мазепа у будівництві Троїцького собору.

Л. Крщонович розпочинає свої панегірики зі звернення до герба Мазепи. На цей раз ним в його уяві виявився Хрест. До речі, цей символ є і в житті деяких інших персонажів, зокрема і в

згаданому нами раніше панеґірику, написаному Л. Крцоновичем на згадку Лазарю Барановичу, надрукованому в передмові до книги «Тріодь цвітна» (Чернігів, 1685 р.).

Обыноша издавна Люде именити
Различныя печати в родех своих мети.
Кто звером, ко птенцем Дом свой печатлеет.
Кто мечом, кто стрелою, кто солнцем светлеет.
А Лазар Баранович сим славится словом:
Не хвалюся, точію о Кресте Христовом.

Хоча, як з'ясувалося, хрест був лише символом духовного сану Лазаря Барановича. Тому в панеґірику цьому архіерею Л. Крцонович асоціював ім'я архієпископа з євангельським персонажем Лазарем, а прізвище *Баранович* з *Баранцем* (Агнцем-Христом).

Триакафістний молитвослов. Сторінка із присвятою І. Мазепі та зображенням його герба.

Л. Крщонович у своїй посвяті І. Мазепі теж використовує цей символ Христа і, як бачимо, це не випадковий збіг. Архієпископ Л. Баранович віддав усе своє життя служінню Богові, а І. Мазепа відомий своїми великими духовними справами, що були пов'язані з його допомогою у відновленні святинь та будівництва храмів.

Крест на себе вложивши молитвы зачати
Церковь оузаконила и все начинати
И твой крест не инакши токмо Христов знаєм
Твоим Крестом Книжицу сію зачинаєм. [9, арк. 1]

Далі у тексті Л. Крщонович уточнює деякі деталі «Духовної зброї», яку вручають І. Мазепі богомольці, як «воину изящнейшему и начальнейшему войск Вождю Велможности твоей», серед них молитви до Святої Трійці, Христа (акафіст Страстям Христовим) та святої Варвари. Саме вони допоможуть «воинству православному тѣм въ ружаеши и не видимых и видимых врагов тѣм прогониши». І ці елементи Духовної зброї названі не випадково. Сам панегірик та «Молитвослов» (1685 р.) укладався і видавався у Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі, де перебувала заступниця всіх православних – чудотворна ікона Іллінської Божої Матері («яко імущіи пред очима стоявшую под Крестом, и Христови болѣзненным сердцем състрадавшую: Матерь Ісусову въ Чудотворной ея Иконе») [9, арк. 8].

Крім цього, у Троїцько-Іллінському монастирі вшановували також святу Варвару (котра «Троицу святую, Трехи вбани окнами оусмотрѣла, да сего ради въ обители Троицкой от нас грѣшных почитаема будет») [10, арк. 8–9].

Панегірик завершується подякою братії, які з величними словами Л. Крщоновича підносять цей «Триакафістний молитвослов» гетьманові за «толикое твоє о разширеніи Славы Господня, и пользѣ ближнего тцаніє, і за веліє къ благолѣпію Божественныхъ храмовъ усердіє, еже на многихъ в Малой Росіи святыхъ мѣстех, изряднѣ же в нашей убогой обители, благодѣтельствуя нам, являєши, украшая многим своим иждивенієм чудотворную в нас икону, преукрашенную Божією славою, Пречистой Девы Богородицы» [10, арк. 9–10].

І за всі ці славні, богоугодні діяння братія чернігівського монастиря зі своїм архідияконом Л. Крщоновичем бажають гетьману Мазепі сердечно всебічної, всесильної Божої допомоги та захисту і

вручають книгу акафістів, «сіє духовное оружїє, трекафистную молитву», «да в нем частъ трикратное Серафимское пѣніе: святъ, святъ, святъ, Богу в Троици единому восклицаеши, Ангела отпадшаго от Серафимскаго Лица, и Трисвятую ту пѣснь пѣти не восхотѣвшаго посрамляеши, Приими Акафистъ Христовымъ страстемъ, да всегда имаша пред очима Господа нашего Ісуса Христа и сего распята на Крестѣ, силою же Кресною, врагов Креста Святого, да побѣждаеши» [10, с.11].

І останній акафіст у цій посвяті І. Мазепі, про який нагадують богомольці, був присвячений святій великомучениці Варварі, розповідь про життя і смерть якої допоможе гетьманові, як вони вважають, коли настане час переходити у царство небесне: «ея ходотайствомъ, по многолѣтном житїи и благополучномъ владѣнїи, добрую христїанскую кончину получиши, той бо дадеся сія благодать, еже притѣкающимъ к ней, неувѣдати внезапныя смерти, но отходити напутпосилстованнымъ пречистыми и животворящими Христовыми тайнами» [10, с.12].

Існує ще одна посвята Іванові Мазепі. Наступного 1692 р. у друкарні був знову виданий «Молитвослов», і до книги Л. Крщонович написав вступне слово, у якому зазначав заслуги гетьмана «в трудехъ непрестанныхъ об отчизне сей, верне о ней печесе, и разумне ею управляетъ» [11]. І далі йшло побажання: «Прими же съ книжицею сею и усердіе наше, им же Вельможности твоей и временного долголетнаго, с полезнымъ благополучиемъ Господствованіемъ и вечного съ Богомъ въ некончаемой жизни, со восприятіемъ святыхъ между перебуванія желательствуемъ. Велможности Вашей милостивого Пана и Патрона Ктитора и премилостивейшаго добродеея нижайшіе рабы всехъ благъ желающїи всегдашніи богомольцы. Лаврентїй Крщонович игумен с всею во Христе братією монастыря Святого Троицкого Иллинского». Ця книга була гарно прикрашена 25 гравюрами-дереворитами та якісними вигравіюваними заставками [4, с.75]. На жаль, авторство гравюр не встановлене. Можливо, серед них були і роботи самого Л. Крщоновича та І. Щирського, який у цей час працював у друкарні.

Третє видання «Молитвослова» 1693 р. Л. Крщонович присвятив Федосію Углицькому, котрий ще за життя Л. Барановича був направлений на його прохання до Чернігова 1692 р. для подальшого висвячення його на архієпископа Чернігівського і

Новгород-Сіверського, яке й відбулося офіційно після смерті попередника у 1693 р. Книга була гарна, оформлена 20 гравюрами з гербом Феодосія Углицького та віршами.

Як зазначає О. Травкіна, Ф. Углицькому була присвячена й антимінсна гравюра, виготовлена в чернігівській друкарні, яка належить до унікальних зразків даного виду мистецтва XVII–XVIII ст. [4, с. 75].

1 (11) вересня 1693 р. помер Лазар Баранович. На його місце архієпископом Чернігівським і Новгород-сіверським був обраний Феодосій Углицький, який помер 5 лютого 1696 р. І як зазначає С. Величко, «після його смерті, коли духовенство тієї чернігівської єпархії заходилося біля елекції, щоб вибрати собі нового пастиря, отець Лаврентій Крщонович, значна й учена персона серед чернігівського духовенства, писав до гетьмана Мазепи про те діло з Чернігова 16 листопада такого свого листа» [1, т. 2, с. 536].

І далі історик подає лист-прохання Л. Крщоновича, ігумена Троїцько-Іллінського монастиря, про обрання його на посаду архієпископа, наповнений багатьма біографічними фактами: «Ясновельможний милостивий пане гетьмане військ його царської пресвітлої величності Запорозьких, мій великий пане патроне і великий добродію!» – звертається прохач Л. Крщонович до Івана Мазепи. «Свідок мені Бог», зауважує він, «що досі я й не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископії і не зважився би наприкрятись у тому вашій вельможності милостивому моєму добродієві, зважаючи на недостойність мою і на слабку силу мою на таке високе діло. Знаю до того ж, що той святий і превисокий архієрейський сан є у Божім віданні. Як каже апостол: «Не ви мене вибрали, але я вибрав вас і вас поставив, щоб ішли ви й приносили плід», – йшлося від імені Сина Божого і в псалмі: «Бо високий Господь, але бачить низького, а гордого він пізнає іздалека» [1, т. 2, с. 535–536].

Пославшись на Святе Письмо і вказавши на поважність посади, Л. Крщонович далі говорить, що його на цей крок участі у виборах підштовхують відомі поважні особи, листи яких були додані ігуменом. Отже, таким чином Л. Крщонович ніби вказує, що не йому належить ініціатива участі у виборах. А тому далі він пише: «Я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, покійно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од

своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої вельможності ласку».

І після цих вибачень, поданих високим стилем, Л. Крщонович нагадує про свої заслуги на благо Чернігівської єпархії, «що служив я вірно більш як двадцять років тутешнім архієреям» [мається на увазі Лазарю Барановичу та Феодосію Углицькому – Г.С.] і старався здобути їхню ласку, а постригшись у тій-таки архієпископській кафедрі, прислужився і їхній царській пресвітлій величності, почавши від вічно достойної пам'яті царя Олексія Михайловича аж до теперішнього звияжного монарха нашого православного [тобто Петра Олексійовича, перед яким Л. Крщонович виступав з проповідями і прославляв його походи на Крим – Г.С.], прислужувався і їхнім милостям панам чернігівським полковникам, прислужувався, чим міг, Христовій церкві, про що свідчить багато хто з друкарні нашої, але й великоросійської, свідчить про це і найбільше Євангеліє, яке вийшло за блаженної пам'яті царя Федора Олексійовича [мається на увазі «Євангеліє учительное», що виходило 1681 р. та 1682 р., у рік смерті царя Федора Олексійовича – Г.С.] [1, т. 2, с. 536].

Після цього Л. Крщонович нагадує й про здійснені ним добрі справи на Батьківщині у «Малій Росії, перед тим небувалих, а тепер присвячених багатьом особам, почавши від самого монарха, як з Київського колегіуму, так і з Чернігова, на заздрість римлянам [мались на увазі книжкові видання Києва та Чернігова, які дарувалися високим особам Московії – Г.С.]». При цьому Л. Крщонович стверджує: «Все це ішло за власним моїм старанням та починанням. І хоч у школах не вчив я, а міг би вчити і хотів, коли б мене чернігівський архієрей [Лазар Баранович – Г.С.] силою не примусив з послуху до свого діла, що, як розумію, стоїть вище шкільного навчання, я і тепер безперервно прислужувався і хочу прислужуватися вашій вельможності – щасливо над нами пануючому малоросійському рейментареві».

І далі Л. Крщонович просить Івана Мазепу, «милостивого мого добродія», щоб ніхто із претендентів на посаду архієпископа, «і трохи своїх трудів не поклавши» на Чернігівщині, «а заслуживши їх десь в іншому місці на ласку та славу собі» [і тут він натякає на свого суперника Івана Максимовича, який був намісником Брянського Успенського монастиря, а з 1696 р. завдяки архієпископу Федосію

Углицькому став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря – Г.С.], наших, хоч і малих, заслуг не загібає, як квочка, і нехай нас не випихає на вічне поругання, що, просячи якнайпокірніше з усіма в тій єпархії товаришами по службі моїми, вашої вельможності і вельможного мого добродія, лишаюся» [1, т. 2, с. 537].

Самійло Величко після цього листа друкує деякі зауваження і щодо виборів архієпископа у Чернігові: «Даремно з таким своїм писанням трудився отець Крщонович, адже завівсь у тій мірі на гетьманській ласці. Бо коли 24 листопада в Чернігові зібралася елекція на вибрання архієпископа, то після недовгих розмов, за тією ж таки Божою волею, одногосно вибрано на ту архієпископію Чернігівську після Углицького чернігівського архімандрита Іоанна Максимовича, мужа значного і премудрого і того сану достойного» [1, т. 2, с. 537]. А далі розміщений документ, що перелічує тих, хто брав участь у цих виборах від гетьмана Івана Мазепи та митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ясинського до інших представників чернігівського духовенства. Усі одногосно, а серед них значиться й ігумен Лаврентій Крщонович, віддали свої голоси за І. Максимовича. Хоча в тексті документу про те, як проходило голосування різними особами, щодо Л. Крщоновича сказано: «Превелебний у Бозі його милість ігумен Святотроїцький Іллінський чернігівський через поганий стан теперішнього здоров'я висилаючи через себе повірених – пречесного отця схимника, свого намісника з братією, – дає вотум на високо в Бозі превелебного його милість отця чернігівського архімандрита» [1, т. 2, с. 538].

І хоча Л. Крщоновича не обрали архієпископом, його згодом підвищили в тій посаді, яку він обіймав у Святотроїцькому Іллінському монастирі. Настоятелю обителі, завдяки гетьману Івану Мазепі, надали архімандритський статус. Таким чином Лаврентій Крщонович став першим архімандритом цього монастиря.

Лаврентій Крщонович завжди був вдячний Іванові Мазепі, про що свідчить ще одна посвята йому, розміщена в книзі «Кіот срібнокований» (ймовірно, 1695 р., хоча дослідник І. Ситий називає 1691 р.) [12].

Про цю посвяту згадує й Самійло Величко у своєму «Літописі»: «Того-таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли

його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про те писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот Пречистої Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію» [1, т. 2, с. 505–506].

«Кіот срібнокований» – своєрідний панегірик, що складається з трьох частин. Перша, ілюстрована, включає в себе гравюри І. Щирського – ікони святих, яких дуже любив гетьман. Верхню частину другого розділу прикрашає ікона Троїцько-Іллінської Богородиці в срібних шатах, яка спочатку перебувала в Іллінській церкві, а потім була перенесена до збудованого та освяченого Троїцького собору. До цієї частини приєднаний і герб І. Мазепи, увінчаний маскаронном.

У нижній частині – текст дедикації, а на пілястрах розміщені святі та зображення епізодів підкорення турецьких фортець. У прозовій частині висловлена похвала гетьману.

Увесь текст панегірика написаний польською мовою із слов'яноруськими та латинськими вставками. Як свідчить професор Ю. Мицик, прозова частина неоднорідна. І дійсно, у стилі бароко написана вступна частина присвяти. Тут іде й возвеличення адресата, і використання образів грецьких героїв далекого минулого, певних постатей із Біблії чи міфології, а також барвистого барокового стилю. Щоб пересвідчитись у цьому, наведемо лише завершальну похвальну частину тексту: «Але я тут повернуся до благочестивих трудів Твоєї вельможності, які із-за невеликого розміру аркуша я, будучи не в стані перераховувати кожний зокрема, посилаючись на всякі висловлювання, загалом зводжу до чотирьох основних теологічних чеснот. Кожний КОВЧЕГ містив у собі ці чотири клейноди, чотири основні теологічні чесноти, золоту Чашу, що має ручки, які Аарон озеленив гілкою, і записаний заповіт: а саме мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Ці чотири клейноди вбачаємо і в Твоїй благочестивій душі» [13, с. 115].

Крцанович Л. Кіот срібнокований. 1695

І далі Л. Крцанович розкриває сутність кожного цього клейноду. «Мудрість, – підкреслює автор, як золоту чашу, відполіровану вогнем святої віри, у котрій зберігається манна поміркованості. Свідчить про цю Твою сповнену віри і богобоязненості

мудрість страх Божий, любов до Бога і ближнього, різного роду діяльність в управлінні вітчизною». І далі перераховуються добрі справи гетьмана, пов'язані з відновленням монастирів, святих місць, прикрашених золотом і мурами, усілякою пишнотою, а також Антонієвих печер, у яких ченці монастиря продовжують святу справу стародавніх пустельників.

«Про поміркованість, – зауважує автор, – можу сказати, що написав святий Золотоуст: що великі то чудеса – лікували кривих, освітлювали сліпих, воскрешали мертвих, але ще більші ...». І тут Л. Крщонович висловлює дуже важливі думки, які торкаються життя можновладців: «на високій посаді на верху панувати, а низько покору на серці зберігати, мати багатства, та нехтувати ними, купатися в насолодах, але ними не бруднитися». І як висновок: «Це справжні та великі чудеса, котрими святе Християнське життя може прославитися перед Богом і перед людьми».

Зосереджуючись на внутрішніх і зовнішніх діяннях гетьмана, зокрема справедливості, мужності, автор підкреслює, що перша дає можливість зміцнити Вітчизну, «цю Малоросію як нездоланим якимсь муром, незважаючи на жодні особи, тим самим удів і сиріт звеселяючи», а друге сприяє умінню не лише «розширювати кордони Вітчизни, але незмінною енергійністю ти вмій і Річ Посполиту зберегти в мирі, і любов'ю зробити з неприятеля приятеля. Такі великі Твої мудрість, поміркованість, мужність і справедливість» [13, С. 115].

Завершуючи цей каскад похвальних висловлювань на адресу гетьмана Івана Мазепи, Л. Крщонович просить вибачення і підкреслює: «Нічого тут не вдаю, у нічому не лещу, бо яскравим променям твоїх чеснот темрява лестощів нічим не буде корисна. Проте я не можу те, що тут, замовчувати і з покірним духом буду завжди шанувати» [13, С. 115]. Цей маленький паперовий подарунок автор поєднує з чудесним образом Пресвятої Діви, а адресат, мабуть, добре зрозумів його справжню цінність.

Як бачимо, уся вступна частина панегірика пересипана яскравими висловами, багатою символікою і мовними прикрасами, що відповідало шанованому на той час стилю бароко.

Друга частина панегірика – це коротенька розповідь про давніх дев'ять хрестових походів XI–XII століть, у яких брали участь могутні європейські монархи: королі, імператори, герцоги

Англії, Австрії, Франції, Німеччини, Угорщини, Голландії, Нідерландів тощо, яка була запозичена із «Літопису польського, литовського, жмудського і всієї Русі» Мацея Стрийковського (1582 р.) і подана у посвяті, як нагадування І. Мазепі про ці знамениті походи, під час яких було здійснено багато благородних справ. Це певним чином також і свідчення про походи І. Мазепи, бо якщо цю частину поєднати з першою – описом діянь І. Мазепи, то логічним є висновок, що й під час походів гетьмана було зроблено багато корисного для вітчизни.

Третя частина – це місточок від європейської історії до подій, які відбувалися в Київській Русі. Вона розпочинається із вірша-присвяти «Про мужність стародавньої Русі», запозиченого із «Літопису» Мацея Стрийковського [14, С. 246].

Ми, читачу, довго вже тим усім займались,
Треба, щоб тепер про Русь притьмом написали.
Що Князів Литовських ми шерег перервали,
Ти пробачиш, видно, нам, як голова варить.

Руський наш народ в своїх справах є давніший,
Ще й монархією він в Києві славніший
Тож діяння русинів світу я представив,
Щоб знав кожний, чим народ чесний цей прославивсь.

І далі у 8 строфах панегірика розповідається про подвиги русів у різних війнах з римлянами, греками, парфянами, шведами, данцями, норвежцями, про що свідчать хроніки греків та інших народів. А тому автор вірша в наступних 2 строфах попереджає:

Отже, брате із Литви, в Русь не заглядай ти,
Слава їх не менша вас, це усі признайте,
Без них ладу свого тут ти не можеш мати,
Звикли здавна русини за своє триматись.

Давніші їх свідчення: з них Литва зростала,
Як незгода у князів руських підіймалась.
У вітчизні їх Литву згода поселила,
Міжособні чвари Русь бідну погубили.

Проте Л. Крщонович не завершує вірш цими словами, а пише від себе ще одну строфу:

Боже, дай згоду тепер Русі на поганство,
Проти турка об'єднай усе християнство,
І за твого гетьманства, русинський гетьмане,
Нехай град Єрусалим християнським стане.

Таким чином, усі три частини з різним змістом автор зумів об'єднати в один панегірик, який присвятив гетьманові нової епохи України-Руси Іванові Мазепі, спадкоємцю славних справ русів.

Звернення до адресата посвяти мало барокові риси, а також характеризувалося звеличенням його та применшенням значущості автора: «Вельможності Твоєї мого дуже Милостивого П., пана Патрона і Великого Благодійника Найнижчий слуга недостойний богомолець Ієромонах Лаврентій Крщонович» [13, С. 118].

Щоб отримати звання архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря, Лаврентій Крщонович 4 січня 1697 р. здійснив поїздку до Москви, де зустрівся з царем Петром Олексійовичем, якому вручив велику ікону Троїцької Іллінської Божої Матері з краєвидами Азова й планом Азовської фортеці та двома написаними на іконі привітальними промовами Петрові. Крім цього, царю були вручені п'ять примірників щойно віддрукованої в Чернігові книги «Руно орошенное» з присвятою Петру I. Усі подарунки були підписані: «игумен Лаврентій Крщонович с братією Троицкого монастыря».

До речі, як свідчать А. Гусєва, І. Полонська, книга «Руно Орошенное» Дмитра Туптала у 1696 р. вийшла у двох варіантах: перший з посвятою Петру I, бо, очевидно, Л. Крщонович готувався до поїздки в Москву, та другий з посвятою гетьману Іванові Мазепі з зображенням його герба та віршами на його честь. У присвяті ігумен висловлює щире подяку гетьманові за добудову «немалым иждивениемъ каменной церкви Троицы» та за подарований дорогоцінний кіот для ікони Божої Матері [15, С. 31].

О. Травкіна звернула увагу на дуже цікаву деталь: саме цей примірник був поданий «тогочасною літературною українською мовою, на відміну від іншого тексту, писаного церковнослов'ян-

ською», про хворобу та зцілення від неї генерального обозного, колишнього чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського чудотворним образом «Троїцько-Іллінської Богородиці» [4, С. 79]. У другому варіанті, призначеному Петру I, українська мова не вживається, зате додані відомості про щедрі дари І. Дуніна-Борковського. Відомо, що він подарував золотий вінець з каміннями для чудотворної ікони [16, С. 35].

Ці примірники видання книги були гарно прикрашені трьома гравюрами із зображенням Богородиці: одна – ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця», дві інші – ікона, що показує Богородицю з крилами, яка покриває ними людей та ікона Покрову Богородиці з омофором із цифрами, переданими кириличними буквами. Ці дві гравюри-мідьорити були великого формату, віддруковані окремо і вклеєні до книги [4, С. 80]. Ці факти свідчать, що обидва варіанти книги готувалися як подарунки високим особам. Існує ще один варіант із зображенням Покрови Богородиці із сонячним годинником. Цей образ був намальований на стіні Іллінської церкви.

22 березня 1697 р. Лаврентія Крщоновича було висвячено в Москві в сан архімандрита, а це досить високий на той час релігійний чин, і затверджено на цю посаду в монастирі. У подальшому в усіх виданих у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря книгах вказувалося, що вони вийшли «тщаніємъ всечесного отца Лаврентія Крщоновича архімандрита тоєй святой чудотворной обители» з уточненням року встановлення архімандрії в монастирі.

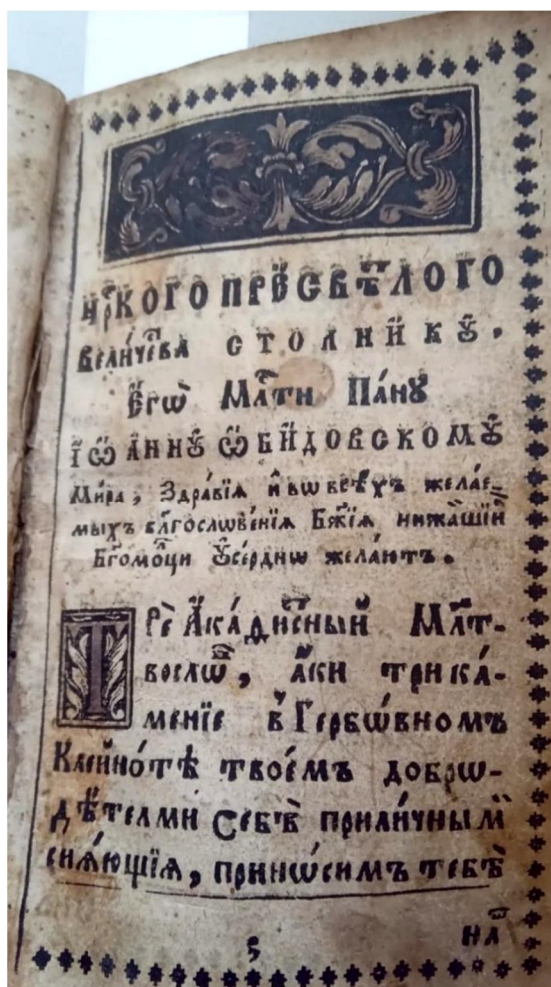
Повернувшись із Москви, Л. Крщонович приділяв увагу не лише Троїцько-Іллінському монастирю, який був під його підпорядкуванням у новому статусі й залишався резиденцією архієпископа Івана Максимовича, а й роботі друкарні, що розміщувалася на території монастиря та була приписана до нього. Як засвідчує О. Травкіна [4, С. 86], І. Максимович не втручався в роботу друкарні, не опублікував за Л. Крщоновича жодної власної праці або праці когось із свого оточення і лише після смерті архімандрита активно зайнявся їх виданням.

У 1697 р. друкарня могла похвалитися випуском декількох книжок: «Руно Орошенное», «Служебник», «Триакафістний молитвослов». Остання книга була присвячена небожові і найближчому помічникові гетьмана Івана Мазепи, ніжинському полковнику Івану Обидовському. І в цій присвяті, як і в подібній

Іванові Мазепі 1691 р., Л. Крщонович використовує прийом опису герба.

1697 рік у житті І. Обидовського був пов'язаний з його участю у битві з турками під Казикерменом. Саме йому гетьман І. Мазепа доручив 18 липня цього року керувати як своїми військами, так і військом князя Юрія Четвертинського, просуватися «неподаль від Дніпра аж до Казикермена, як воно і сталося» [1, С. 551]. 25 липня І. Обидовський «прибув землею під Казикермен зі своїм таборцем та військом і став близько Казикермена в давніших козацьких шанцах» [1, С. 552].

Триакафістний молитвослов з присвятою І. Обидовському

Даруючи полковникові «Молитвослов триакафістний», Л. Крщонович, як художник і мислитель, підкреслював в адресатові, описуючи складові його герба, такі риси, які б не лише відповідали його діяльності, а й спонукали на подальші подвиги. Зокрема, письменник виокремлює «аки трикаменіє в гербовномъ клейнотъ твоємъ добродетелми себе приличнымъ сіяющія, приносимъ тебѣ нашъ велце милостивый Панѣ Обидовский, камени уподобляется молитва» [17, арк. 1–2].

Автор посвяти в гербі Обидовського виділяє три символічні камені (які є характерним елементом саме герба цього роду), що мали сакральне, медичне, любовне призначення.

Герб І. Обидовського

Які ж камені відібрані в цьому випадку? Це *орлів* (названий «аллевіанс»), який мав круглу форму і осердя й оберігав людей від отрути та змій; *змієвий* (названий «безаар»), який оберігав від отруєння, а також *ластів'ячий* (названий «целідон»), що сприяв коханню.

У міфології та й у народній творчості вони мають дещо інше значення.

Орел – символ відваги і сміливості, справжньої гордості та чоловічої краси. У той же час він символізував також зарозумілість й самовпевненість. І його політ у цьому значенні завершувався падінням. Орел мав і здатність омолоджуватися, як птах Фенікс. Коли цей чарівний птах ставав старим і сліпим і у нього виростав великий дзьоб, він підіймався високо в небо та стрімголов падав на скелі, щоб відбити дзьоб, а після цього, викупавшись у золотому озері, грівся в сонячних променях і, обтрусившись, скидав із себе пір'я та ставав знову пташеням, щоб сформуватися в гордого і відважного молодого орла [18; 19, с.729].

Змія – символ мудрості, воскресіння і смерті, здатна як на добро (охороняти життєві джерела та дбати про них), так і на зло, спокусу, лукавство, підступність, хитрість.

Ластівка – символ кохання, відродження, добра і щастя, Божа пташка, бо коли юдеї розпинали Христа, ластівки крали в них цвяхи. І благословен той дім, на якому поселялася ластівчина сім'я. Ластів'ячий камінь уособлює собою кохання, стишує гнів та сприяє успішному завершенню розпочатих справ [19, С. 726].

Як бачимо, вплив Біблії, міфології та народної творчості, на що звернув увагу дослідник А. Багнюк, залишив дуже широке поле для тлумачення символіки перелічених каменів. Обираючи їх, Л. Крщонович у кожний камінь вкладав свої сакральні смислові визначення. Але перед присвятою був розміщений малюнок герба і під ним подано вірш Григорія Назіанзина у перекладі тодішньою українською:

Искра внутрь в насъ молитва, яко велий пламеньъ,
Затворень въ камени, в котрый егда камень
Железомъ ударяешъ, тогда огонь являет.
Такъ молитва нескоро, в нас зимних палаєт:

Но єгда многократне, тогда ясно свѣтит
Токмо не престан, а Бог сердце ти осветит [17, арк. 2].

Цей вірш поданий тут не випадково. Він служить ніби епіграфом до тексту посвяти, бо в ньому подаються деякі ознаки дорогоцінного каміння – світитися, що притаманне і молитві, яку людина багатократно промовляє, і тоді Бог освічує її серце.

Хрест символізує собою не лише страждання і смерть, він також є символом очищення і воскресіння. Воскреслий Ісус Христос і є наріжним каменем життя, яке пронизане його незбагненною Вищою Премудрістю.

Перший камінь названий «орлиним», мав круглу форму, а всередині себе «имѣть второй камень тольцаніємъ звинящій: гады и зміи от гнѣзда и от птенцовъ орлѣх отгоняющій». І далі Л. Крщонович поєднує цей камінь з Святою Трійцею, бо «и в Троици Святой Отець єсть бѣль ветхостию, ветхій денми, круглый Божествомъ, предвѣчный бо початку и конца не имѣющій. Сын єсть камень нерукосечныя горы, в нем же внутрь второй єсть камень огненный Духъ Святой, толцаніємъ и молитвою вѣрнымъ являющыися, пореченному, просѣте и дастся вамъ, толцѣте и отверзеться вамъ, всякія же гады и зміи грѣховныя отгоняющыи, обладая очищай прегрешения» [17, арк. 3–5].

А зі «змійним» каменем автор посвяти поєднує Страсті Ісуса Христа, указуючи на те, що цей камінь «обрѣтають в желчи змієвой, лицом чернь: начало же между всѣми врачеваніи противу туртизнь имѣющій». І як висновок, «тако и Христос на Крестъ аки змій вознесенный, сам бо рече: яко же Мойсей вознесе змію во пустыни». А далі Л. Крщонович, спираючись на Святе Письмо, на вислови окремих Отців Церкви, розкриває страждання Ісуса Христа: «Тако подоблет вознестися сыну челоуѣческому, остави нам в желчи своей, во страданіи своем, камень терпенія, лицом чернь, в немъ же небѣ видѣнія ни доброты, исцѣляющій же всякія отравы, всякія трутизны: такъ мовит святой Амвросій: вся Христос єсть всѣмъ, аще раны исцѣлити желаєшь? Врачъ єст аще огневицею палаєшь, источник єсть аще неправостию отягчен еси оправданіє єсть» [20, арк. 6–7].

Триакафістний молитвослов. Зображення св. Трійці

І завершується ця друга «зміїна» частина словами із вірша:

Ини же оучите стихами сие
Врачество паче в Христѣ, рани неже раны
Сими бо цѣлит рани наша, терпѣвъ заны.

*Триакафістний молитвослов.
Зображення Ісуса Христа з хрестом*

Третій, «ластів'ячий», камінь асоціюється з іменем святої великомучениці Варвари, яка прийняла страшну, жорстоку муку заради любові до Христа, його віри, а тому в посвяті автор називає її «ластовицею сладкоглаголивою». І далі розкривається сутність цього каменя, який «обрѣтається в младих ластовицах, лицем чернь и червлень. Силь же пять в себѣ имѣющъ: кто бо его носить при себѣ, сего чинит ритором оувсѣх любов возбуждаєт, очи болніи оуздорвляєт, дѣла начатии къ доброму концу приводит, и гнѣвъ оусмираєт» [20, С. 7–8].

*Триакафістний молитвослов.
Зображення св. Варвари*

І далі Л. Крщонович, як і в попередніх акафістах, переводить нашу увагу на новий об'єкт – святу Варвару, розповідає про її страждання: «Кто же невѣсть? Яко вся сія силы имѣеть Святая Великомученица Варвара, ластовица сладко глаголивая: аще бо и черна бѣ отцевскимъ оуничженіємъ но червленна девственною красотою и пяточисленно лѣкарственнии имѣеть добродѣтели: Богоглаголивым бо риторством, аки сладкая ластовица пре прѣ отца своего и гнѣв усмири ожесточенный, любовь у всѣх верных ку себѣ возбуждает, очи болныя исцѣляет, навчаючи от солнца, от звѣздъ, от свѣтилъ небесных видѣти истиннаго Бога, и дѣла начати, живот наш ку доброму концу приводит, оумоляючи Бога

да всѣ вѣрныи присмерти нелишаются животворящих таинъ Христовых» [20, С. 8–9].

Але, як бачимо, письменник лише окремими словами нагадує про красу Варвари і додає про її здатність до лікування, у той час як за житієм та народними переказами вона була дуже багата, красива, цнотлива, дуже пильно оберігала свою цноту від домагань закоханих у неї молодих єгипетських аристократів. Крім того, згідно із житієм, батько-язичник охороняв дочку не лише від домагань палких прихильників, а й від проповіді християнства: поклоніння Триєдиному Богу та віри у спасительну жертву Ісуса Христа. Батько заточив доньку у високу вежу з двома вікнами, а Варвара повикидала з вежі встановлені батьком фігури язичницьких богів та упросила будівельників зробити третє вікно на честь святої Трійці, чим підтвердила свою прихильність до православної віри. За це вона була жорстоко покарана місцевим правителем: у неї на грудях були відрізані соски.

Христос, щоб полегшити страждання Варвари, з'явився на вежі і причастив її. Але ненависть батька до християнської віри своєї доньки не мала меж: він відсік їй голову.

Таким чином, значна частина фактів із життя св. Варвари Л. Крщоновичем опущена. Він більше звернув увагу на її лікувальні здібності, щоб установити зв'язок з особою, якій присвячувалися акафісти.

Використання образу святої Варвари якоюсь мірою не випадкове. У Троїцько-Іллінському монастирі особливу увагу приділяли саме їй. Про це свідчить й той факт, що південний приділ Троїцького собору в Чернігові, як свідчить Ф. Гумілевський в статті «Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре)». [26, Кн. 2. С. 1–106] був до 1803 р. присвячений Святій Великомучениці Варварі.

Ще одна важлива особливість цього акафісту Л. Крщоновича, як зазначає дослідник М. Жарких, полягала в тому, що це була «перша друкована пам'ятка зі славослов'ями на честь Св. Варвари, яка до нас дійшла» [27].

Усі названі вище у посвяті Л. Крщоновича відповідні камені співносяться з гербом Обідовського. І поет ставить запитання, у чому ж сутність цих каменів, і далі йде пояснення.

Так, «орлиний» камінь, який був символом євангеліста Івана, означав владу шляхетного роду Обидовських, бо його представники були відомими полковниками та прославленими у азовських походах відважними воїнами. Іван Обидовський був розумним, освіченим, поетично обдарованим, мав талант віршування й красномовства.

Усе це своєрідно відтворює поет у своєму панегірику в поетичній художній формі: «Первый бо истинно орловый ест камень, над собою имѣющъ орла выспр парашаго, оных высоко парных орловъ шляхетного дому, шляхетных Обидовских, бѣл чистою славою, круглый же глубоким, ко всѣм неместным, и ко всѣм неповолнѣйшим смиренієм, внутр в себе имѣющіи вторый камень всякими добродѣтели дарованій Духа Святого звинящій, всякия же ядовитости, всякія зміи от гнѣзда вашего от шляхетной кровѣ и от шляхетного дому отгоняющій оумъ же высокопарный и мысленныя очи аки орлѣи, в гору ко Богу во солнце мысленное и ко высокопарнымъ чином возносящій» [20, С. 10–11].

Як бачимо, останні дарування Обидовських співвідносяться з добродіями святої Варвари. У той же час представники роду Обидовських богобоязливі, бо, як зазначає Іоанн Златоуст, «здравіє ест боязнь Божія, яке мысли исправляет, прогоняетъ неправости, добродѣтели стяжевает, и всякого добра подаетъ богатство». Усе це уже пов'язується з каменем «зміїним» «Безааром же второй ест твой гербовный камень, в желчи змієво, в страданіях Христовых в боязни Божой, в страху Христовом обрѣтающійся, а тым всякія отравы отгоняющіи, добродѣтели же стяжающіи» [20, С. 11–12].

Подібні пояснення виникають у Л. Крщоновича і до третього каменя в гербі І. Обидовського. І автор прямо заявляє, що добродіям ластів'ячого каменя повністю відбиті в камені герба сина цієї шляхетної родини. І це підтверджено характеристикою цих добродіям:

«Третій камен целидон имѣет сих же добродѣтели, в тебѣ аки в младо ластовици обрѣтенны и свѣдательствует о сем славное Коллегіум Кіевское, яке еще малых лѣтах, в училищах шляхетною быстротою в довоцепнымъ разумом, стихословієм же и риторством, всѣх услаждалъ еси, тако, яко й очи болныя завѣстію болѣзнуюющія исцелял еси, аще бо и в малом твоєм возрастѣ, но

великую твою шляхетную мусѣли ясно видѣти добродѣтель» [20, арк. 12–13]. Згадавши добродієвські справи, які закладалися ще в дитячі та юнацькі роки І. Обидовського, коли той здобував знання у Києво-Могилянському колегіумі, пробував свої сили в літературі та ораторському мистецтві, Л. Крщонович далі говорить, як все це втілювалося пізніше, коли І. Обидовський почав служити і виконувати державні завдання при гетьманові Івану Мазепі, який був його дядьком по матері.

І тут відзначена добродієвність, мужність, сміливість цього юного державного та військового діяча, який брав участь у військових походах з царськими особами та іншими знаними людьми: «И нынѣ не токмо при боку яснѣ Велможного его милости пана гетмана свойственного себѣ добродѣя и яко отца, не уже аки ластовица, но яко єгожъ гнѣзда его високого дому орлѣй птенец, очи свои, в солнци високих ренментарских, и Богоязненных направляеши добродѣтелех, но и будучи при боку царского пресветлого величества превысочайшаго царского орла пресвѣтлыя очи к себѣ обращаеєши и милости царскую симижъ шляхетными добродѣтелми себѣ присвояеши: надежда оубо єст непогрѣшительная яко симже гербовым твоим ластовичим каменем сими шляхетными кленотами, сими высокими добродѣтелми, вся желанія его ку доброму концу приведеши» [20, С. 14].

Досить насичена добрими побажаннями і завершальна частина посвяти, яка прикрашена яскравими епітетами, високою лексикою: «Приими оубо Благородіє ваше сіє наше малое приношеніє, сію аще и малую но твоими кленотами великую книжицу, Тре Акафистный Молитвословъ а в немъ твоижъ гербовный предражайший три каменіє, да сими сіяюще достигнешъ здѣ славы свѣтло сияющей, а по долговременном здравственном и благополучном здѣ славы свѣтло сіяющей, а по долговременном здравственном и благополучном здѣ славносіяніи, достигнешъ немертєльной светлости» [20, С. 15–16].

Таким чином, «Триакафистний молитвослов» (1697 р.) засвідчує, що вся його побудова базується на характерній для творів, написаних у стилі бароко, незвичності, оригінальності і певній химерності, пов'язаній як з використанням повсюди символічного числа *три*, яке асоціюється як з трьома акафістами – Святій Трійці, Страстям Христовим, святій Варварі, так і з символічними

трьома каменями – елементами герба І. Обидовського. Сама присвята теж складається із трьох частин, що стосуються означення кожного каменя у його символічному трактуванні та у їхньому співвідношенні із акафістами у «Триакафістному молитвослові». Крім цього, виявляється, що три властивості каменів герба мають і потрійне значення: практичне, символічне й родове.

Така специфічна внутрішня побудова присвяти була також тісно пов'язана з трьома графічними роботами, що торкалися змісту твору та титульної сторінки й герба І. Обидовського.

На титульній сторінці зроблено напис великими літерами: «Триакафістный молитвословъ», а далі графічними: «в нем же Акафист Троицы Живоначальной, Святой великомученицы Варвары и Страсти Христовы». За цим текстом іде уточнення: «Обретаются в друкарне Троицкой Черниговской изображенный тщанием всечесного отца Лаврентия Крцоновича архимандрита Троицкого Черниговского учинена року 1697. В том же року архимандрия учинена».

Титульна сторінка, крім назви і уточнень до неї, має також графічні прикраси: зверху назви іде зображення Старозавітної Трійці, а внизу під заголовком подано зображення Троїцького собору, ліворуч – на повний зріст Ісус Христос в терновому вінку з великим хрестом, який уособлює собою Страсті Христові, а праворуч зображена також на повний зріст великомучениця Варвара, яка тримає у правій руці вежу з трьома вікнами, а в лівій – гілку – символ мучеництва. У двох нижніх кутах вигравіювано пишні квіти з листям, які обплітають колони.

Інші три ілюстрації тісно пов'язані зі змістом тексту: перша – композиція «Новозавітна Трійця»: на хмарах розміщені Ісус Христос з хрестом зліва й написом «Бог-син», а праворуч – «Бог-отець», над ними угорі зображений голуб і напис «Дух Святий».

У нижній частині хмар видніються голівки херувимів, нижче внизу по кутках розташовані два ангели, що стоять на колінах.

На другій графічній роботі зображено святу великомученицю Варвару, яка тримає в лівій руці вежу, а в правій гіллячку. У верхній частині на рівні голови на тлі хмар напис «Свята Великомучениця Варвара».

Третя графічна робота – «Страсті Христові». На ній зображено Ісуса Христа з хрестом у лівій руці, у той час як права рука

відведена вбік. З його грудей струмком у чашу, що стоїть на землі, стікає його кров. Голова Ісуса обведена золотим німбом.

Таким чином, ілюстрації не лише графічно зображують три акафісти, а й поглиблюють змістову частину посвяти.

Молитвослов триакафістний. Чернігів. 1697

Становить певний інтерес і п'ята ілюстрація, на якій зображено герб Івана Обидовського, який походив від герба Сулим, але, як засвідчує чернігівський мистецтвознавець Анатолій Адруг, герб був дещо змінений [21, С. 29]. Він складається із двох частин. На жовтому полі верхньої частини зображена верхня половина чорного орла з розпростертими крилами і головою, що повернена вправо. Нижня ж частина поділена на дві половини, обрамлені графічним віночком. Зверху знову ж зображено орла, а в нижній частині щита прикріплені три камені. Таким чином, текстова і графічна частини, виконані Лаврентієм Крщоновичем, тісно переплітаються та демонструють багатство як словесного, так і графічного стилю бароко.

Ці дві посвяти І. Мазепі та його небожу І. Обидовському мали в майбутньому не лише мистецьке, а й соціальне значення, якщо врахувати подальшу долю цих двох особистостей.

Із історичних джерел відомо, що доля Івана Обидовського, талановитого юнака, поета, хоча й розпочиналася успішно, склалася трагічно. Після закінчення Києво-Могилянської колегії його прихистив біля себе в канцелярії дядько по материнській лінії Іван Мазепа, котрий згодом залучив родича до військової справи, призначивши наказним гетьманом у битві з татарами під Азовом 1695 р., а в 1698 р. – ніжинським полковником, який зі своїми козаками брав участь у Північній війні московитів зі шведами, здійснював успішні вилазки проти ворогів Московії, дуже застудився в одному із походів, але не залишив своє військо і продовжував керувати ним, що призвело до його смерті у Пскові у січні 1701 р. Як відомо, перед Полтавською битвою Іван Мазепа об'єднався зі шведами заради того, щоб за їх допомогою здобути свободу для України, але після поразки в ній шведів і внаслідок цього близька до гетьмана сім'я Обидовських зазнала репресій. Дружина Івана Обидовського, дочка Василя Кочубея Ганна та його малолітні сини Михайло та Іван, були, подібно до інших родичів Івана Мазепи, оголошені зрадниками й позбавлені маєтків та всіх привілеїв.

Тож посвята Лаврентія Крщоновича у відповідному «Моли-товнику» залишилась ще на довгі роки єдиною пам'яттю про відомого українця Івана Обидовського.

Це ж можна сказати і про Івана Мазепу, ім'я якого за наказом царя Петра було прокляте, і два століття не можна було згадувати прізвисьце гетьмана у будь-якому позитивному контексті. Тож

протягом цього часу саме панегірики Л. Крщоновича у «Молитовниках» зберігали про гетьмана та його небожа добру пам'ять.

Переглядаючи видання книжок, які були здійснені друкарнею Троїцько-Іллїнського монастиря під керівництвом Лаврентія Крщоновича, дослідники помітили, що переважна більшість їх була з присвятами, які писав він сам, зокрема й адресовані Іванові Мазепі. Так, крім вище названих, у 1703 р. вийшла невеличка книжечка «Полуустав», у якій розміщені часослов, канони, деякі церковні правила тощо. І, що важливо, на зворотному титульному аркуші зображений герб І. Мазепи, а на шести подальших сторінках написана високим стилем присвята гетьманові, де перераховані не лише його посада, а й відзнаки гетьмана та його добродійності: «Ясне Велможному Его Милости Пану Іоанну Мазепе войск запорожскихъ, обоихъ сторонъ Днепра Гетманове, первому в Малой России славнаго чина Первозваннаго Святого Апостола Андрея Кавалерове, усердственному хвалы Божія расширителеве, обителей святыхъ и храмовъ Божіихъ всеусердному фундаторове нашему вельце милостивому Пану Ктитирове и добродееве, мирного здравія, мирного долгоденствія, мирного благополучія, Благословенія Божія и благословенія отъ Преблагословенной Девы Богородицы в чудотворной своей иконе в обители нашей Троицкой Черниговской славимой и спасенія вечнаго получитьи оусердствуемъ» [22, С. 2; 4, с. 84].

Після цього йде похвала гетьману за ті добродійності, які він здійснив для монастиря: «Умолкнемъ мы зде ради, малыя сея книжицы, неищетенія отъ всещедрой Велможности Вашей десницы обителемъ святымъ и церквамъ Божіимъ, не токмо в Малой Россіи, но и посторонныхъ панствахъ оучиненіи благотворенія нашу токмо обитель святую Черниговскую воспомянимъ, в которой отъ тысящъ своя злата и сребра кіють многоценно сребнокованный расны Златыми испзещренный, во оукрашеніе святыя и всепречудныя чудодейственныя иконы Богородичныя, во удивленіе же приходящаго отъ различныхъ странъ для поклоненія и для исцеленія народа, чудотворному тому образу соделати повелелъ еси, и церковь преукрашенную Троицы Живоначальной каменнымъ зданіемъ совершил еси» [22, С. 4].

Але на цьому похвала гетьманові не закінчується. Лаврентій Крщонович у такому ж високому стилі ставить питання: «И чего более?». І далі з'являються нові факти добродіянь гетьмана, що

пов'язані з автором посвяти, зокрема з його висвяченням в Москві на архімандрита і утвердженням архімандрії в монастирі завдяки клопотанням перед царем Петром Олексійовичем, а також з реставрацією старої Іллінської церкви, печер, де перебував Антоній Печерський та інші монахи, прикрашанням чудотворної ікони Іллінської Богородиці, та даруванням монастирю грамот царів Московії, універсалів гетьманів, зокрема й на функціонування друкарні при обителі. Як і раніше, цей подарунковий примірник був гарно оздоблений гравюрами.

Усі посвяти – а їх виходило в друкарні чимало, і не лише авторства Л. Крщоновича, а й І. Величковського, І. Орновського, П. Армашенка й ін., написані у високому бароковому стилі.

До літературної спадщини Л. Крщоновича науковці відносять також підручник з риторики «*Ilias Oratoria*», який був присвячений юним князям Василю та Сергію Голіциним з відомої родини, що з давніх-давен була наближена до царської сім'ї.

Як свідчать окремі факти біографії Л. Крщоновича, під час своїх поїздок до Москви, зустрічей з членами царської родини та боярами, князями, чернігівський ігумен, який відзначався красномовністю, міг познайомитися ближче з князем Борисом Олексійовичем Голіциним, наближеним до царя Петра Олексійовича, що відіграв визначальну роль у проголошенні його єдиновладним царем Московії та з його подальшою державною діяльністю.

Борис Голіцин мав двох синів: Василя, (близько 17 років), та Сергія, (близько 11 років). Турбуючись про їхню освіту і підготовку до майбутньої діяльності, князь, послухавши виступи та проповіді Л. Крщоновича, запросив його прочитати курс риторики. Ігшумена який був спеціально розробив і видав для цієї важливої справи. Хоча треба зауважити, що життєва доля синів Б. Голіцина була не такою щасливою і багатогранною, як політична активність його братів, бо стольник Василь трагічно загинув у ранньому віці, а Сергій, хоча й мав чини покойового стольника, камер-юнкера в штаті княгині Наталії Олексіївни, а потім «статского советника» і дожив до 72 років, не відгравав тієї ролі в державі, як його батько.

Деякі дослідники, зокрема проф. С.І. Маслов, говорять, що написаний підручник із посвятою юним князям – це «просто акт вдячності за якісь добродійства, що їх вчинили авторові молоді князі, або, певніш, їхній батько під той час, коли Крщонович приїздив до Москви на початку 1697 р.» [23, С. 712]. На це вказує і одне із

заключних речень посвяти: «quibus pro nuper suspectus beniticilis multum debet intirmitas mea».

У зв'язку з тим, що на обкладинці немає вихідних даних про друкарню, професор С. І. Маслов, користуючись іншими дотичними матеріалами, доходить висновку, що підручник був виданий 1698 р. у друкарні Троїцького монастиря у Чернігові [23, С. 710].

Упадає в око й оформлення як титульної сторінки, так і ще двох малюнків. У верхній частині титулу в рамі, яка з двох боків обрамлена полотнищами, намальований двоголовий орел, увінчаний посередині між головами великою, а над головами – меншими коронами. У правій від глядача лапі орла – пальмова гілка, а в лівій меч, на грудях орла розкрита книга: на одній сторінці написано ILIAS, на іншій – ORATORIA. Далі в нижніх окантованих двох різних за розмірами рамках йде продовження назви книги. По боках рамок стоять двоє юнаків: це князі Василь і Сергій Голіцини, яким присвячена книга.

1. Щирський. Титул риторики «Ilias Oratoria», 1698

Друга ілюстрація пов'язана з гербом Голіциних, які виводили своє коріння від Гедиміна. Увесь малюнок обведений простими прямими лініями. Усередині намальований лицар у шоломі, в одній руці він тримає піднятий угору меч, в іншій – щит, сам він одягнутий у захисний костюм, а кінь перебуває в русі. По боках написані букви: В. С. S. С. Гербова частина сторінки оздоблена рослинним орнаментом.

Третій малюнок більш яскравий: у центрі алегорична картинка, на якій написано латиною слова *Nulla dies sine Linea*. З обох боків верхньої частини намальовані бджолині вулики з летючими бджолами, а між ними напис: *Patum sed cum Labore*, що символізує собою пильність і працьовитість, а внизу малюнка снують мурахи, що піднімаються до своїх високо насипаних мурашників, що теж символізує невтомну працю. Удаліні видніються будинки міста. По боках усього малюнка зображені високі дерева. Завершується нижня частина гербового зображення написом: *Labore et studio* (Працею і навчанням).

Кожен малюнок має символічне значення і безпосередньо відноситься до навчання юнаків, яким присвячена книга.

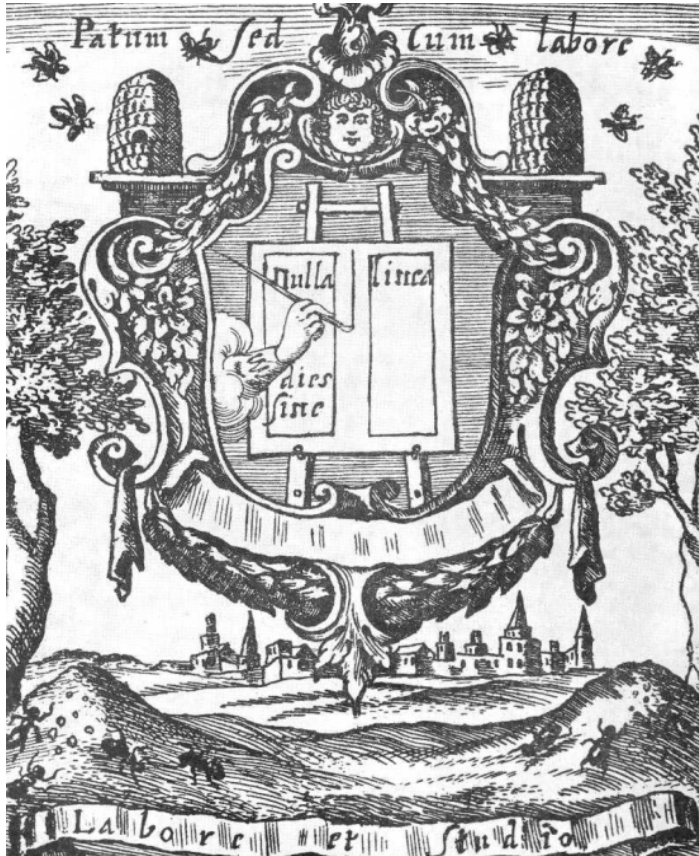
У підручнику розміщена й невелика посвята князям Василеві та Сергієві Голіциним, написана латиною. У ній автор порівнює свою працю з «Іліадою» Гомера, хоча, звичайно, це незрівнянні тексти, а сам прийом їхнього порівняння використаний для того, щоб підняти значимість цього предмета для юнаків, бо в подальшому тексті присвяти буде подана інформація про значення вивчення риторики як «роздмухування розжеврілого вугілля в полум'ї красномовства».

На деяких сторінках подані тексти, які співвідносяться з малюнками в книзі, зокрема з бджолами, мурашками та їхньою працею. Далі іде виклад правил риторики з прикладами, що збагачують і розкривають сутність теоретичного матеріалу, а інколи розширюють інформацію про окремі історичні події, зокрема про взяття Азова 18 липня 1696 р. У деяких місцях знаходимо звертання до юнаків Голіциних.

Текст риторики побудований на запитаннях і відповідях у I–XI параграфах, присвячених основним теоретичним правилам ораторського мистецтва. У XII–XV параграфах автор підручника демонструє приклади, що збагачують мовлення різними художніми

засобами, зокрема, метафорами та епітетами, щоб зростала майстерність оратора. Тут подані також й окремі варіанти однієї і тієї ж ситуації, зокрема й про події, які відбувалися в сучасному для них житті. Це був перший підручник з риторики, виданий у XVII ст.

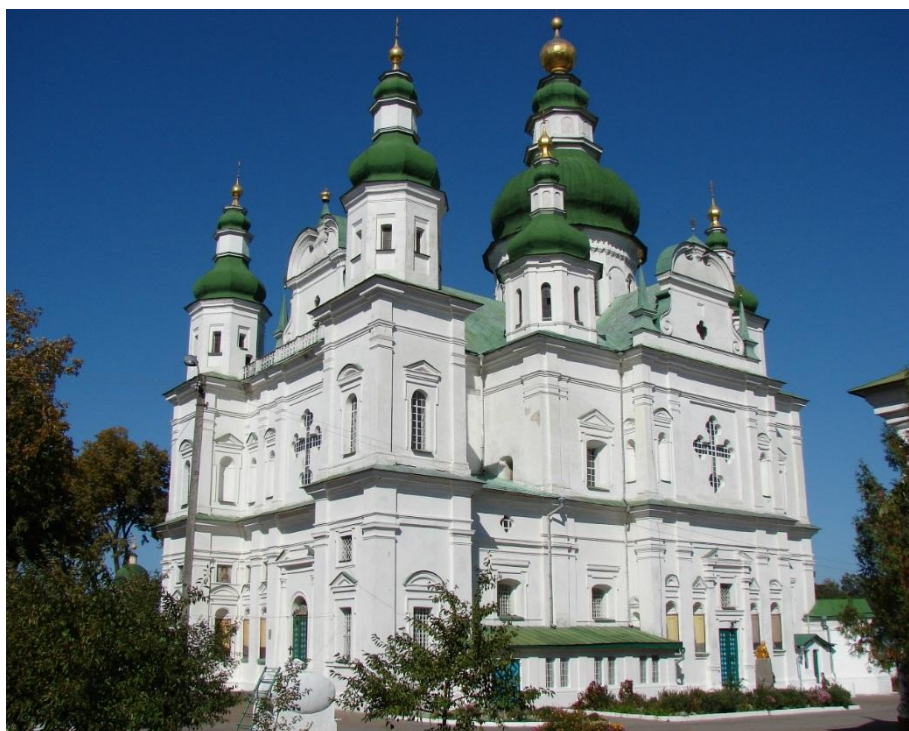

Щирський І. Ілюстрація до посібника з риторики. Чернігів, 1698

Л. Крщонович продовжував вести активну діяльність у Троїцько-Іллінському монастирі, турбувався про завершення розпочато Л. Барановичем будівництва й оздоблення Троїцького собору, шукав меценатів в особі чернігівських полковників В. Дуніна-Борковського, І. Скоропадського та гетьманів України, зокрема Івана Мазепи. Завдяки Л. Крщоновичу Троїцький собор було завершено 1695 р. На східній стіні храму було написано: «В рокъ надъ тысяча шестьсотъ семдесятъ девятый, априля в последний день храм

сей святъ зачатый. Семнадесять летъ здася, чемъ не успеваше, дело доброе скорбей многихъ требоваше». А на західній стороні зазначено, за кого був він побудований з уточненням «коштом ясне вельможного его милости пана Іоанна Мазепы гетмана войскъ ихъ царскаго пресветлаго величества Запорожского, усердным же тщаніем и трудолюбіемъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крщоновича». А ще нижче – «Начат здатися коштом, ясне в Богу преосвященнаго Лазаря Барановича ар. чер. нов., соверши же коштом вышереченнымъ» [16, С. 10]. Як свідчить А. Страдомський, Л. Крщонович вів записки про будівництво Троїцького собору [7, С. 72], але вони досі не розшукані.

Троїцький собор. Чернігів

Чимало цікавих видань було здійснено за Крщоновича у друкарні, якою він керував: після Л. Барановича з 1693 р. за архієпископа Феодосія Углицького, а з 1697 р. – за Івана Максимовича. У 1697 р., коли Л. Крщонович був обраний архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря, було видано три важливі книги, які

зазначені вище, а згодом надрукували «Апологію» (1700 р.), «Руно Орошенное» (1702 р.), «Полуустав» (1703 р.). А 1702 року був одержаний універсал гетьмана І. Мазепи на утримання друкарні.

У 1704 р. Лаврентій Крщонович помер, залишивши по собі добру пам'ять своєю багатогранною працею протягом 30 років проживання в Чернігові. Тут він працював у друкарні художником і друкарем, ту він дослужився до високого духовного чину. І в цьому йому немало допомогли архієпископ Лазар Баранович та гетьман Іван Мазепа. Але слід зазначити, що вони в ньому не помилилися. Це була працьовита і відповідальна людина, ініціативна, амбітна у кращому розумінні, яка дбала про розвиток Троїцько-Іллінського монастиря, про що свідчить добудова після смерті Л. Барановича Троїцького собору та оздоблення його інтер'єру, створення іконостасів, упорядкування печерної частини монастиря, прикрашання ікони Іллінської Богородиці тощо.

Великою заслугою є і його роль в керівництві друкарнею, яка за нього працювала стабільно, видавала різноманітну літературу. Завдяки зв'язкам Л. Крщоновича з гетьманами України та полковниками, старшинами, царськими особами і боярством Московії вдалося налагодити меценатство, що йшло на користь не його особистого, а монастирського добробуту.

Плідною була й особиста літературна творчість Лаврентія Крщоновича, яка особливо проявилася у жанрі посьвят та панегіриків, що за своєю будовою, формою та художньою специфікою відповідали стилю бароко, тому можна стверджувати, що цей діяч зробив значний внесок у розвиток української барокової літератури та графіки.

Завдяки Л. Крщоновичу у Чернігові продовжувала розвиватися духовна культура, якій присвятив своє життя Лазар Баранович. Тож його учень виявився гідним послідовником свого духовного вчителя.

РОЗДІЛ V.

Олександр Бучинський-Яскольд – педагог і поет другої половини XVII ст.

До талановитих представників чернігівської літературної школи літературознавці нинішнього часу відносять і О. Бучинського-Яскольда. Про нього та його поему «Чигирин ...» уперше згадав на початку XVIII ст. у своєму «Літописі» історик Самійло Величко, а у наш час його творчість вивчали дослідники поетів творчого кола Л. Барановича В. Шевчук та Ю. Мицик. На жаль, про цього талановитого поета майже нічого не відомо. Лише окремі факти життя архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Лазаря Барановича дають можливість якоюсь мірою робити припущення і щодо життєвої долі О. Бучинського-Яскольда.

Це був високоосвічений представник козацького роду, який знав польську та латинську мову. Його прізвище унікальне й нині – в Україні не трапляється. Хоча перша половина прізвища – Бучинський подекуди й нині побутує: так, у Києві 40 осіб мають це прізвище, у Житомирі – 33, а у Західній Україні у Львові – 62, у Тернополі – 55, у Тернопільському районі – 51, у Буцацькому районі Тернопільської області – 40 [3].

Прізвище ж Яскольд-Асъкldъ-Аскольдъ-Оскольдъ-Яскольдъ, яке зафіксоване вченими-дослідниками праслов'янської антропонімії й ономастики В. Шульгачем та Р.М. Козловою [1, С. 103; 2, с.13], траплялося дуже рідко, а нині в Україні та Польщі зовсім відсутнє. Хоча, як зазначає Р. Козлова, частина вчених традиційно вважає це прізвище не слов'янським, а варязьким (скандинавським) за походженням [1, С. 102]. Проте дослідниця не погоджується з цим висновком і стверджує, що цей антропонім, який означає «невідомий за походженням», існує і в ономастиці слов'ян, зокрема болгар, білорусів, росіян, українців. В Україні, наприклад, Яскольди проживали на Городнянщині.

Усі ці факти, як виявилось, ще не дали відповіді на питання, звідки був родом Олександр Бучинський-Яскольд. Але можна припускати, що його рід походив із Полісько-Волинського краю.

Тому і питання про його освіту можна розглядати у зв'язку з існуванням Києво-Могилянської колегії, коли її ректором у 1650–51 рр. був Лазар Баранович, який, як свідчать деякі дослідники, був родом із Волині. Саме у цей час і могло відбутися знайомство ректора зі своїм студентом Олександром з незвичним прізвищем. Лазар Баранович був дуже уважним до своїх вихованців, про що свідчить і велика увага та підтримка ним волинянина І. Галятовського та інших студентів, яких він пізніше прихистив спочатку у Новгороді-Сіверському у 1657 р., де проживав до 1672 р., обравши Спасо-Преображенський монастир своєю резиденцією. Саме в цей час єпископ проводив значну роботу із очищення досить великої єпархії від єзуїтського впливу, оскільки протягом довгого часу поляки насаджували тут католицизм, перетворюючи найзначніші православні храми в костьоли. Так, чоловічий Успенський монастир у Новгороді-Сіверському був перетворений у базиліанський, а жіночий Покровський – у домініканський монастирі. Це ж спостерігалось і в Чернігові.

Утвердження в краї православ'я було для єпископа Л. Барановича найвідповідальнішим завданням, тому він проводив у цьому напрямку велику різнопланову роботу.

Крім відбудови Спасо-Преображенського монастиря, який був частково зруйнований, одним із перших завдань було відкриття середнього навчального закладу, бо у Києві колегія була зруйнована і закрита під час війни, а також заснування при храмах парафіяльних шкіл, у яких вчителями в основному були дяки. Слід зауважити, що ініціатива Л. Барановича була підтримана гетьманським урядом Лівобережної України, бо можновладці розуміли, що без освіти не можна збудувати незалежної і розвинутої країни.

Так у 1667 р. в Новгороді-Сіверському з'явилася слов'яно-латинська школа, для якої було використано приміщення колишньої єзуїтської школи [4, С. 30]. Відомо, що в Новгород-Сіверському монастирі в 1635 р. польський магнат, каштелян кам'янецький та новгород-сіверський староста Олександр Пасечинський (П'ясочинський) відкрив «Collegium societatis Jesu» для навчання православних дітей, який проіснував до 1648 р. [5, С. 549].

*Анфологiон 1678. Зображення Новгород-Сiверського монастиря.
Лiворуч школа.*

Зображення слов'яно-латинської школи збереглося на титульному аркуші «Анфологiону», який було надруковано у Новгород-Сiверській друкарні 1678 р., коли архимандритом монастиря був Михайло Лежайський. «Будинок від собору зображено двоярусним, з великими арковими прорiзами на першому та другому ярусах. Завершує будинок чотирисхилий дах з заломом» [4, С. 28].

Лазар Баранович мріяв перетворити слов'яно-латинську школу у колегiю за зразком Києво-Могилянської i перевiв її з Новгород-Сiверського у 1689 р. до Чернiгова. Протягом десятилiть ця мрiя була нездiйсненою, бо для будiвництва нового примiщення у Чернiговi небудiвними були чималi кошти, якi пiшли на будiвництво Троїцького собору та iнших храмiв. Та й час Руїни був дуже складним. Для забезпечення навчального процесу небудiвними було дiбрати педагогiв, видати або закупити початкiв посiбники, покращити матерiальну базу, житло, харчування студентiв тощо.

Слов'яно-латинська школа пiд наглядом архимандрита Спасо-Преображенського монастиря у Новгородi-Сiверському Михайла Лежайського працювала стабiльно. Пiклувався про неї i Лазар Баранович. Вiдкрита в монастирi архiєпископом друкарня забезпечувала навчальний процес. Були виданi «Буквар» (1680), «Часослов (1675)», «Псалтир» (1675), «Охiротонiї» (1676), «Анфологiон» (1678), якi використовувалися в навчальному процесi. Пiзніше були

видані у великій кількості без дозволу Л. Барановича «Граматики», «Часослов», «Елементарі», і це послужило переміщенню друкарні з Новгород-Сіверського до Чернігова.

Новгород-Сіверська слов'яно-латинська школа відрізнялася від парафіяльних тим, що її учні вже знали математичні ази та вміли читати. Пізніше це було узаконено Чернігівською консисторією, яка вимагала від священників навчити своїх дітей «простого руського писання», «русской грамоте», як то: букваря з десятисловіємъ, часослова, псалтиря и скорописной все прилежное имели старательство и ко ученію в словено-греко-латинскія коллегіума Черниговского школы высылали» [6, №24, С. 872; 7, С. 71].

Очевидно, Новгород-сіверська слов'яно-латинська школа відповідала нижчим граматичним класам Києво-Могилянської гімназії та навчальним предметам, що викладалися в ній. Учитель нижчих класів вчив дітей граматики, синтаксису латинської мови, а також польської мови, навчав учнів перекладати із «польської і рідної мови на латинську та навпаки» [7, С. 71].

Знання латини мови потрібно було для того, щоб продовжити навчання у вищих класах колегіуму, де курси поетики, риторики та філософії читалися міжнародною мовою науки – латиною.

Серед педагогів Новгород-Сіверської слов'яно-латинської школи був і Олександр Бучинський-Яскольд. На жаль, документи школи згоріли, тому нині важко детально розкрити роботу цього навчального закладу й визначити, хто ще працював у ній педагогом.

Видана О. Бучинським-Яскольдом в Новгороді-Сіверському польською мовою поема «Чигирин» («Czyhiryn, podrancze miasto w ciężkim oblężeniu Tureckim, roku 1677»), яка була присвячена гетьману Івану Самойловичу, засвідчує, що її автор добре володів як давньогрецькою і латинською мовами, так і знанням античної міфології. Тож у школі він міг викладати польську чи латинську мови, які добре засвоїв у Києво-Могилянському колегіумі. В одному із документів довідуємося, що за поему «Чигирин» «київському студенту» був виплачений гонорар. Саме ці факти: публікація у Новгород-Сіверському поєми і виплата гонорару як студенту Києво-Могилянської колегії, знайомство з Л. Барановичем та М. Лежайським дає право стверджувати, що Олександр Бучинський-Яскольд міг бути залучений єпископом Л. Барановичем до роботи в слов'яно-латинській школі.

І. Самойлович. Портрет із монографії Альфреда Енсена

Поема дає можливість визначити й коло знайомих О. Бучинського-Яскольда, до якого входили Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Інокентій Гізель, Михайло Лежайський. Кожного він добре знав і цінував. Про це свідчить уривок із поеми:

Та Святий Дух святого Лазаря вже будить:
 Баранович, єпископ старший, той, що ревно
Віру праву пильнує в Сіверщині, певно,
 Як той лікар умілий, вже рецепти пише,
Поки більість погана пошестю скрізь дише.
 Він скликає на раду розумом прехитрих.
Трьох осібно згадаю, в рівнозначних митрах:
 Гізеля, що піднісся, мов Атлет, у вірі,
З Галятовським й Лежайським, що так само щирі,
 У союзі духовнім, всі три – прелатове.
Теж ігумени інші, вірні побратове.
 З України всієї, спільне послушення
Учинивши, відбувши пильно набоженство,
 Почали міркувати про війни причини ...
[Переклад з польською В.І. Кречотня, 9]

До цієї групи знайомих слід додати директора друкарні С. Ялинського, художників, які тут працювали були відомі або за своїми прізвищами, або за ініціалами.

Судячи з його, хоча й не повного, твору, видно, що це була талановита людина, з якою могли спілкуватися не лише новгород-сіверці, а й чернігівці, кияни. Він був добре обізнаний в політиці та військовій справі. Тож Самійло Величко у своїх роздумах про турецько-українсько-московську війну 60–80-х років XVII ст. цитував уривки з його поеми про битву за місто Чигирин.

*Облога Чигирини.
Гравюра з «Літопису» Самійла Величка*

Сам історичний час в Україні був тоді дуже складним. З усіх боків нашу землю оточували ті, хто хотів захопити її родючі землі. Це і кримські татари, які постійно здійснювали напади, турки з Півдня, польська шляхта із Заходу, а з Півночі – московити. Інколи

українські гетьмани домовлялися про мир із якоюсь зі сторін, або уклали з кимось союз заради вступу разом у криваву боротьбу. Тож і на цей час після смерті Богдана Хмельницького у зв'язку з частою зміною гетьманів України це протистояння різних сторін посилювалося. І Самійло Величко у 17-му розділі «Літопису» (том 2) подає документи, щодо долі України та міста Чигирин, гетьманської столиці Правобережжя. 1676 – це рік смерті московського царя Олексія Михайловича і сходження на престол його малолітнього сина Федора, гетьманування на Правобережній Україні Петра Дорошенка, а на Лівобережжі – Івана Самойловича, стосунки між якими були ворожими. Останній же, будучи самолюбивою і пихатою людиною, звинуватив П. Дорошенка у зраді, бо той був противником союзу із Московією. Враховуючи ситуацію в Україні, П. Дорошенко сам відмовився від подальшого гетьманування, і віддав І. Самойловичу в присутності московського князя Григорія Ромодановича військові клейноди (булаву, бунчук і печатку), пробувши гетьманом понад десять років. Проте трохи пізніше й самого І. Самойловича козацька старшина звинуватила у зраді, внаслідок чого він опинився у сибірському засланні.

Уже 30 років йшла війна в Україні, і, як зауважив С. Величко, турецьке військо після війни поблизу міст Кам'янець, Хотин, Ладжин та Умань відпочивало лише один рік із наміром у подальшому захопити чи розорити Правобережну Україну і, зокрема, Чигирин, який внаслідок зречення від гетьманської булави П. Дорошенка, на якого розраховувала Туреччина, втратив свій статус столиці. Це дуже розгнівило турків, які звернулися за допомогою у захопленні Чигирини до гетьманича Юрія Хмельницького, досить слабкого як керівника держави і до того ж фізично нездорового, котрий раніше відмовився від булави та перебував у монастирі. Дійшовши до цього історично важливого моменту, С. Величко вирішив використати в «Літописі» текст поеми О. Бучинського-Яскольда «Чигирин», а саме роздуми поета про події під Чигирином у 1677 р., свідком яких, очевидно, він сам був [10, с. 211].

Із поеми автор «Літопису» цитує відповідь Юрія (Гедеона) Хмельницького кримському ханові та турецькому паші Ібрагіму, у якій перший пророкує подальшу загибель як своєї столиці Чигирини, так і всієї України:

Твоя воля – і міцне надійне діяння.

Наше ж денне і нічне має бути старання.

Доки місто Чигирин із його гетьманством.

А Вкраїну всю під меч із усім християнством
Взявши, трупом не вкладеш місяцю під ноги,
Решту — в ласку у твою, чи під гнів твій строгий... ... [9, с. 211].

*Юрій Хмельницький,
Гетмань.*

*Юрій Хмельницький.
Портрет з репродукції твору XVII ст.*

Наприкінці цитати стоять три крапки, проте сама побудова речення вимагає поставити там знак питання, бо гетьманича турбує доля рідного краю.

Слід звернути увагу і на початок тексту поеми, з якого розпочинається цитування. Перший десяток рядків – це характеристика турецького паші, бо він старший, від нього буде залежати подальший розвиток подій. Чи була відома О. Бучинському-Яскольду відповідь Юрія Хмельницького, який підтримав цей похід на Чигирин, сподіваючись обійняти гетьманську посаду, невідомо, але поет, використовуючи барочні поетичні засоби високої лексики, дає зрозуміти, що гетьманич був на боці турків. Він називає турецького пашу вельможним паном та сильним владикою:

Найясніший царю наш і непереможний,
Християнам є твій меч, наче гнів той Божий,
Бо за тебе на землі дужчого не чули,
Ти до Господа найближч – сторож його чулий.
Біля гробу Бога ти внук неначе власний,
Місяця страшливий син, навіть тінню жасний.
[9, С. 211] (переклад з польської В. Шевчука)

Звичайно, у характеристиці Ібрагіма-паші є певні перебільшення. І це не випадково, оскільки подальший хід подій це підтвердить. Але ця тирада похвал вдало характеризує Юрія Хмельницького, якого С. Величка називає «розстригою-венжиком», що пристосовується до ворогів заради отримання посади гетьмана, дійсність же покаже, що всі ці епітети у зверненні гетьманича до паші неправдиві.

Крім цього, автор вводить у текст і міфологічних героїв, зокрема Фаетона, сина бога Сонця Геліоса, який не зумів утримати сонячну колісницю з безсмертними кіньми, що ледь не призвело до непоправної катастрофи, але Зевс запобіг цьому, убивши його своєю блискавкою. І, як нам здається, саме цей міфологічний образ нівелює оту попередню позитивну характеристику турецького вождя як незламного, бо попереду на нього чекає поразка.

У поемі О. Бучинський-Яскольд говорить про перший похід татаро-турецьких військ на чолі з ханом. Об'єднання двох текстів – власне С. Величка та О. Бучинського-Яскольда дає можливість глибше розкрити картину цієї знаменитої битви 1677 р.

Турецькі війни XVII ст.

С. Величко наголошує, що турецький султан дав наказ хану стягнути до Чигирин кримсько-татарські орди і бути під Чигирином у серпні. І далі історик розкриває трагічну ситуацію, яка склалася в «нещасливій тогочасній Україні» через незгоду власних синів і минулих властолюбців-начальників, які зумовили до падіння її в безперервному вогні війни й чварних кровопролиттів протягом тридцяти попередніх років, що може призвести до «остаточного загибання від турчина» [9, т. 2, С. 214].

Султан і яничари, XVII століття

Для опису ситуації С. Величко далі передає слово поету, який використовує уже свої художні засоби для їх опису. Він нагадує про похід турків під Хотин, де вони зазнали нищівної поразки від польського війська під проводом Яна Собеського та козаків у 1673 р., за що турки дуже розсердилися на запорожців. До речі, ця знаменита битва була зображена на малюнку уже раніше згадуваного поета і художника Лаврентія Крщоновича [9, т. 2, С. 168].

О. Бучинський-Яскольд у своєму панеґірику розгортає цілу картину ворожого наступу з чіткими деталями опису дійства як його безпосередній очевидець:

Ледь саян бусурманський, до стінки прибитий,
Заспокоювать панцир почав злотокритий

По Хотині, та знову на інші невчаси
І турецькі, й татарські гудуть тулумбаси.
Чутно брязкіт далеко лискучої броні,
Вже іржуть у тривозі сполохані коні.
Кочі тягнуть з возівен, наповнюють гарби,
З тайників витягають всі цісарські скарби,
Відмикають шпихліри, збирають запаси,
Що роками копили в минулому часі.
Тут глибокі і давні, нажиті з посвяти,
Константинів побожних викопують спряти.
Чи по згубу, чи здобич минущу бажають
Захопити — невірні в похід вирушають! [9, т. 2, С. 214].

Juliusz Kossak (1824–1899). Танець татарський. Битва козаків з татарами

Словами «Суне сила велика, іде в Україну» поет починає свою розповідь про той стан, у якому опинилася Україна в час Руїни. І в уяві читача постає страшна картина знесиленої внутрішніми чварами країни. З болем описує це поет О. Бучинський-Яскольд:

Плаче вже тридцять років вона на руїну.
Ворогами обдерта з плодів усіх гарних

І своїми побита з амбіцій примарних,
Переділена, повна вона ворожнечі —
Загорілася з жару від власної печі!

І в подальшому поет конкретизує стан, насичуючи його деталями повсякденного життя в Україні, використанням яскравих барочних прийомів:

Що їй доля в ці літа принесла щербата?
Батька син убиває, іде брат на брата.
Того мало. Найгірше, що гак уже пада,
Тепер бідам давнішим була б вона рада.

Образ України в поетичних рядках вимальовується досить трагічно, бо її сини, як старші, так і молодші, довели її до важкого стану. І вона готова забути все, що пов'язано з Руїною, перед новою навалою ворогів, які несуть кровопролиття і смерть її народу:

Уже власні хвороби забула б навіки,
Вже б пробачив брат брату провини великі,
Бо всіх дроз охопила — гряде вже навала
І для віри святої загроза настала ...

І тут спостерігаємо цікавий поворот до теми війни і миру, яку яскраво розкривали у своїй літературній творчості православні діячі Чернігова, зокрема архієпископ Лазар Баранович, який виголошував: «Миру без миру так важко пробути. Миру мир хоче – у слові це чути». А його учень наголошує:

І для віри святої загроза настала,
Бо старання велике було всього люду,
І отця пресвятого святий дух нас будить
Барановича йменням — архієпископа,
Що на Сівері вчули його добру стопу.
Він рецепти, як лікар умілий, не значить,
Аж допоки хворобу гаразд не побачить.

Нагадавши далі й про інших миротворців, зокрема архімандритів Інокентія Гізеля (Києво-Печерська лавра), Іоанікія Галятовського (Єлецький монастир в Чернігові), Михайла Лежайського

(Новгород-Сіверський монастир), які у своїх проповідях виступали як борці за мир між народами, осуджуючи криваві війни, О. Бучинський-Яскольд пише:

З усієї України — усі послушенство
Учинили і в пильне ввійшли набоженство.
Узяли в богомисля війни всі причини.
За що Бог нас приводить, бува, до руїни.
І не бачать нічого, лиш гріх непокритий
Між людей, тож складають подання для світу:
Щоб всі люди молитви, також призивання
Богу щиро давали, і звечора, й зрання ...

Але тут поет, керуючись своїми політичними вподобаннями, закликає молитися і вихваляти «монарха, що у вірі правій пробуває / Під яким ми опіку і ласку приймаєм», тобто московського царя, а «також і за вітчизну, свого гетьмана, / За усіх – кардинала і примаса-пана». І саме ця молитва є рецептом для зцілення ран.

Після цієї вступної частини О. Бучинський-Яскольд описує ситуацію на полі бою навколо Чигирина. І тут поет виступає як очевидець усього цього дійства.

Вже турецька притисла нога Україну –
Смок азійський поспішно повзе до Чигрину.
Він преславно фортецю навколо обходить,
До Дніпра інше військо в загоні відводить,
Щоб обсісти найшвидше усі переправи,
На Дніпра узбережжі свої ставить лави. [9, т. 2, С. 214]

Поет із художньою точністю відтворює план оточення міста Чигирина турецьким Ібрагім-пашою та татарським ханом. Як свідчать історики, це сталося 24 серпня 1677 р. В оточенні опинилися українські козаки та російський підрозділ під командуванням генерала А. Трауерніхта. Були відрізані шляхи як для козацьких військ під керівництвом гетьмана Івана Самойловича, так і для російських під керівництвом князя Григорія Ромодановського, що були надіслані царем Московії.

Картину тяжкого стану, у якому опинилася столиця Правобережної України Чигирин, «козацький панегірист» Олександр

Бучинський-Яскольд підсилює використаними ним міфологічним образом «смерадного болота» Пітона, у якого із вуст виривається вогонь, немов із бродячого лона гідри. І тут поет додає ще образи страшних істот, які знищували все довкола, поруч з страшним драконом Пітоном і, багатоголову змію Гідру, які були вбиті Геркулесом, Тритона (божества з людською головою, грудьми та ногами коня і двома риб'ячими хвостами), Тізіфону, богиню кривавої помсти. Усі ці міфологічні істоти дають можливість продемонструвати огидливе ставлення автора до турецько-татарської армії. І поет звертається до православного Бога за допомогою, прохаючи його очистити землю від цього смердючого, огидного племені:

Диха смрадне болото, вогонь із уст Пітона,
Із якого ця гідра бродячого лона?
Чи з'явилась зі дзбана, старого Тритона,
Чи вродила те диво на світ Тізіфона?
Християн тисне нехрист накотом важенним.
Вдар їх, Боже! Кинь в їх гадюкам шаленим!..
Роксоланські рознісши нещадно обози,
Вже татарин нам троки ладна й поворози.

О. Бучинський-Яскольд у цій поезії використовує й інші яскраві художні засоби: психологізм («вже іржуть у тривозі сполохані коні»), метафору («Плаче вже тридцять років вона [Україна] на руїну»). У нього «доля – щербата», «сила – велика», «слово – пристрастне», «зброя – блискуча», «кров – гаряча» тощо. Метаморфічність відчувається в описові стану, у якому опинився Чигирин у турецько-татарські облозі. «Ці поля чигиринські, – пише автор, підкреслюючи тяжкий стан чигиринської землі та її жителів, – давно не орались. Гострим скопані рогами (мався на увазі турецький символ на знамені – напівмісяць – Г. С.), а трупом всівались».

В іншому місці порівняння переростають в алегоричність, метафоричність і гіперболічність: загиблі вороги у поемі «в полі ніч вічну ночують», турки «хрущать в гущавині ... мов дикі свині», і, навпаки, запорожці вистежують ворогів, «як найліпші мисливці».

Картину поля бою О. Бучинський-Яскольд малює образно, використовуючи свої художні засоби, опираючись на традиційну народну поетику: «Ті убиті, а інші, подібно до курок, / Що розтріпав

їх яструб», чи «Стелить миль на десятки, кладе переправи / З турків злих українець для вічної слави».

Олександр Бучинський-Яскольд до тонкощів описує військову ситуацію, дії гетьмана І. Самойловича і його зв'язки з московськими військами та їх керівниками – Г. Ромодановським, князем Голіциним, воєводою Бутурліним.

Та покликав охитника пристрасним словом.
Швидко кілька їх тисяч проскакують, ховом
До Чигрина невтомно ярами ідучи,
Їм утіху і поміч посильну несучи,
Щоб утримать фортецю, поки стане сили,
Дочекатись, щоб наші війська підступили.

І серед нових героїв з'являється козацький отаман Яків Корецький, якого поет називає «досвідченим воїном», що його «гетьман призначив для виправки тої». І дійсно, усе життя персонажа було пов'язане із участю у військових сутичках. Він належав до оточення правобережного гетьмана Петра Дорошенка, користувався його довірою, очолював Чигиринський полк. Після падіння гетьмана отаман перейшов у 1676 р. на службу до І. Самойловича і під час оборони Чигириня успішно керував військами Чигиринського та Полтавського полків, а також іншими підрозділами, проявляючи військову майстерність [10]. Можливо, що О. Бучинський-Яскольд був знайомий з Яковом Корецьким і безпосередньо бачив у бою цього сміливого козацького командира, про що свідчить текст поеми:

Разом з ним люд служивий у зброї блискучій,
Котрих Ромодановський послав, їх ведучий.
Той люд хоч одвірний та мав і незгоди,
У Чигрин хоч пробились, але не без шкоди.
Наш Корецький у замок пройшов без утрати,
Турку зміг перед очі в фортеці постати.

Важливо звернути увагу і на поданий текст Олександра Бучинського-Яскольда літописцем Самійлом Величком, який намагався розширити та поглибити думку поета, додаючи його поему у свою розповідь про ці ж події під Чигирином. «Я, описувач того

діяння, не міг мати достатнього знання з реєстрових козацьких записок про ту першу Чигиринську війну і змушений був вичерпати його з панегіричних рим згаданого Олександра Бучинського, який пише, що згадані виборні козаки, всівши серед темної ночі в свої човни, тихо поплинули від свого острова через Дніпро на турецькі шанці. А коли турки побачили їхню навігацію, видали на них під темну зорю кількарязовий нітрохи не шкідливи гарматний і янчарський [рушничний – ред.] вогонь, якого козаки принаймні не збоялися, а просто й тихо попливли на берег до бусурманських шанців. Коли ж були близько берега і вже досягали тичками дніпрового дна, то заграли вони на військових музиках марсовий танець на кров. До тих ігор шанцеві янчари не могли й не вміли відправити воєнного танцю, мало билися з козаками, були побиті й пересилені від них, без пам'яті покинули свої шанці з гарматами й усілякими припасами, що були при дніпровому березі, і повтікали в тамтешні ліси й луги» [9, т. 2, С. 224].

Літописець С. Величко послідовно, опираючись на текст поеми О. Бучинського, розкриває подальші події боротьби за Чигирин:

«А скоро розвиднилося, гетьман Самойлович дістав певну відомість про вибиття турків з тих шанців і послав тоді до того свого першого війська, до опанованих турецьких шанців, кільканадцять тисяч козацьких мушкетерів, а для переправи своїх військ наказав денно й нічно розшукувати й споряджати з різних місць пороми й усілякі водні судна» [9, т. 2, С. 224].

У подальшому С. Величко, спираючись на текст поеми, розповідає про подвиг козаків. Шкода, що С. Величко не цитує текст панегірика, а лише переказує його. Але і це дає можливість простежити за епічним розвитком подій, оцінити бойову майстерність захисників Чигирини, про які, використовуючи власні художні засоби розкриття батальних подій, говорить поет О. Бучинський-Яскольд. Перепрошуємо за ще одну розлогу цитату з «Літопису», бо текст поеми дійшов лише в уривках, і цитати з твору С. Величка дають можливість простежити за розвитком подій у поемі.

«Ібраїм-паша і вейзир, довідавшись про втечу своїх янчарів із дніпрових шанців, дуже затривожилися і, побивши києм боки своїх марнотних Богів, на яких сподівався, сам зі свіжими янчарами, ханом й усіма ордами прибув від Чигирини до дніпрового берега під Бужин і міцно натис на те козацьке військо, що відняло турецькі

шанці. Тим часом кілька тисяч московського війська, а особливо з Низу запорожці, виправлені від кошового Сірка, припливли човнами в допомогу до тих козаків, що були у віднятих турецьких шанцях, і наступного дня, як зійшло сонце, зачали разом з тими козаками міцний бій з турками й татарами. Побачивши це, московські й козацькі війська, що були на цьому боці Дніпра, відразу почали за указом випускати через Дніпро зі згаданого дніпрового острова з гармат, що були в закритті, на татарські й турецькі війська сильні перуни, якими не тільки побили й розлучили з життям багатьох турок і татар, що були в бою, але й не обминули тією смертною порцією й ханського сина. Отак паша, вейзир і хан, нічого не вчинивши козакам, змушені були повернути з великою шкодою назад до Чигрина» [9, т. 2, С. 224].

Очевидно, в тексті поеми були й епізоди про героїчні вчинки козаків, про які згадує С. Величко, бо, як він сам заявляє, у нього не було інших джерел. Це й про подвиг «одного доброго молодця козака», який «прокрався справним промислом і відважним серцем через усі турецькі й татарські війська, прибув до гетьмана Самойловича й доповів йому, що турчин міцно ошанцював і обклав Чигрин та вже цілий місяць здобуває його з пильністю, заживаючи всіляких способів і вигадок з превеликими штуками й коштами до здобуття; вночі дві, а вдень тільки півтори години допускає обом військам відпочити. І оцим своїм наступом та війною він дуже вже надокучив чигринським обложенцям, але хоча сміло шанцюється та лізе під Чигрин, однак дістає навзаєм і від чигринських обложенців через витічки й випори сильну відсіч і зазнає великих утрат у своїх військах» [9, т. 2, С. 224].

О. Бучинський, а за ним і С. Величко, говорять про подвиги оборонців Чигрина: «Вже після цього турчин, невсипущо дбаючи про здобуття Чигрина, підвів дві значні міни під чигринські стіни, а коли виламав їх ними, то, безсумнівно хотів утиснутися величезною силою через ті проломи в Чигрин. Тоді козаки-обложенці мужньо й великодушно виступили з голими грудьми через ті ж проломи з Чигрина і, заслонивши його собою, мали з янчарами превелику, кілька годин незгасну битву, аж доки не забудовано поламані стіни. В цій битві при всесильній божій помочі забито 30 тисяч турків [цифри перебільшені – ред.] і втрачено тоді ж 5 хоругв власного війська, однак чужі полки було відвернено од Чигрина» [9, т. 2, С. 225].

У поемі мова йде й про нічні вилазки козаків, чигиринських обложених, що мали мужні серця, і самотійно, без будь-якої допомоги «в обоз поміж самі турецькі намети, витряхнули з м'яких розкішних перин турків, що заживали солодкого сну, вчинили їм велику тривогу, замішання й ущербок і з великими здобичами щасливо повернули назад у Чигрин» [9, т. 2, С. 225]. Це дійсно було у ніч з 5 на 6 серпня 1677 р.

Хотілося б звернути увагу ще на один подвиг захисників Чигирини. Коли Ібрагім-паша звелів туркам «для захисту свого війська від чигиринської стрільби прилаштувати й припровадити під чигиринські мури велике число повстяних гарб, що ззовні і зсередини були товсто увиті й уклеєні льоном та прядивом зі смолою. Коли це було вчинено, то за наказом паші янчари в тих гарбах відразу почали сміливіше і без свого хитання просовуватися під чигиринські мури. Коли ж тим гарбам і янчарам у них дрібна стрільба вже нічого не могла зашкодити, то один німчин із замку, що був при московському війську, хутко кинувся, був-бо моторний, і наробив предивних гранат зі смолою й лоем, добре вкручених, начинених порохом і сіркою. Коли ж потім янчари з певною надією на чигиринську згубу присунулися близько під чигиринські стіни в тих смоляних гарбах за проводом самого вейзира й Ібраїма-паші, то московське й козацьке військо з Чигирини й Чигиринського замку густо випустило не шкідливу тому гарб'яному штурмові дрібну стрільбу і вдарило на них з усіх гармат. Вслід за тим гарматним громом запалено й кинено з Чигирини під усі згадані гарби оті смоляні й сірчані гранати, від яких приправлені до штурму гарби почали запалюватися й душити янчар смоляним та сірчистим димом, – серед воєнної бурі й завірюхи турки аж ніяк не могли загасити той вогонь, оскільки з Чигирини не загасала й згадана гарматна і дрібна стрільба. Тоді турки, змарнотувавши в своїй надії здобути Чигрин, із ганьбою та з великим ущербком у своїй силі, покинувши свій гарб'яний штурм, змушені були чмихати й утікати одні в шанці, а інші від списів та демешок козаків, що вийшли на випор, аж у свій обоз» [9, С. 225].

Не оминув літописець і згаданий, очевидно, у поемі епізод з волами та коровами, коли турки, зігнавши звідусіль цих тварин, пустили їх попереду свого війська для захисту, щоб наблизитись до Чигирини.

«Козаки, які вже мали нестачу в м'ясі, угледіли це з чигринських мурів та стін орлиним оком і, як лев на лови, були готові дати відсіч череді худоби, а з нею й янчарам, чекали тільки гарматного початку. А коли та череда, що голосно рикала, зблизилася, гонена примусом, до чигринського рову, тоді з усіх стін та гармат чигринських, завчасу добре на те приготованих, випущено міцні перуни, від яких череда, вельми побита, відразу змішалася і кинулася нестримним рухом назад і своїх янчарів, що їх гнали, полки й шики змішала, розгромила й потоптала. А козаки випали з Чигрина по готовому такому ладові і легко, безборонно й достатньо напоїли свої списи й демешки бусурманською кров'ю, причинивши їм великий ущербок» [9, С. 226].

Таким чином, завдяки С. Величку ми дізналися про яскраві бойові епізоди, які були присутні в поемі О. Бучинського-Яскольда. У деяких місцях літописець зберігає і поетичні художні засоби: порівняння, метафори, черпаючи їх, мабуть, із поеми. Але цим не завершується зв'язок «Літопису» з поемою. У подальшому С. Величко знову використовував великі поетичні уривки з твору О. Бучинського, зробивши при цьому певні вступи, у яких говорить про подальші події, які розгорнулися під Чигирином. Наближення до міста великої кількості військ – козацьких і московських – увігнала турків «в сильний страх» і змусило їх тікати, «покинувши всі обозові тяжарі, запаси й великі користі чигринським обложенцям» [9, С. 227], «На ті користі кінні війська мало дивилися, гналися за турками й татарами від Чигрина аж до Чорного лісу і всюди по тамтешніх полях, а найбільше під Чорним лісом погромили й побили їх велике число» [9, С. 227]. І ці відомості С. Величко підкріплює словами із поеми О. Бучинського-Яскольда:

Ці поля чигринські давно не орались,
Гострим скопані рогом, а трупом всівались.
На миль декілька турків лягло, яничарів,
Вал поклався високий і з диких татарів.
Коні мчаться по трупах і трупом лягають,
Русь уже не бахматих, турецьких сідлає!

Страшну картину війни О. Бучинський малює за допомогою художніх засобів, що дає можливість поглибити сам опис трагедії, яка є наслідком кривавої битви. Автор деталізацією ворожих

втрата демонструє переможні дії тих, хто захищає свою Батьківщину – святу Русь – від загарбників, які несуть з собою смерть і рабство. Тож поет цими рядками стверджує: «Хто прийшов з мечем, той від меча і загине». І безславна буде ця смерть:

Не шанують тут трупа — наука з Чигрина:
Погреб вовк відспіває, як з'їсть поганина.
Воювать з козаками, хай знає,— не жарти,
Не попустять оцього вкраїнської варті!
Милосердя не варті, бо не християни
Добродійства не мали вони і на рани.

І завершується цей переможний опис битви пророчими словами: «Як у згоді християни, то турок загине». А для цього, підкреслює поет,

Серце мужнє потрібно в броню одягати,
Турок буде при тому, як пір'я, порхати.
То козак! До коша он вже загнаний турок,
Ті убиті, а інші, подібно до курок,
Що розтріпав їх яструб, і гнізда кидають,
І куди впаде око кіннота тікає [9, С. 228].

Опис стану, в якому опинилися турки та татари, Олександр Бучинський подає через художньо образні описи та використання порівнянь, метафор:

Наче лин у коші він, з заціпленим духом,
Чи немов бик шалений, що перед обухом
Свою голову хилить, крутими рогами
Землю риє і топче сердито ногами,
Ще й пісок розкидає, аж шарпає скроні
Сам свої, роз'ятрілий,— і злість уже тоне!
[Усі віршовані цитати подані в перекладі з польської
В. Шевчука]

Описавши поразку турків, Олександр Бучинський звертається до опису внутрішнього стану їхнього військового керівника Ібрагім-паші, котрий оскаженів від злості, прагнучи будь-що захопити Чигирин, і жертвував заради цього всім, навіть самим

собою. І ці пориви підкріплені осатанілим бажанням довести власну непереможність:

Був під муром він тричі, загинуть, шалений,
Став готовий: «Хай визнають гавурського гроту
Груди ці, ніж срамотно бажать повороту!
Я ж бо той, що в народів беру їх свободи,
Скелі в ноги схиляю й кандійській воді!
Чи одну тут не взявши, віддять маєм кліті,
Чи ж не зможе павучі порвати лев сіті?»

Побудова цього внутрішнього монологу дуже специфічна. Автор зумів в ньому передати і сам стан персонажу і його зухвалу натуру, повну впевненості, що і на цей раз він зможе перемогти, бо бачить себе непереможним левом. Але ця зухвала мрія переривається авторським повідомленням:

То у місячнім світлі у табір влітає
Наш козак. Тут так гарно, пишнота засліпить,
Турський місяць до згуби хай турку присвітить!
Ледь баші гук козацький в наметі долине,
А вже військо побите, а решта ще гине ...

І знову поет повертається до опису поведінки Ібрагім-паші, якого «обіймають страхи прегарячі», і він, мов загнаний дикий кабан «хрущить в гущавині», шукаючи своїх підопічних, натикаючись на «свіжу кров турську», яка цебенить струмками, зустрічає дорогою козака-мисливця, який б'є без упину.

І перед нами виникає образ запорозького юнака, який вміло володіє не лише рушницею, а й шаблею.

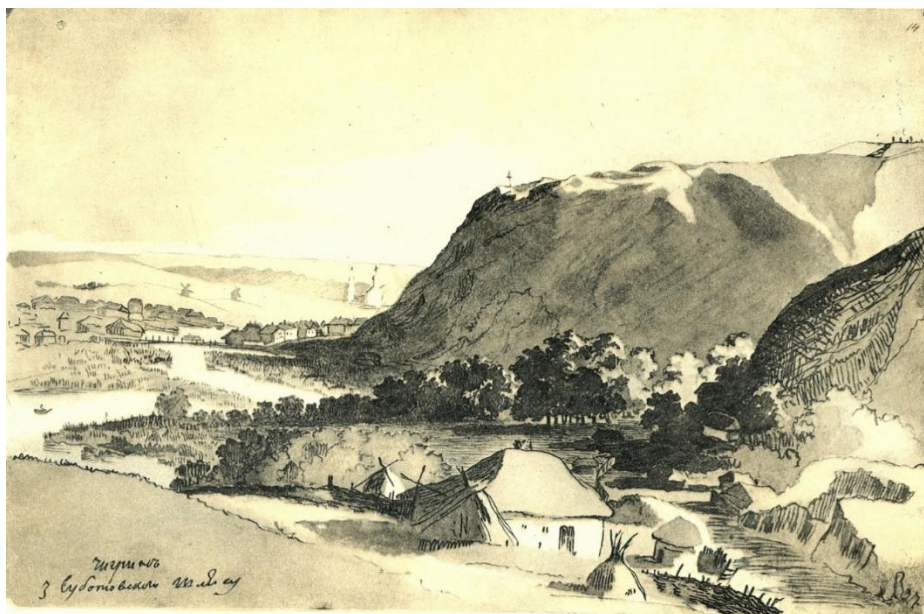
А у степ чистий скочать, то верхи ганяє,
І з тріумфом шаблюка з коня їх збиває.
Стелить миль на десятки, кладе переправи
З турків злих українець для вічної слави ...

Тріумфально завершує Олександр Бучинський цей сповнений бойового духу розділ.

Бусурмана прогнали до Чорного лісу,
Замикнули в дім темний — під вічну завісу.

Збили турка дощенту, знесли кіш із ґрунту,
Чи ж дістане, хто знає, баша Трапезунта?
І хоч темних лісів він проскочив був чати,
Але кари від пана ще має чекати.
Сам-бо, parta tueri [захищаючи здобуте] замінює цноту,
Quam quaerere [ніж здобувати, шукати],
козак в дім спішить на роботу [9, С. 229].

Т. Г. Шевченко. Чигрин з Суботівського шляху

Перемога під Чигирином і звільнення міста від бусурманів, як говорить С. Величко в «Літописі», – це була важлива подія в історії України. А тому поет Олександр Бучинський-Яскольд у розділі «Почуття вдячності» висловлює щире подяку Козакові, а разом з ним і всьому запорозькому війську.

Не собі козак славу, мій Боже, віншує,
Хоч скарби із звитяжства належно шанує,
Першу міту для слави твоєї, о Боже,
Силу взявши, наш лицар злу силу знеможе.
Турські топче заґони і пріч проганяє,
І, щоб віра тривала, свій край захищає.

Поет, щоб підкреслити звитяжну силу українського війська, використовує анахронізм і нагадує часи княжіння київського князя святого Володимира, коли він разом зі своїм руським військом перемагав «турків», насправді печенігів, поляків, ятвягів:

Князь той, Руську державу грудьми захищавши,
Наче скло, пиху гордих крушив, потоптавши.

До того ж, Олександр Бучинський розширює своє поетичне порівняння про мужність козака і говорить, що він бере собі за взірць Геркулеса, героя античної міфології (по-грецьки його ім'я звучить як Геракл). Очевидно, поет знав міфи про цього войовничого героя, який був символом переможця, а для воїнів – богом перемоги, який здатний здолати усіх чудовиськ.

Тим козак і у наш час не дружить зі страхом,
Сибаритським [гулящим – ред.] не ходить ніколи він шляхом,
А бере він собі за взірць Геркулеса;
Не зійде зі шляху він ані на півкреса.
Зараз Русь на дорозі своїх предків гордих
Гонить скоком лісами татарської орди
І, збиваючи в турка блискучі шишаки,
Собі слави малює довічної знаки,
Насипає могили, кладе і купреси [надгробки – ред.]

Таким чином, з окремих епізодів перед читачем виникає яскравий образ козака-українця, мужнього воїна, здатного у будь-яких важких умовах знайти вихід і перемогти ненависних ворогів своєї батьківщини.

Поет виражає вдячність не лише давнім і сучасним українцям, що демонстрували мужність у боротьбі з ворогами вітчизни, а й Богам, Богородиці, які у цій боротьбі допомагали вистояти і захистити рідний край. Автор поеми вважає, що перемога над ворогом була здобута ще й тому, що українці – християни, і Божа сила допомагала здобути перемогу. Поет проголошує здравицю Богу:

Тож твоя хай покриє правиця нас, Пане,
Хай візьме гору русин і згинуть погане!

Перед світлом пречистим нехай стуманіють,
Хрест поб'є, то розтануть як віск і здиміють.
В Магомета побачим усю їхню раду,
Нехай вітром знесуться і з пилом осядуть.
Нехай знають: живий Бог Богів у Сіоні,
Покажи ти їм славу на власному троні,
Хай поганські мечеті твоя міць зруйнує,
Хай не кажуть: «Де Бог той, що вас порятує?»
А ми кажем: «Бог з нами. Хто тільки постане
Проти нас, то без сліду залишим, погане!»
Бо про силу цю божу — і ви це признали —
Дивний знак і знамення усі прочитали [9, С. 230].

У розділі «Почуття вдячності» О. Бучинський створює ще один яскравий образ – Святої Покрови, що зображена як вельможна пані, одягнена в парчу, «в злотоглав убрану», котра обходила оборонні мури, з'явившись на захист козаків:

І фатальним декретом вона пригрозила,
А по страшнім видінні з очей відступила.
Християнська Покрова — та дивная пані,
Пиху скоро вона вам зламає, погані,
Обірве лук, напнутий на нас, християне,
Християнин від того окрилений стане.
Лук рука не подужа на нас підійняти,
Перед Богом ми щиро почнемо співати ...

В основу цієї розповіді поет поклав історію про те, як Матір Сина Божого і Людського захистила Константинополь і його жителів від сарацинів у важку хвилину, коли допомоги вже не було від кого чекати, окрім Бога. Пресвята Богородиця о четвертій годині ранку «молилася на небесах, сяяла дивним світлом і покривала людей своїм омофором», що огортав її плечі [11, С. 538]. Своєю захисницею Святу Покрову (тобто Богоматір) обрали і запорозькі козаки, яких вона як їхня Свята Матір завжди захищала.

Віру в Бога, в Його силу і справедливість поет виражає за допомогою специфічних літературних прийомів, підтверджуючи цим свою професійну майстерність. Кінцівка розділу «Почуття вдячності» уся насичена вірою в перемогу над турками й не лише над ними.

Добре альфу читають тобі в Греко-Русі:
Боже, вірять невірних нехай Русь примусить!
І омега тим стилем хай читана буде:
Хай тріумф Русь до решти над турком здобуде!
Вірять (літера каже), це справиш належне —
З зору руських химера навіки хай щезне!
Кривду літері вчинять, — те кожен побачить, —
Як її буде турчин нам в школі тлумачить.
Боже! Альфа й омега є для козака ти,
Буде літер безчестя на тебе лягати!
Вірю в кривду цю літер, як в божу я волю,
Турка, Боже, на шаблю дай в марсовім полі! [9, С. 231].

Поема «Чигирин» була написана польською мовою, і це не випадково, бо представники чернігівської літературної школи писали різними мовами: латиною, старослов'янською, давньоукраїнською, польською. При цьому кожен із них обирав свій жанр і свою художню поетичну атрибутику, яка збагачувала їх твори.

Сама поема чітко структурована. У вступній частині О. Бучинський-Яскольд характеризує військово-політичну ситуацію, яка склалася перед першим зіткненням українських козаків з турками нестабільність політики у відношеннях між як правобережними, так і лівобережними українськими урядовцями з одного боку та, з іншого – турками і татарами, які вирішили будь-що захопити столицю Правобережної України – Чигирин. Автор підкреслює складність ситуації в Україні, знесиленої внутрішніми чварами у період Руїни.

У центральній частині поеми зображена власне війна турок з козаками, де прославляється мужність українських воїнів. І О. Бучинський подає опис декількох окремих епізодів цієї звитяжної мужності, де перемога досягається унаслідок помочі Бога і Покрови Пресвятої Богородиці. Перед очима читача воскресають яскраві сторінки героїзму, військової майстерності, козацьких хитрощів, завдяки яким наші воїни знаходять вихід у складних бойових ситуаціях. Ця низка подвигів, описаних за допомогою яскравих поетичних тропів, завершується прославленням Бога, який дав можливість православним козакам, захищеним Святою Покровою, перемогти турків та татар і спасти Чигирин, заклавши міцну основу для військових дій наступного року.

Поєма присвячена гетьманові України Іванові Самоїловичу, який саме в цьому поході зумів організувати всі полки козаків, залучити для допомоги війську й московитів під керівництвом князя Григорія Ромодановського і розгромив турецькі загони, витіснивши їх за межі України. О. Бучинський-Яскольд описував усі події по гарячим слідам, а тому в його поемі нічого не сказано про 1678 рік, який у долі як гетьмана І. Самоїловича, так і гетьмана П. Дорошенка був важким і непередбачуваним: перший був заарештований і відправлений на заслання, а інший сам склав свої повноваження гетьмана. Але це все вже інші події. А поки що автор «Чигирини» співає хвалу борцям за свободу України і сподівається на краще майбутнє своєї вітчизни.

До основного тексту прилягають і ще декілька коротких «закликів». Перший вірш «Заклик до лицаря» побудований на зверненні поета до «лицаря славного», якого закликає покинути сум і прокльони на адресу турка, бо це лише трата часу, а діяти і перемагати на його території, дійшовши до Пропонтиди, тобто Мармурового моря по-давньогрецькому. І лише своїми подвигами

Отчу віру підперши, славу України

Піднесеш над Кавказу винеслі вершини! [9, С. 231]

І далі О. Бучинський-Яскольд насичує вірш назвами вершин, що пов'язані з іменами персонажів давньогрецької міфології: Гемос, фракійський цар, що називав себе Зевсом і був перетворений на гірську вершину, Родопи – високий кряж у Фракії, а також згадує місто Медіна, у яке в 622 р. із священного міста Мекки переселився засновник ісламу Мухаммед, де й він згодом помер. Тут знаходиться його надгробок, тому Медіна стала містом паломництва мусульман. Поет називає надгробок Мухаммеда – «гробом золотавим бридкого Дагона», тобто філістимського ідола з головою і руками людськими, а тулубом риби, якому вклонялися в деяких містах, споруджуючи йому храми, що їх, у свою чергу, руйнували прихильники віри в єдиного Бога.

Усе це автор радить робити лицарю, бо «того потребує віри (тобто християнської православної віри – Г. С.) оборона».

Інший вірш «Охоча стежка за жовніром, котрий битиметься в 1678 році» стверджує думку про те, що поет О. Бучинський-Яскольд був у бойових походах козаків, яких називає лицарями, і

хоче бути і надалі з наступного року співцем їхнього життя і подвигів:

В сімдесят і восьмий рік, о миле жовнір'я,
Хто пегасів лет подасть чи з голуба пір'я,
Щоб за вами я літав у кожну хвилину,
Як ви б'єтесь чи йдете кудись до спочину.
Чи у полі між квіток, чи на перелозі,
Чи шугаєте в човнах у морській дорозі,
Чи як сиплете вали в степу на границях,
Чи як ніжитесь, бува, в цілющих теплицях,
Чи дунайські десь мости ви б'єте потроху,
Чи поклонитесь, бува, бридкому волоху,
Чи проходите коли загоном по полю,
Відбиваючи в татар своїм людям волю.
Чи агів із Кам'янця в полон заберете —
Плату цісарю свою велику даєте.
Чи труснете чорні ви лісів гущавини,
Щоб безслідно кримчаків погнать з України.
Чи під небом заснете на шляху в Моравах,
Пильно сховані сліди шукаючи в травах [9, С. 232].

Використавши одну і ту ж форму синтаксичної будови речення, автор, перерахувавши десять різних діянь лицарів, стверджує, що їхньому шляху постійно сприяв Фавоній (тобто Фавн, віщий добрий і милостивий бог полів, лісів, пасовиськ). У шумі лісу або уві сні Фавн посилав пророкування, складені сатурнійським віршем. І поет також каже воїнам, що після звершених добрих діянь «заживаєте ви скрізь заслужено слави!», при цьому нагадуючи про сміливу вилазку під Чигирином загому козаків, які «спустилися на човнах униз по течії й висадившись на вільному березі, вдарили татарам в тил» [9, С. 234], а потім відігнали турків аж до самої річки Інгул, притоки Південного Бугу, звільняючи Правобережну Україну, яка раніше була відійшла турок за угодою з гетьманом П. Дорошенком.

В сьоме липня берег ви Дніпра залишили,
Й перші кулі на Інгул уже полетіли,

Де розкинув кримський хан татарські когорти,
Щоб дорогу простелить до клятої Порти.
Нездоланими грудьми на них ви ставайте
І границю за Чигрин свою розширяйте.
Боже, місяцю дозволь зломать гострі роги,
Тріумфальний вірш тоді дійде до порогу,
А коли од вас при тім візьме він наснагу,
Не втомлюся я співать про вашу відвагу! [9, С. 232–233]

*Худ. Józef Brandt «Пісня про козацьку перемогу».
Дата створення невідома*

В останньому вірші «До неохочого» поет чітко виражає свою політичну й громадянську позицію:

Не дивуйся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих, що в свободі,
Бо Господь у несилі свої славить сили,
Він живе в простоті, щоб його возхвалили! [9, С. 233]

Із тексту поезій Олександра Бучинського-Яскольда вимальовується і його власний образ поета-воїна, який зумів окреслити яскраві епізоди боротьби українського народу, починаючи від далеких часів князя Володимира і до XVII ст., доби козачої гетьманської держави, розкривши героїчну боротьбу із захисту Батьківщини супроти різних ворогів, показуючи військову майстерність і мужність воїнів-захисників, що свідчить про патріотичну позицію автора, його усвідомлене розуміння необхідності захищати як православ'я, так і свободу Вітчизни-України. Він готовий залишатися у цій боротьбі з козаками і в подальшому та співати гімни про їхню відвагу. Свобода України – це те основне, що відстоював автор у своїх творах.

РОЗДІЛ VI.

Іван Величковський – реформатор українського бароко XVII ст.

Серед представників чернігівської літературної школи виділяється творча особистість Івана Величковського. У своїй фундаментальній праці про письменника В. П. Колосова та В. І. Кречотень стверджують, що письменник народився наприкінці 1640-х чи на початку 1650-х років, швидше за все на Чернігівщині, зокрема на Ніжинщині, бо тільки тут зустрічається у цей час таке прізвище [1, с. 25].

Автобіографій у той час не писали, тож літопис життя і творчості Івана Величковського його дослідники С. Маслов, В. Колосова, В. Кречотень, В. Шевчук та інші відтворюють на основі окремих фактів, які побічно згадуються в різних джерелах.

Якщо говорити про його родові витоки, то відомо, що він мав двох братів-священників. Старший Віктор, який жив у Чернігові, спілкувався з архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем і був у нього, як свідчать сучасники, улюбленцем, а це щось значило, бо владика до свого кола допускав лише освічених та талановитих. Віктор помер 1673 р. Молодший брат Лаврентій, монах, намісник Святомикільського монастиря в Пивах, що був підпорядкований Київському Микільсько-Пустинному монастирю, а також Києво-Печерській лаврі, теж підтримував дружні стосунки з Лазарем Барановичем та ректором Києво-Могилянської колегії Варлаамом Ясинським. Лаврентій писав вірші, це стверджує Дмитро Чижевський у своїй книзі «Українське літературне бароко» [2, с.82]. Брати Віктор, Іван та Лаврентій були дядьками відомому містикові Паїсію Величковському, – полтавському протоєрею, що помер 1726 р.

Важко сказати, за яких обставин життєві дороги братів Величковських перетнулися з цими визначними церковними і

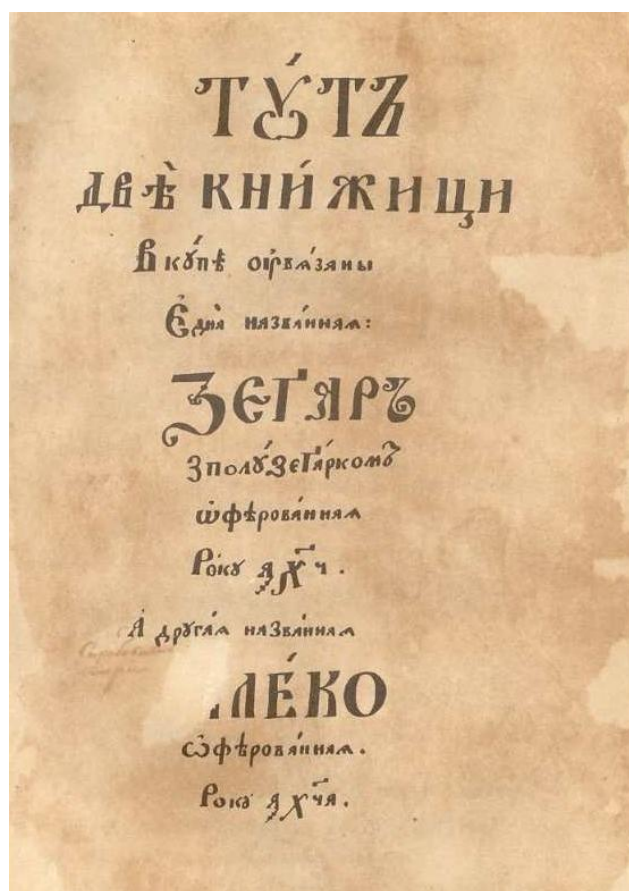
освітніми діячами, а у зрілі роки знайшли своє підтвердження. Проте можна стверджувати, що саме брати і сприяли вступу свого найменшого брата Івана до Києво-Могилянської колегії, яку очолював на той час у 1669–1673 рр. Варлаам Ясинський, ігумен Київського Братського монастиря, майбутній Київський митрополит. На цього талановитого студента і звернув увагу ректор, що читав для студентів курси риторики та піітики, бо саме у цей час І. Величковський почав писати свої вірші, які увійшли до його збірника «Млеко...» і охарактеризовані як твори «молодечої праці» різних жанрів та поетичних експериментів.

Слід зауважити, що Варлаам Ясинський, довідавшись про смерть Лаврентія Величковського, «прийняв його смерть близько до серця» [1, с.19]. У листі до Лазаря Барановича В. Ясинський сповіщав, що перед смертю Л. Величковський просив потурбуватися про молодшого брата Івана. Це, мабуть, і вирішило долю Івана Величковського, бо Лазар Баранович багато робив, щоб залучити до своєї діяльності молодь. У своєму листі до ректора і завідувача друкарні Варлаама Ясинського ще влітку 1669 р. він висловлював дуже важливу думку: «Судя по себе, жалею глаз твоей пречестности; – приставили б вы к этому делу кого-нибудь, молодшого летами; от старых волов молодые пахать учатся; – и подменно, хорошо б было, чтобы нам проложили дорогу; путники и ждут того; – по торной дороге скорее бы можно доехать, и мы могли того дожидаться, что последние будут первыми ...» [3, с. 93]. Таким чином Іван Величковський з'явився у Чернігові і був приголублений архієпископом, доручив його роботу писаря, а з 1679 р. коректорство в друкарні, коли Лазар Баранович перевів її із Новгород-Сіверського до Чернігова.

Іван Величковський опинився у дуже цікавому творчому середовищі культурних діячів-письменників, художників, митців. Лазар Баранович у цей час зібрав навколо себе яскравих особистостей: літераторів Іоанікія Галятовського, Лаврентія Крщоновича, Івана Орновського, Олександра Бучинського-Яскольда, Дмитра Туптала, братів-художників Леонтія та Олександра Тарасевичів, а також Івана Щирського, композитора Семеона Пекалицького, богословів Адама Зерникова, Макарія Осницького та інших. Усе це були творчі особистості.

Працюючи в друкарні, вчитуючи набори книжок і знайомлячись з новими творами побратимів, Іван Величковський і сам продовжив писати вірші різних жанрів, що увійшли до його рукописних збірок «Зеґар з полузеґарком» та «Млеко від вівці пастирю належне», які були «складені на честь і славу преблагословенної Диви Марії, матері понадчасового над літа, народженого нею усіх часів Творця, а офіронові отцю Варлааму Ясинському, православному всієї Росії, року 1690». Ця дата збігається з часом висвячення архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського митрополитом Київським (тобто всієї України).

Титульна сторінка збірки «Дві книжиці». Арк. 1.

Ці поетичні збірочки передав із родинного архіву правнук Івана Величковського – священник Замкової Богоявленської церкви

в Ніжині Олександр Величковський у 1908 р. на виставку, організовану в Чернігові на час проведення XIV Археологічного з'їзду. Рукописна книга була гарно оформлена. А тому на з'їзді на неї звернули увагу вчені Університету св. Володимира, зокрема професор В. М. Перетц, який очолював групу дослідників давньої літератури. Серед них був і професор Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька Олександр Грузинський.

Після з'їзду рукопис повернули до Ніжина, а після смерті Олександра Величковського він перейшов у власність інституту, де зберігалися різні рукописи та рідкісні видання книжок.

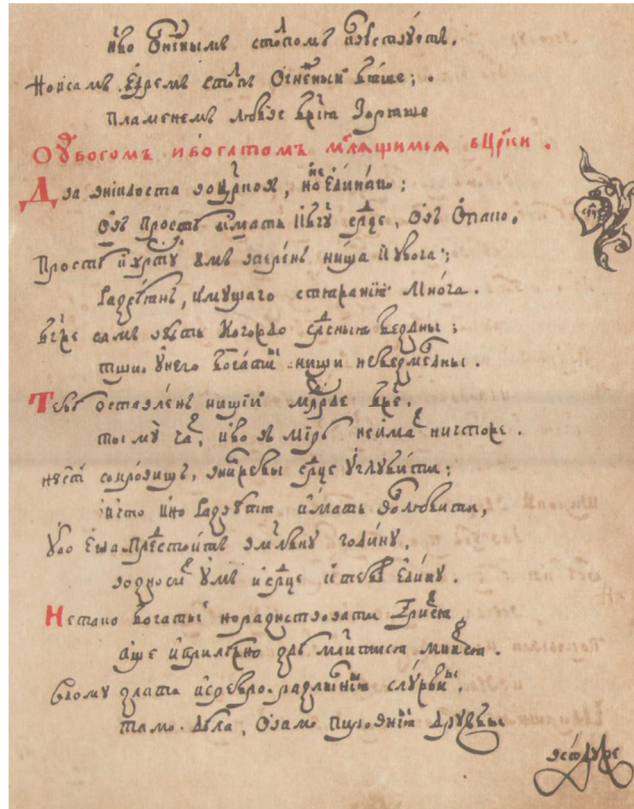
У 20-х роках ХХ ст. у Ніжинському інституті була відкрита науково-дослідна кафедра історії культури та мови, яку очолив член-кор. Академії наук СРСР В. І. Резанов, відомий дослідник давньої літератури. На одному із засідань кафедри проф. О. С. Грузинський виступив з доповіддю «Іван Величковський, український футурист ХVІІ ст.».

У листопаді 1945 р. рукопис «Зеґара» та «Млеко», як свідчить дослідниця творчості поета Тетяна Сидоренко, був придбаний Інститутом української літератури ім. Т. Шевченка АН України, де він і до цього часу перебуває [4, с. 94].

Рукописні збірники були об'єднані в один, хоча вони й різняться, бо, як зазначив проф. С. Маслов, вони виглядають «ніби частини поетики, присвячені спеціально теорії «*Carmina curiosa*» (курйозним віршам)» [5, с.11].

Зауваження вченого дає право думати, що вірші, які увійшли до збірок, з'являлися у різний час, а скомпоновані спеціально до важливої дати, пов'язаної з життям учителя поета Варлаама Ясинського у 1690 р. Крім цих віршів, у спадщині І. Величковського існують ще панегірики, присвячені Лазарю Барановичу, а також гетьманові Івану Самойловичу, що з'явилися з різних причин і у різний час.

Іван Величковський був творчою людиною, цікавився творами своїх побратимів, а тому завів спеціальний зошит – «Книжницю», у якій наявні два «Зшитки». Створюючи її, укладач мав певну мету, бо згодом він назвав збірник «Премудрий наставник». І далі на окремому аркуші написав: «Хто в юності не хоче трудитися, у старості зле постраждає».

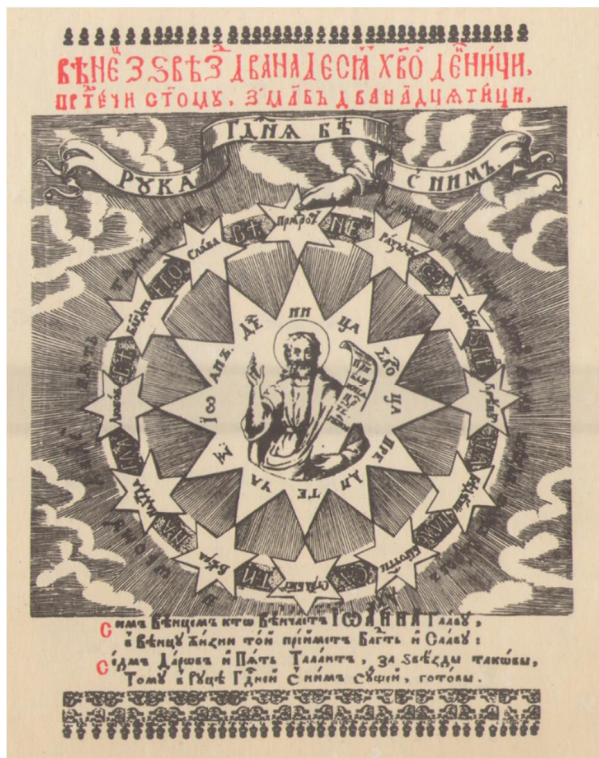
Сторінка з малюнком із першого зшитка, арк. 90

Укладач «Повного зібрання творів Івана Величковського» (Київ, 2004) Валерій Шевчук детально проаналізував ці два «Зшитки» і зазначив, що «Перший Зшиток» (арк. 1–114) – це чистова збірка прозових та віршованих творів, переписаних начисто кінця XVII ст., а другий (аркуш 114–137) – це чорнові записи різних віршів, прозові тексти, листи тощо. Деякі записи датовані. Так, під текстом «Вінець пастирю миррейському» стоїть дата 1680 р., а наприкінці тексту – 1693 р. У другому «Зшитку» подано записи про різні події, що відбувалися з 1673 до 1696 р.

«Зшитки» наповнені найрізноманітнішими матеріалами за певною тематикою: «Про людину і Бога»; «Вінець голові церковній Ісусу Христу од дванадцяти зір, од молитов через дванадцять його свят»; «Вінець од дванадцяти зір святій Варварі, від молитов до неї про крайній доброї смерті дар»; вінці різним святам, зокрема Миколаю, Івану Предтечі та іншим, а також до певних церковних

служб, серед них «Про опівнічницю та утреню», що адресувалися Варлааму Ясинському, митрополиту Київському. Цікавими є «Вірші на Євангеліє для іконописців». Працюючи у друкарні, І. Величковський спостерігав за роботою художників, бачив їхню кропітку працю, тож своїми настановами націлював на відповідне розуміння того, що потрібно передати чи підсилити згідно з Святим Письмом, бо в цьому розділі подано висловлювання святих Матвія, Марка, Луки, Івана. Можливо, що в Чернігові існувала й іконописна школа, і ці настанови адресувалися саме іконописцям.

Ілюстрація до «Вінця» Іоанну з друкованої брошури «Божією милостію ... приношеніє трех вінцев молитвенних», Києво-Печерська лавра, 1688

Окремими розділами йдуть записи «Діянь святих апостолів», «Вірші на апокаліпсис», що мають теологічне спрямування, бо наприкінці кожного тексту йде посилання, звідки вони взяті.

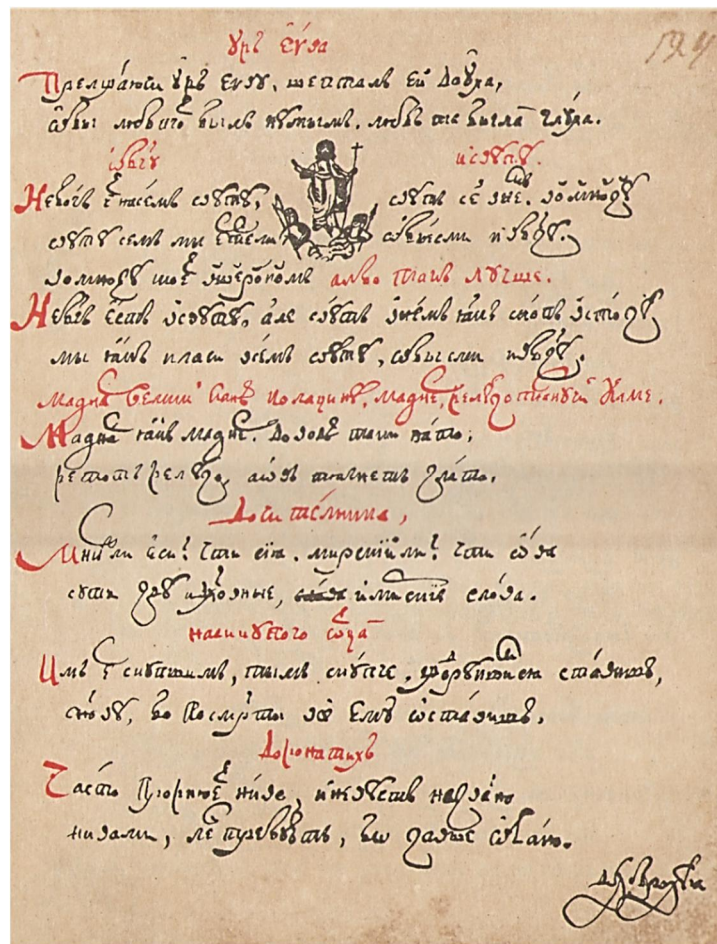
У розділах «Про Ісуса Христа та Богородицю», «Про святих», зокрема «Віршах сімдесяти і двом апостолам», преподобним

печерським святим Антонію і Лаврентію послань немає. Це переважно вірші, які були написані, як свідчать вчені В. Крекотень, М. Сулима, М. Петров, В. Шевчук, як сучасниками І. Величковського Дмитром Тупталом, Іваном Орновським, на що вказує упорядник цих віршів, так і ним самим.

У першому «Зшитку» розміщені й віршовані та прозові тексти різної тематики, які належать як самому І. Величковському, так й іншим авторам.

Не менш насиченим є й другий «Зшиток», в якому подані як прозові тексти, так і віршовані, зокрема поезії Лазаря Барановича, Дмитра Туптала та й самого укладача.

Сторінка з малюнком з другого зшитка, арк. 124

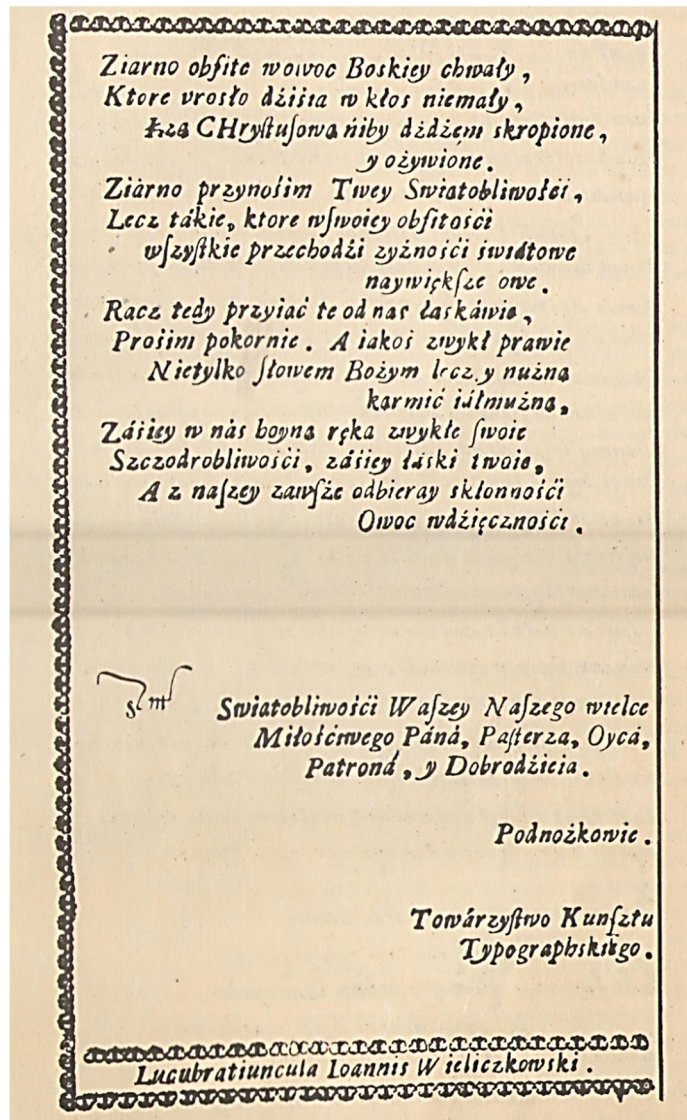

Якщо ж говорити про твори безпосередньо Івана Величковського, позначені його підписом, то це будуть два панегірики, присвячені Лазарю Барановичу та гетьманові Івану Самойловичу, та вірші рукописних збірників «Зеґар з полузеґарком» та «Млеко від вівці пастирю належне». Деякі вчені додають до цих творів, що явно належать І. Величковському, ще й не підписані, але за різними ознаками розпізнані як ті, що слід віднести до спадку поета.

Одним із найпоширеніших жанрів XVII ст. були панегірики, які присвячувалися відомим діячам України і створювалися переважно польською або латинською мовами. Панегірик на честь Лазаря Барановича, над яким поет Іван Величковський працював в 1683–84 рр., входить до циклу віршів різних митців, присвячених цьому видатному церковному та культурному діячеві XVII ст., де вони висловлювали свою повагу та вдячність з різних причин.

Макаронічна мова: польська змішана з латиною, засвідчувала особливу повагу до адресата. Увесь вірш Івана Величковського, який складається із 227 речень, поділений на 68 сапфічних строф. Перш ніж проаналізувати його, звернемо увагу на одну деталь, характерну для творчої діяльності поета: він завжди турбувався, щоб його вірші правильно сприймалися читачами та були для них зрозумілими.

Як відомо нині, у літературознавчий обіг панегірик Лазарю Барановичу увів професор Михайло Максимович у XIX ст., присвятивши йому невеличку статтю, хоча цей вірш І. Величковського був вперше опублікований у чернігівській друкарні ще 1680 р. На цьому виданні стоїть запис: «Із книг Самійла Величка, канцеляриста в[ійська] З[апорозького]». І це не випадково, бо відомий український літописець у своєму творі 30 разів згадує цього поета і на окремих сторінках дає йому характеристику як «премудрому і боговидному мужу», що «після численних трудів, багато попрацювавши над викладом різних добропотрібних і душекорисних руських та польських книг» [11, т. 2. с. 424], пішов із життя.

Остання сторінка «Віршів» для Лазаря Барановича з підписом
І. Величковського

У різних місцях вірша, присвяченого Л. Барановичу, між окремими строфами розміщуються латинські цитати із Біблії, уривки із творів, написаних польською та латинською мовами, хоча весь вірш поданий польською мовою.

В основу свого твору І. Величковський поклав євангельську притчу про смерть «чотириденного» Лазаря, якого оплакував

Христос, а потім його воскресив (Іоан XI, 41–45). Це оповідання поєднується також з євангельською ідеєю про пшеничне зерно, яке, вмираючи в землі, відроджується і приносить великий достаток. Розповідаючи в поетичній формі ці євангельські притчі, І. Величковський звертався і до образів античних богів і героїв: Мінерви, Сізіфа, Юпітера, Тантала, Ахіллеса, які служили йому для обґрунтування чи розвитку певної думки. Використання в поетичному тексті подібного матеріалу було характерним для традиції бароко, у якому написаний даний панегірик.

Цей початок твору з возвеличуванням продовження роду і життя немовби готує читача до сприйняття розповіді про подвижницьку діяльність Лазаря Барановича, якому присвячена друга частина панегірика. Тут автор возвеличує працю чернігівського архієпископа, називаючи його чисельні твори і даючи їм коротку характеристику. Це і «Меч духовний», і «Труби», і «Лютня» та інші.

Уся друга частина являє собою немовби відповідь на сформульоване питання: «Хто ж той Лазар»?

Це той, чий «Аполлон», коли він співає,
Неминуче груди (серце) поганські вражає,

Чия «Лютня» грає солодше,
Аніж лютня Аріона.

Це той, хто, боронячи православну віру,
Створив «Істину» і «Міру».

Хто видав книги «Смерть» і «Життя»
Земному світу.

Хто ж той Лазар?

Не хто інший, як Ти, Барановичу, ти ж бо саме такий.

Лазарем еси, але на розум не убогий,
Маєш золоті роги ... [б, с.32–33, переклад В. Шевчука]

Іван Величковський розкриває основні риси героя панегірика, нагадує про його плідну видавничу і творчу працю.

Люд голодний своєю живиш ти наукою

І це не буває для тебе обтяжливо;

Ти завжди засіваєш ніби зерна пшеничні слова спасенні.

Кінцівка твору розповідає про те, що вірші у 1680 р. були піднесені Лазареві Барановичу у зв'язку з якоюсь важливою подією від товариства друкарів. Можливо, це було пов'язано з виходом у Чернігівській друкарні двох книг Л. Барановича – «Благодать и истина І. Христом бысть» та «О пяти ранах І. Христа» – знаменитих «П'ять нот», а також «У вінок Матері Божої», бо жодна інша відома подія у житті архієпископа не збігається з акцією вдячності працівників друкарні.

Другий знаменитий панегірик Іван Величковський присвятив гетьману Івану Самойловичу. Історик-літописець Самійло Величко у своєму творі пише: «Коли ж був гетьман Самойлович під Полтавою чи в Полтаві, то старий Іоанн Величковський, муж, наділений мудрістю й Божою благодаттю, за отця Луки Семіоновича, старого полтавського протопopa, підніс йому, гетьманові, у дар образ його патрона, преподобного Іоанна Кущника, з викладеним під ним такими його пера віршами» [11, Т. 2. С.337] і далі йде в «Літописі» текст панегірика.

І. Самойлович. Портрет з літопису С. Величка

Очевидно, Іван Величковський знав Івана Самойловича ще тоді, коли останній керував чернігівським полком. При обранні І. Самойловича гетьманом 1672 р. на козацькій раді біля Козацької Діброви між Конотопом і Путивлем брав участь і архієпископ Лазар Баранович, який був у добрих стосунках із обранцем. Тож і все подальше гетьманське життя Самойловича було більш-менш знайоме Івану Величковському, поет мав змогу спостерігати, як гетьман, «піднявшись із худобахольства», почав збагачуватися, став зміцнювати й свою обичність» [11, Т. 2. с.161], часом наживаючись нечесним шляхом, що, звісно, обурювало козаків. Вірш же писався в Полтаві, де поет проживав у час, коли гетьман готувався разом з московськими військами під керівництвом князя Григорія Ромодановського до походу проти кримських татар, спостерігаючи, «як тхір з нори», на занепад Ладина, Умані та інших міст і тамтешніх повітів, бо це вже були колишні володіння гетьмана Дорошенка, і чекав на бій з турками, які намагалися захопити Чигирин. Поет ще не знав, що саме 1687 р. стане фатальним як для І. Самойловича та його синів, так і для гетьмана П. Дорошенка, якого обмовили перед царем Московії.

Вірш І. Величковського – це нагадування гетьманові Івану Самойловичу про ті цінності, які допомагають людині триматися у життєвому просторі. Поет у цьому випадку намагався філософськи осягнути життя гетьмана, осмислюючи його сутність у проявах патріотизму, героїзму, православної віри, чесності та благородства. І в цьому випадку він звертається до образів античної міфології, які подано через «християнське тлумачення» і загальнохристиянське релігійне світосприйняття. Використання цієї образної системи сюжетів вказує на ерудицію поета, його знання світової літератури та культури загалом.

У панегірику-посвяті гетьманові України Івану Самойловичу Іван Величковський використовує у вступній частині образ міфічного героя Дедала, який змайстрував крила, щоб разом із своїм сином Ікаром вирватися з неволі кіпрійського царя Міноса. Античний герой у творі служить авторові яскравим порівнянням, яке поступово переходить у алегорію. Цей художній прийом поет використовує для того, щоб глибше розкрити свою основну думку: щоб піднятися, як Дедал, до неба, необхідно працювати, бо «без добра і віра порожня буває». На одній вірі, на одному крилі,

стверджує автор твору, не злетіти до неба. І він радить своєму героєві, гетьманові, опертися в своєму житті та діяльності на шість небесних крил: Віру, Надію, Любов, Смирення з Чистотою та Убогість. У цих перерахованих релігійних поняттях немало тих, що безпосередньо стосувалося життя і життєво важливих філософських принципів гетьмана.

Adriaen Collaert (1560–1618). Падіння Ікара. Гравюра

Міфічні крила Іван Величковський асоціює з трикратним хрестом та трикратними християнськими символами, які стають підпорою для діянь гетьмана:

Хай три крила, що дані на щастя для тебе,
Візьмуть благословення трикратне із неба.
Одним хрестом честь Богу довкруг розширяєш,
А другим супостатів, погнавши, страхаєш,
Та третім, що у Божій дістав благодаті,
Мир у Вітчизні любій зумієш тримати. [6, с. 7, переклад
В. Шевчука]

І далі поет вводить образ святого Івана Кущника, який спостерігає з неба за всіма діями «тезоіменника» і застерігає, що за всім, що робить «гетьман знаменитий», стежить «єдиний Бог у Трійці» з небесних вишин, що «дав булаву» і «на сильній підпорі – тримає в своєму дозорі».

«Побожність» та «Доброчинність» – ось ті опори, на які в подальшому повинен спиратися гетьман у своєму житті, «долаючи нещастя». І далі йде перелік тих добрих діянь, які звершив правитель України:

Тому і починаєш церкви мурувати,
В ікони пребагаті і чесні вбирати.
А ще в любові хочеш учених тримати,
Волієш патронатом науки вкривати.
Зростає з того слава, оздоба, підпора,
Вітчизні нашій шана, утіха є скоро.
І доведе напевне тебе аж до неба ...
А що хрести шануєш – це теж за тобою!
Жив скромно, поселявся в тісному наметі,
Не прагнув товариства, по добрій прикметі
В небесному просторі тебе упізнаю –
Я богохвальців завше усіх пригріваю!
А ти ж у мене перший мій тезоіменитий,
І у людей, і в Бога на все знаменитий [Там само, переклад
В. Шевчука].

А далі гетьман І. Самойлович, зібравши всі полки, рушив від Полтави, де отримав похвального вірша від священника Івана Величковського, за Ворсклу, де об'єднався з московитами для подальшої боротьби з кримськими татарами. Але йому лише частково вдалося взяти участь у цій боротьбі, бо внаслідок доносу Самойлович був заарештований разом з синами і відправлений на розправу до Москви. Цього вже не зміг передбачити поет, залишаючись проживати в Полтаві.

Цей епізод виразно гарно описує Самійло Величко у своєму «Літописі»: «Гетьман побачив те явне лихо, що насувалося на нього, всю ту ніч він не спав, а провів її в молитвах, бо сподівався після тієї ночі своєї смерті. Коли ж задзвонено на утренью, то

гетьман, прибравшись, як належить, до смерті, перейшов на світання зі свого намету в похідну церкву, щоб вислухати утренью. Там в суботу, 22 липня, коли читалися ексапсальми [тобто щестопсалміє – Г. С.] і дійшли до таких слів: «Друзі мої і мої приятелі поставали здаля від моєї біди, а ближні мої поставали поодаль, тенета розставили ті, хто чатує на душу мою, а ті, хто бажає нещастя мені, говорять прокляття і весь день вимишляють зрадливих» [8, XXXVII, 12, 13]. Самойловичеві наклепники, генеральна старшина з полковниками і зі значним військовим товариством ... які цілу ніч не спали і радилися з московськими полковниками, стали перед гетьманським наметом, маючи намір схопити свого начальника гетьмана Самойловича і віддати його в чужі руки» [11, т. 2., с. 341].

Символічним у двох творах І. Величковського і С. Величка є те, що обидва письменники долю свого героя пов'язують з церквою, Богом, бо Він є єдиним для них суддею над долею того, кого Він охороняв і надихав на добрі справи. Це специфічна риса барокової літератури.

Характерною особливістю творчості письменників чернігівської літературної школи була властива їхнім творам широка релігійна тематика, особливо поширені були розповіді про різні дива Пресвятої Богородиці. Доля звела Івана Величковського з Троїцько-Іллінським монастирем, де зберігалася знаменита ікона Іллінської Божої Матері. Тут він працював у чернігівській друкарні і став свідком дива, яке відбулося у центральному соборі монастиря у час з 16–24 квітня 1662 р., коли «явилось всім людям велике й жахливе чудо – почав плакати за Зимового ігуменства у Святотроїцькому Іллінському монастирі, у великій церкві намісний образ Пресвятої Діви Богоматері» [11, т. 2, с.18].

Це диво описали тоді Дмитро Туптало в книзі «Руно орошенное», І. Галятовський, Л. Баранович. Відгукнувся на нього й Іван Величковський, пов'язавши плач Пречистої Діви з тими складними подіями історичного життя, які охопили Україну у 1662 р. у зв'язку з переобранням Юрія Хмельницького, прихильника Польщі, на посаду гетьмана, на місце якого претендували тоді також ніжинський полковник Василь Золотаренко, переяславський полковник Яким Сомко, чернігівський полковник Онікій Силич та Іван Брюховецький.

Іллінська Богоматір. 1658 р.

Явище плачу Пресвятої Богородиці поет сприймає як знамення і страху, і радості. Великий страх охопив у цей час люд Чернігова та Чернігівщини у зв'язку з нестабільністю у державі й страхом перед новою навалою татар і турків: «Плакала тоді Пресвята Діва, – коментував тоді це явище С. Величко, жалуючи православних християн-малоросів, – вірних рабів Сина свого і своїх, оскільки через незгоду, роздвоєння та чвари одні вже впали від смертоносної зброї, інших, бідних, з вітчизни погнано в полон, третіх мали відігнати, а четверті ще мали покласти свої голови у вітчизні, керовані тодішніми несамовитими владолюбцями, що готувалися до чвар, вождями своїми» [11, т. 2., с.18].

Плач Богородиці, її сльози, що з'явилися людям на диво, у сприйнятті автора віршу – це Божий захист, відповідь Ісуса Христа на плач матері, яка заступалася за людей, що в тяжких муках й ранах жили й терпіли. І далі у вірші іде конкретизація тих безчинств, які чинили татари й турки:

Діво, милість от тебе хай сліз не спиняє,
Вборони, нехай скіф нас, християн, не стинає!
Сталось так, що й татари в цю церкву влетіли,
Але Діви ікони вони не узділи.
Вже дістались були й до самого престолу,
Поскидали ікони у церкві додолу.
Лише образ єдиний Марії в пророка,
З тих пригод увільнився без шкоди й порока.
Все чернецтво зі страху в печери тікало,
Ті, що їх саморучно у глині довбало,
У покрові там Діви себе прихистили,
Наче матінку Слави її возхвалили,
І дверима татари до них не дістались,
Бо їх Діва замкнула – і не відчинялись
[6, С. 144, переклад В. Шевчука].

У другій частині вірша Іван Величковський зупиняється на конкретних фактах чудотворних діянь Пресвятої Богородиці: «Слух глухим повертає, кривих випрямляє, безумних – розумить, збісїлих – звільняє, недолугих підводить, сліпих просвітляє». Конкретизація цих чудес ікони Божої Матері подана не лише для посилення чудодійної сили цих сліз, а й подальшої хвали Іллінській Діві, її сльозам, які лікують людей і приносять їм радість. І автор твору закликає всіх мирян збиратися до Іллінського монастиря, який «напевне дано нам із виші», щоб висловити вдячність Богові і Матері Божій, «Тож потрібно радіти на чудо це лише!».

Завершальна частина посвяти – це своєрідний гімн торжеству Божих діянь та тієї його любові до Матері, які роблять чудеса. І саме все це надасть всім сил до очікуваної перемоги над ворогом.

Хай так само, як бджоли у вулик літають
До Пречистої Діви усі завертають.
Йдуть до неї царове, вона їм корона,
Бо нетлінна у часі, бо горня, з Сіона.

Вона тисячещитна. Гетьмане, спішися.
Дасть побіду для воїв, за те помолися.
Нехай кожен попросить, як буде в потребі, –
А до неї вдасися – опинишся в небі! (переклад В. Шевчука)

Про інтерес І. Величковського до релігійної тематики свідчать і його згадані раніше зошити, які він назвав «зшитками», що містять найрізноманітніші виписки із різних молитв, із прозових творів різних авторів, що мають теологічний характер і торкаються життя Ісуса Христа, Богородиці. Є тут тексти з творів Д. Туптала, І. Орновського, С. Яворського, І. Максимовича, В. Ясинського та інших авторів. Зустрічаються й вірші Івана Величковського, зокрема «Бесіда людини з Богом», у якому поет стверджує думку про те, що людина себе звеличує не вірою, а справою, ділами попри її сподівання, що їй врахується віра замість справ. Проте Бог розвіює цю надію, відповідаючи:

Без веры невозможно спастися некому –
то истина. Но вера не поможет злomu,
аще при вере добрых дел не исполняет,
апостола моего слыши, что вещает:
Вера без дел мертва есть, якоже и тело
не движется без душе, Веру живить дело.
Вера и добродетель, суть то двое крыла,
на двоих тех вся висит спасенія сила.
Не может єдним крылом птица поднестися,
невозможно самую верою спастися.
Должна птица обема крилома летати,
должен человек веру і дела стяжати
[6, С. 90 переклад В. Шевчука].

Найбільше розкрився Іван Величковський як поет у своїх оригінальних віршах, що увійшли до рукописних збірників «Зеґар з полузеґарком» і «Млеко від вівці пастирю належное», цілеспрямовано об'єднаних в одну книжку з дуже патріотичною метою. До обох книжечок Іван Величковський подає посвяти Варлааму Ясинському, який був архімандритом Києво-Печерської лаври, а у 1690 р. висвячений на митрополита Київського і Галицького. Крім загальних слів ввічливості людині, яку дуже поважає автор, далі

йде широка присвята, написана в стилі бароко з використанням різних художніх прийомів та православної символіки: «Хай не явлюся перед преосвященством Вашим, паном і пастирем моїм бідний; два пекторалики – один цілий, другий напівдзигарковий – приношу Вашому преосвященству ясно в Бозі преосвященний архієрею, мною справді не із золота, ані із срібра, але з простого розуму, ніби з твердого заліза складені, щоб здійснилися тут слова апостольські: «Срібла й золота в мене нема» [Дії. III–6]. Але тим-то таки над золото і срібло дорожчі, бо виміряють честь і славу преблагословенної Діви Марії, самого Бога матері».

І далі іде «щирслужебниче» побажання Івана Величковського митрополитові, щоб він «на високому престолі всеславної і преславної Київської митрополії, як на Божій сторожі богомовний Аввакум, на спасіння вручених собі овець від Бога, чуйно і невсипуче лічив щасливі години на численні літа і, дай Боже, як у найдовші».

І вручаючи митрополиту ці «два пекторалики», він зауважує, що робить це від чистого серця (a sincere rectore), які складені працелюбством. «Прийми, преосвященний, дар, тобі офірований, прийми два пекторалики, ніби два подарунка, а мені милостиву свою простягни правицю, щоб подати своє архієрейське благословення, якого всім серцем моїм всебажано прагну» [6, с. 41].

Не менш яскравим є додаток до посвяти Варлааму Ясинському у другому збірнику «Молоко від вівці пастирю належне, бо труди поетичні в честь преблагословенної Діви Марії складені, або знамення служебної покірливості ясне в Бозі преосвященному отцю Варлааму Ясинському, православному архієпископу, митрополиту Київському, Галицькому та всієї Росії [малося на увазі України – ред] офіровані». І далі автор демонструє свою барокову майстерну гру: слово РОКУ подає у стовпчик, а далі цитує уривок із пісеньки:

А молоко як мала,
Христа напувала,
Чистого дитятка,
А живим початка.

Перші букви і складають число року – 1691.

І завершується ця частина посвяти «віршем на герб митрополита Варлаама Ясинського», який написаний у традиціях поетів чернігівської літературної школи з використанням у ньому назв небесних світил:

Молочна на небесах зіркова дорога,
Гадаю, що від «зорить» – зоря, йде від того.
Бо просто, як і стріла, до неба сягають,
Відтак Місяця роги у нім вивишають.
Зіркам отож Молоко, молочним, дається,
Мабуть, із них Молоко, з молочних, і плеться.
Молоко – Primitinum [первинне – ред.]
Молочний – Derinatium [похідне, вторинне – ред.]

У подальшій своїй передмові, адресованій до читачеві автор заявляє: «Я ж, як справжній син Малоросійської вітчизни нашої, уболіваючи на те серцем, що в Малій нашій Росії досі таких ні від кого друком виданих не оглядаю трудів, із горливості своєї до милої Вітчизни, прикликавши Бога та Божу Матір і святих, умислив, скільки можливості простого розуму мого дозволяли, деякі значніші поетичні штуки заявити руською мовою [тобто книжною українською мовою – Г. С.], не з якоїсь мови на руську їх перекладаючи, але власною працею моєю на полюбенство іншорідних складаючи, а деякі цілком руські способи віднаходячи, які чужою мовою не можуть бути з'явлені» [6, С. 54]. Далі автор застерігає, що він створював свої вірші не для забави, якогось марнославства, а «цілком до хвали Бога слави і славетної володарки нашої Богородиці і завжди Діви Марії, і на оздобу Вітчизни нашої та втіху малоросійським синам її» [6, С. 54].

Обіцянка автора дуже значима й інтригує. І дивує нас автор не стільки змістом віршів, більшість із яких написані на біблійну тематику, а самою формою віршованого бароко. Як ми пам'ятаємо, стилю *бароко* (а це слово первісно позначало перлину неправильної форми, химерність, вибагливість тощо) властива надмірна пишність, орнаментальність. Тобто поруч поняттями, що пов'язані з розкриттям у творі героїчного чи релігійного змісту, багато уваги приділяється самій формі його викладу. Тож І. Величковський і попереджає читача: «Коли ці вірші мої він швидко пройде, не добачивши, яка в кожному штучка ховається, малого або жодного не досягне пожитку. Але коли над кожним віршиком так багато забавиться, аж доки зрозуміє, що в ньому за річ захована, вельми їх полюбить. Отож тут немає жодних простих (які й простаки складати можуть) віршів, тільки твори поетичні, котрі,

хоч є короткі, але велику тим, що їх компонують, задають трудність і довгого потребують часу, поки складуться» [6, С. 54].

Інколи автор перед початком вірша налаштовує читача на сприйняття тексту. Так, перед поезією «Луна» читаємо: «Луна, тобто вірш, у якому начебто якась луна, тобто відгук, до кожного кінця рядка двома силабами відгукуються, інформованими із кінцевих літер» [6, С. 55].

- Що просиш ти, Адаме, чи земного краю?
– Раю.
- Чому ж туди не входиш, чи ж боїшся брани?
– Рани.
- Чи увійти не можеш у нього побідно?
– Бідно.

Ця звукова рефренна відповідь дійсно нагадує щось таке близьке до далеких відгуків.

Дотримуючись поетики бароко і розвиваючи її далі, поет багато експериментував. Але це була не проста забава автора, він цією новою вигаданою формою побудови вірша давав можливість читачеві поглибити думку, закладену у ньому. В одних випадках автор усі речення починає на одну букву або ж на одне і теж слово («Полузеґарок», «Минути»), в інших – слова у реченні читаються навпаки («Рак словесний») або ж кожен склад закінчується в словах одним і тим же голосним і т. п.

Вірші «Дзигар цілий» та «Минути» належать до «часових» творів, які наповнені глибоким змістом, що торкається життя Діви Марії та Ісуса від часу Його народження як «великого дива», «єдиного від Тройці», у якому зійшлися «стовпи віри»: А далі описуються великі Христові діяння та Його смерть і воскресіння. І врешті, вірш доведено до останнього добового часу, коли «двадцять чотири старці честь дають повинну» Сину Божої Матері і символічно схиляються перед Ним. Ці останні слова поет цитує з «Апокаліпсису» (IV, вірш 10). Увесь текст супроводжується словами «радуйся, о Діво», «радуйся, о мати», «радуйся, невісто», «радуйся, чудова» тощо. Поет закликає, розповідаючи про життя Христа, радіти, що на світ з'явився Син Божий. Час життя його – це справжнє мірило істини.

Дзиг'ар цілий,
який має в собі часів 24.

Час 1.

Час перший звідомляє: «Радуйся, єдина,
Що першого у часі народила сина».

Час 2.

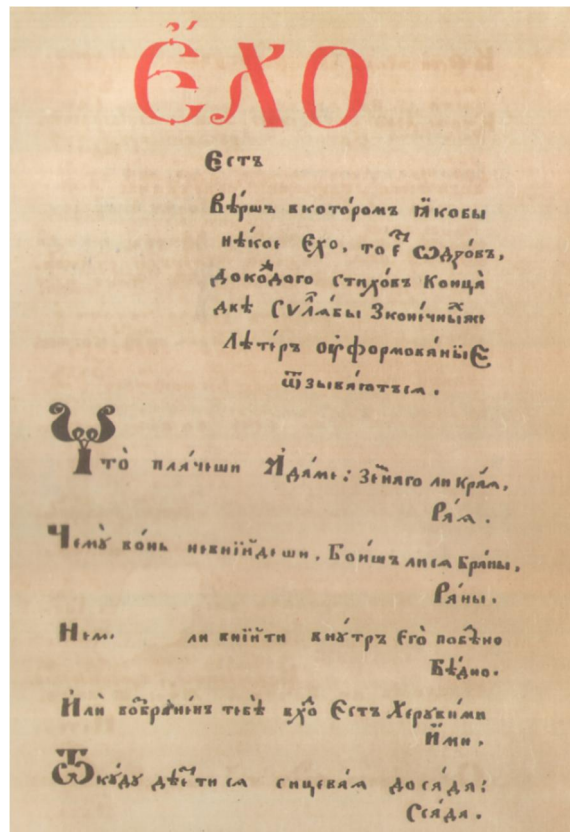
Час другий звідомляє: «Радуйся, о Діво,
Твій Син єством подвійний – ось велике диво!»

Час 3.

Час третій звідомляє: «Радуйся, невісто,
Єдиного від Тройці народила чисто».

Час 4.

Четвертий час звіщає: «Радуйся, чотири
Уже в твоєму Сині мовлять стовпи віри».

Сторінка із збірки «Млеко» з «Ехом», арк. 18

У вірші «Напівдзигарик» життя Христове складається з годин денних та нічних окремо. Кожна мить того чи іншого часу – це повідомлення про чудеса Христові.

Напівдзигарик, який осібно складається з часів денних, а осібно з часів нічних.

Денні

Час 1.

Час мовить перший: «Радуйся, початок,
З чудес Христових всіх – життя зачаток».

Час 2.

Час мовить другий: «Радуйся, благ море,
Рожденна батьком, рожденна в повторі».

Час 3.

Час мовить третій: «Радуйся, о мати,
В час третій маєш Духа благодаті».

Час 4.

Час є четвертий: «Радуйся, чотири
Кінці земнії сповнилися віри» і т. д. [6, с. 45].

І завершуються вірші денні трьома останніми в часі:

Час 10.

Час є десятий: «Радуйся, блаженний
Син твій очистив десять прокажених».

Час 11.

Один над десять: «Радуйся, о Діво,
Одна над десять ти чистіш, о диво!».

Час 12.

Над десять другий: «Радуйся, живая,
Дванадцять зірок твій вінець складає». [6, с. 45-46].

У такому ж стилі та віршованій будові ідуть і тексти «Часу нічного». Як і в попередньому тексті, автор інколи звертається до

Книги Буття чи висловів святих Отців, або вказує на діяння Богоматері:

Нічні

Час 5.

Час мовить п'ятий: «Радуйся, в честь многу
Чуттів п'ять власних віддала ти Богу».

Час 6.

Час мовить шостий: «Радуйся, без заздрості,
Спасла ти Єву, зваблену в час шостий».

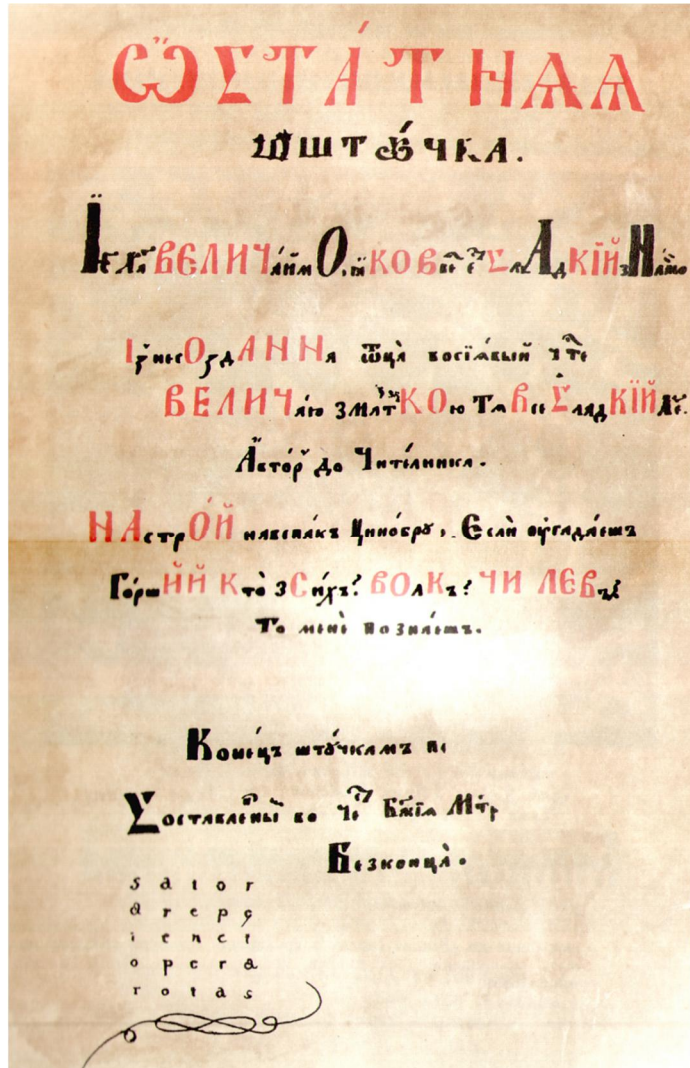
Час 7.

Час сьомий: «Радуйся священних
Син твій таїн сім нам дає спасенних».

Час 8.

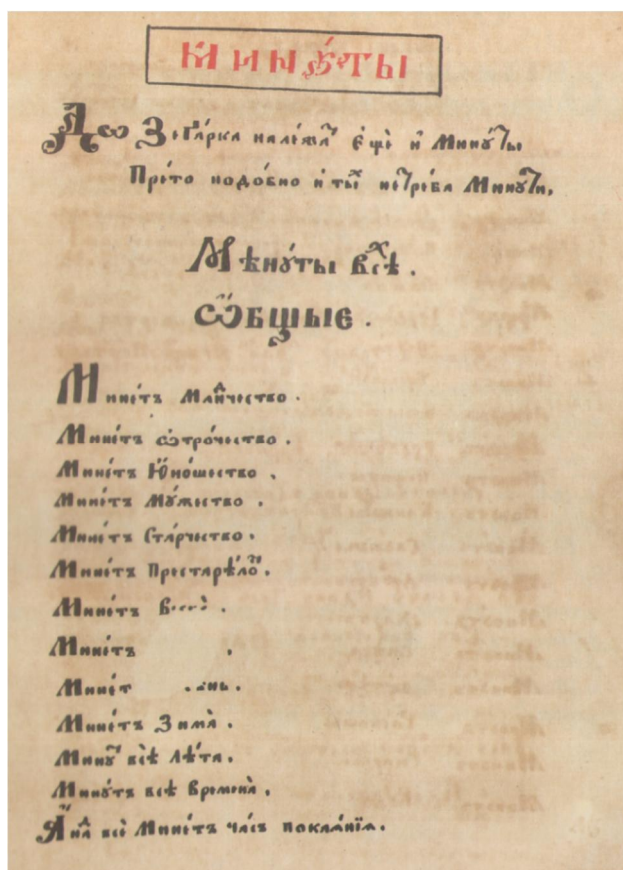
Час мовить восьмий: «Радуйся, превічна
З потопу восьмий день храни нас вічно».
Буття, глава VII. [6, с. 47]

До унікальних барокових віршів відносять літературознавці як «Дзиг'арів», так і поезію «Минути», бо в них поет застосовує прийом кодування, який дає можливість поєднати все те, що пов'язує Бога, Матір Божу з людиною протягом доби, ночі і дня. Але для автора цінні й квандратеси (чверті години), яких виділено в поезії чотири. Що ж містить цей облік часу у людських стосунках, про що повинна пам'ятати людина, «завше мати при серці, як компас на шийі»? Це смерть, суд, пекло і небо. Пам'ятаючи про це, усі люди повинні шанувати Бога і Матір Божу, де б вони, у якій з чотирьох частин світу не знаходилися, – на сході, заході, півночі, півдні, а також увечері, рано, у полудень, опівночі. Перелік світів, у яких знаходиться людина у спілкуванні з Богом і Божою Матір'ю, І. Величковський подає від широкого світового простору до меншого, і ще меншого, завершуючи найменшим, і знову повертається до великого людського життя, пір року – весни, літа, осені, зими. І в цьому колі з чотирма квадрантесами, у яких

Остання сторінка із збірки «Млеко», арк. 33 зв.

Літературознавець В. Шевчук стверджує, що «Дзигар з напівдзигарком» слід розглядати як «символічну, знакову поему, в яку покладено естетичну категорію літератури бароко – універсальну картину світу, але творену зовсім на інших підставах й інакшими засобами, як це чинить Климентій чи Данило Братковський, маємо тут вельми складне, узагальнене до формалізації мислення, будоване у мізантропічній християнській ідеології, але з неперевершеним поетичним блиском» [7, С. 18].

Сторінка із збірки «Зегар» з «Минутами», арк. 9

Поглиблене, вдумливе вивчення творів І. Величковського з врахуванням барокової специфіки дає можливість виявити те оригінальне, специфічне, притаманне саме для цього поета-реформатора бароко і водночас для нього як для філософа. Це підтверджує і його цикл віршів «Минуты», у якому поєднані роздуми про хвилини, які є спільними для всіх людей. Вони супроводжують їх від дня народження в усі пори життя (в дитинстві, отрочстві, юності, мужності, старості). І кожній порі року приходиться кінець, усе залишається в минулому і лише покаєння завершує людське існування. У розділі «Минуты злих» перераховується все різноманітне минуле у житті людини, і серед 36 швидкоплинних речей, які згадує поет, ми знаходимо: славу, багатство, честь, пияцтво, марнославство, бенкети, служби, дружби, жарти, утіхи, розкоші, зради,

хитрість, заздрість, ненависть, уроду, тілесну вроду, красномовність і т. п. Усе в людини було: і прекрасне, і добре, і мужнє, і зрадливе, а також багато інших марнот, із приходом смерті все зникло.

Минути всіх.

Спільні.

Мине дитинство,
Мине отроцтво,
Мине юність,
Мине мужність,
Мине старість,
Мине перестарілість.
Мине весна,
Мине літо,
Мине зима,
Минуть всі літа,
Минуть всі часи нам, –
А над все мине час покаяння. [6, с. 48]

Тож людина повинна за життя думати про його наповненість, що дасть можливість її згадувати і після смерті. А в третьому вірші «Минуты добрых» поданий перелік тих хвилин, які не зовсім то й належать до розряду «добрых», хоча вони проявляються в різних людях: «хвороби, переслідування, муки, біди, сльози, образи, глумлення, голод, каліцтво, сліпота, німота тощо, які теж закінчаться і як наслідок: «минуть праці, невчаси, невпокої, мине всяке лихо».

І все ж залишається ще одне – «Дві страшні минути», коли земне й небесне уже не змішуються, а стан людини залежатиме від неї самої, від того, що вона заслужила, проживаючи своє життя, чим вона його наповнювала: потрапить вона в рай і буде близька на небі до Бога чи потрапить у пекло.

У своїх віршах І. Величковський уникає моралізаторства, він лише стверджує, що те, чим людина наповнювала своє життя, з приходом смерті зникає. «Апокаліптичним похмурим акордом», як стверджує В. Шевчук, поет у «напівмістичній, напівфаталістичній фразі «Небо і земля мимо йдуть»» завершує свої богословські, філософські роздуми про життя людини і про її зв'язки з Богом та Матір'ю Божою, земного з небесним.

Ці експерименти Івана Величковського по-різному оцінювалися в літературознавстві. Деякі критики розглядали їх як «порожні словесні іграшки», «прикладні безглуздої поетичної гри», інші ж вважали вершинним явищем барокової поезії [2, С. 8]. Особливо глибоко намагався розібратися в ній, осмислити як своєрідне явище в українській літературі, Дмитро Чижевський, який називав їх творця «видатним бароковим майстром малих форм» [2, С. 9].

Слід зауважити, що ім'я І. Величковського почало з'являтися в деяких працях лише у ХІХ ст. з публікацією окремих поезій як прикладів барокової лірики, а потім на початку ХХ ст. [10; 11].

Мініатюри в поезії І. Величковського дають можливість, уживаючи малу кількість слів, чітко сформулювати думку за допомогою інтенсивних, оригінальних поетичних засобів та витончених форм. У деяких з них, як свідчить Д. Чижевський, автор «досягнув найвищої досконалості». Цікавим у цьому відношенні є вірш «Риби», у якому кожен рядок читається в двох напрямках, створюючи один і той же текст:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна.
Анна дар і мні сін мира данна,
Анна мі мати і та мі манна.
Анна пита м'я, я мати – панна. [6, С. 56]

Вчитуючись у рядки вірша, розумієш, що це не простий набір необхідних для відповідності слів, вони розкривають тему турботи Богоматері про свою матір св. Анну і навпаки. Можливо, І. Величковський зустрів подібну форму вірша в латинській поезії Плінія.

У вірші «Рак словесний» читаються навпаки не літери, а слова:

Високо Діва є вознесенна
Глибоко, даже була смиренна
[6, с. 57 переклад В. Шевчука].

І. Величковський демонструє найрізноманітніші види ракового віршу, що поступово стає складнішим за формою. Так, у «Раку всуперечливому» слова читаються навпаки і з'являється протилежний зміст, а у «Четверогранному» як вздовж, так і вшир з'являється той же самий текст.

Маріє, Ти Єдина Мати Богу Сину
Ти більше усіх Богу люблена, єдина.

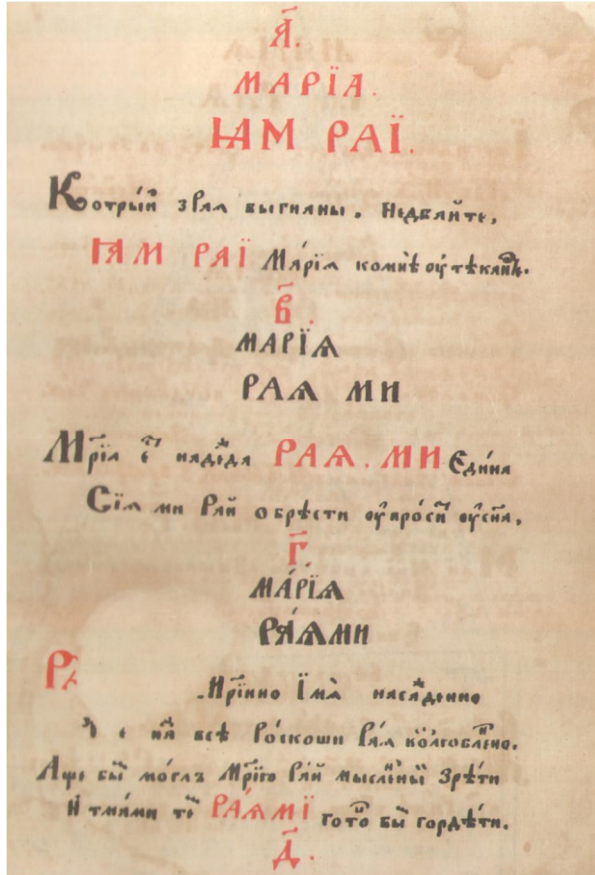

Єдина усіх надіє, творцю ти є мила.

Мати Богу – творцю, стань, завжди помилуй.

Богу люблена ти є завжди, Діво, ділом.

Сину єдина, мила, помилуй ділом сміло (переклад В. Шевчука).

Сторінка із збірки «Млеко» з «програмою», «анаграмою» та «епіграмою», арк. 27

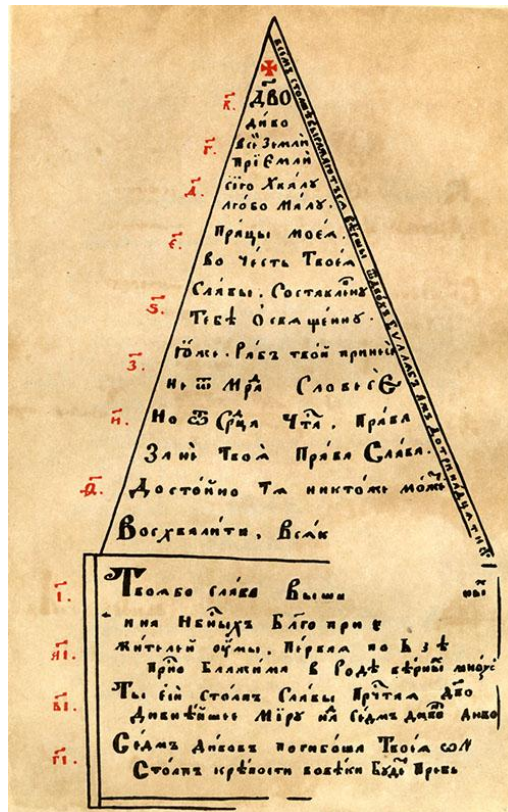
Якщо у попередніх віршах необхідно було, щоб довідатися про їхній зміст, врахувати порядок слів, то далі будуть поезії, у яких І. Величковський використовує букви-звуки, наприклад, О в «Суголосному», чи вірш «Спільновідмінковий», у якому рима закінчується на букви, які утворюють слово Анна.

Роди, вибрана,
В цноті неустанна,

Без пороку знанна,
Солодка манна,
Чистая панна,
Котра нам данна,
Богу осанна (переклад В. Шевчука).

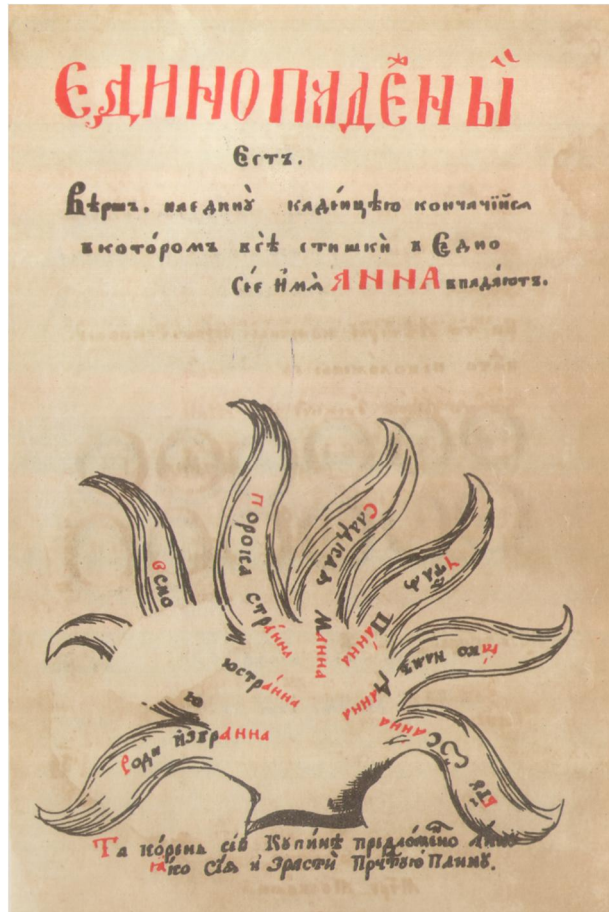
Є й «Абетковий» вірш, де кожне слово розпочинається від літери за послідовністю абетки, у якому тонко підібрані слова, про життя Ісуса Христа чи Божої Матері. Щодо цього літературознавець Д. Чижевський писав: «Можна по-різному оцінювати такі грашки, але немає сумніву, що Величковський досягнув справді великої легкості та природності в «неприродному» та «протиприродному» жанрі легкості та природності, які дозволяють нам наблизити його до найвитонченіших митців поезії бароко» [2, С. 61].

Вірш зі збірки «Млеко» І. Величковського (1691) Посвята Діві Марії в формі трикутника

Є в спадщині поета й «фігурні» вірші. Вони в історії літератури відомі ще з античних часів. Але І. Величковський намагався зробити їх більш дохідливими і зрозумілими, у вигляді чи то хреста, чи піраміди, чи чотирикутника або ж розлогого кущика. Цікаві і його акровірші.

Сторінка із збірки «Млеко» з «единопадежним» віршем, арк. 23

Відомий І. Величковський і як видатний перекладач та переспівувач творів, написаних латинською мовою англійським поетом Джоном Овеном (1560–1622), який особливо талановито себе проявив у жанрі епіграми. Багато авторів перекладало їх німецькою мовою. Але, як свідчить Д. Чижевський, у XVII ст. слов'янськими мовами їх не перекладали. Переклади на польську мову

з'явилися у XVIII ст. У 1773 р. у Варшаві вийшов збірник у перекладі Фабіана Турковського, а трохи пізніше Фелікса Чарновського. Таким чином, виявляється, що Іван Величковський був першим, хто передав слов'янською (а саме тодішньою українською) мовою епіграми Джона Овена.

Як стверджує їхній дослідник Д. Чижевський, «переклади його здебільша дуже добрі: стислі, дотепні та точно передають «пуанти» оригіналу [2, С. 66].

Для прикладу наводимо декілька таких перекладів:

Гды пливуть, неровні суть в смаку рѣком рѣки,
За живота такъ люде, пани и калѣки.
Еднакий зась смакъ стае рѣкам, впавшим в море:
Так всѣх нас смерть ровняет, всѣм от нея горе.

У перекладі:

Не однакові на смак пливуть різні ріки,
Як і люди за життя – пани і каліки.
Смак однакий у річках, що впали у море,
Смерть рівняє їх усіх, усім рівне горе.
(переклад В. Шевчука)

На скупого отца
Имъ есь скупимъ, тым, скупче, щодрѣйшим ся ставишь
сыновѣ: бо по смерти все ему оставишь.

У перекладі:

Чим ти скупіш, скупарю, тим будеш щедріший
Синові, адже по смерті йому все залишиш.
(переклад В. Шевчука)

О жоноцком розумѣ
Чему суть мудрѣйшіе мужеве, нѣжъ жоны!
Бо з ребра безмозкого, не з головы оны.

У перекладі:

Чому це муж мудріший жони в цьому світі?
З безмозкого ребра-бо, а не з голови ті.
(переклад В. Шевчука)

Поп за люди молить,
Люд за попа мелеть.

У перекладі:

За людей піп моле,
За попа люд меле
(переклад В. Шевчука).

Мудрый – добрый
Муж мудрый над доброго нехай есть мудрѣйшим,
Быле бы над мудрого биль добрый добрѣйшим.

У перекладі:

Муж мудрий, над доброго, нехай є мудріший,
Над мудрого добрий нехай буде добріший
(переклад В. Шевчука).

Скориставшись цими декількома перекладами з понад 50-ти, які аналізує Д. Чижевський, нагадаємо і його висновки: дуже точний переклад, повторює гру слів Овена, уводить гру слів у вірш, який у Овена грає поняттями, змінюючи різні слова, здібності афористичного формулювання думок, суверенне оволодіння технікою віршування, що надає їм характер легкості та плинності, автор грає всіма формами та будує свої віршики так, що ми лише зрідка можемо вважати хід думок та образів неприродними, він прозоро будує свої епіграми, з великим умінням використовуючи паралелізм та антитезу. «А щодо мови Величковського, то треба все ж визнати, що мова його в умовах його часу остільки природна, нештучна та остільки пересякнена елементами живої мови, що і епіграми його – по меншій мірі певна їх частина – не цілком чужі нашій сучасній мовній свідомості» [2, С. 82].

Слід згадати ще про одну особливість віршування І. Величковського – це складання малих віршів, які траплялися йому на тарелях, келихах, дзвонах, брамах, будинках, іконах, книгах тощо. І

поет практикується і в цьому жанрі, склавши 66 віршованих написів «на Євангеліє для іконописців», ще 10 – для зображень на теми «Діянь святих апостолів», а також 11 «Віршів на Апокаліпсис».

*Дзвін Кизикермен в експозиції Полтавського краєзнавчого музею.
XVII століття. Старовинна світлина*

У Полтавському краєзнавчому музеї зберігається відлитий з турецьких гармат дзвін Успенської церкви, на якому можна побачити текст І. Величковського про похід козацьких військ 1695 р. проти турок, який довічно прославив козаків, що героїчно відстоювали незалежність своєї вітчизни.

Численні твори на релігійну тематику, що зустрічаються в книгах поета, свідчать про інтерес автора до церковного життя, а поглиблене знайомство з біблійною літературою нарешті й привело І. Величковського до прийняття сану священника і відходу від ремісничого життя. Ставши священником, він цим продовжив родові традиції, бо всі в його роду до і після були священнослужителями, Іван Величковський одружився на Марії Лукашівні, доньці полтавського протопопа Луки Семионовича. У

Чернігові у них народився син, якому дали традиційне для роду ім'я Івана, і в 1687 р. він переїхав до Полтави, обіймаючи в Успенській церкві до кінця свого життя посаду пресвітера, побічно складаючи вірші та заповнюючи ними, а також іншими віршованими чи прозовими творами свої «Зшитки», а також мудруючи над різними формами барочного віршування, що представлені були у рукописних збірниках «Зеґар з полузеґарком» (1690 р.) і «Млеко від овці пастору належноє» (1691 р.).

*Полтава. Панорама – Успенський кафедральний собор.
Старовинна світлина*

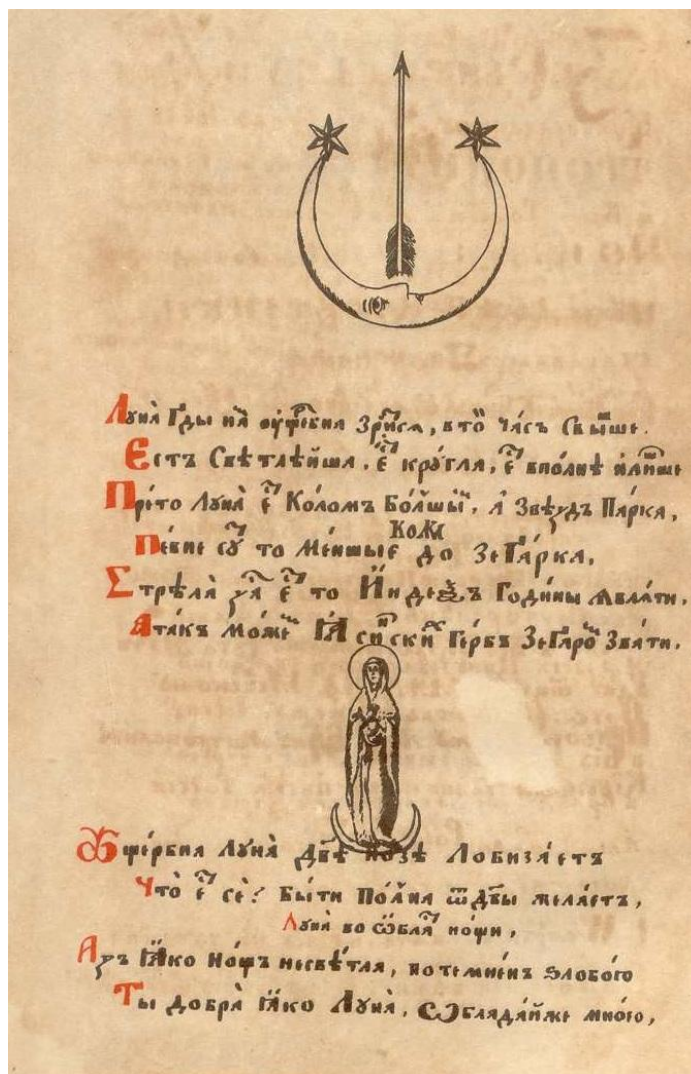
Помер поет у 1701 р. в Полтаві та похований на церковному цвинтарі, залишивши після себе двох синів: Івана і Василя. Останній і зберіг, а нащадки донесли світові літературну спадщину прадіда, що дало можливість говорити про нього як про талановитого поета-реформатора бароко, що віддав себе служінню Богу і своїй любій Вітчизні-Україні.

Творчість І. Величковського є типовою для українського бароко з його своєрідним словесно-декоративним орнаментом. «У художньому творі, – писав С. І. Маслов, – на перше місце висувається форма – вичурні, штучні метафори, несподівані порівняння, ефективні антитези, запозичені у ренесансу образи античної міфології, й історії займають помітне місце у розвитку барочної форми. Засоби прикраси мови, орнамент зростають в епоху

бароко надзвичайно: змісту приділяється другорядне значення. Мета мистецтва, у час бароко – вразити читача, зацікавити його несподіваними стилістичними ефектами» [5, с. 5–6].

Проте тут треба уточнити, що зміст твору і його форма в творчості І. Величковського знаходяться в нерозривній єдності і їх не можна розірвати. Часто форма допомагає глибше зрозуміти зміст вірша. Формальні пошуки поета стають зрозумілішими, якщо їх розглядати в контексті епохи.

Сторінка із збірки «Зегар» з малюнками, арк. 2. зв.

Визначення бароко, яке подає С. І. Маслов, відомий знавець давньої літератури, не є повним, оскільки цей стиль значно ширший за змістом. Хоча те, про що говорить вчений, дійсно характерне для творчості І. Величковського. Спадщина поета – яскравий зразок української літератури епохи бароко, бо кожний написаний чи переспіваний ним вірш – це велика робота з об'єднання змістової її частини з формою. Форма, правда, може бути й сама по собі змістовною, але оце сполучення форми і змісту ще потрібно розшифрувати. І про це він стверджував в одному із своїх переспівів:

Труду писання не може пізнати
Той, хто не знає, як треба писати.
Кажуть, що легке і просте це діло.
Пишуть три пальці, а все болить тіло. (переклад В. Шевчука)

Деякі сучасні дослідження свідчать, що барокова поетика І. Величковського була відома викладачам Чернігівського колегіуму, зокрема його префектові і викладачеві Лип'яцькому, який у 1735–36 рр. викладав тут курс поетики після закінчення Києво-Могилянської Академії. Літературознавець В. П. Маслюк у своїй праці «Латиномовні поетики і риторики XVII – I пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні» (К., 1983) стверджує, що у поетиці Лип'яцького, крім латиномовних віршів, містяться також й україномовні, головним чином І Величковського. Сам викладач був родом із сім'ї священника на Полтавщині, тому можливо, що саме там і відбулося його знайомство з І. Величковським та його творами. Таким чином, перед нами воскрес надзвичайно цікавий і талановитий поет XVII ст., який разом з видатними письменниками, архітекторами, композиторами, художниками того часу творив оригінальне, національне бароко, яке відрізняється від західноєвропейського своєю своєрідністю й вишуканістю та зв'язками з народною творчістю.

ВИСНОВКИ

Барокове у творчості чернігівських письменників

Перегорнувши сторінки цієї книги, читач помітив, що все сказане ще раз демонструє і підтверджує нашу думку про багатогранність діяльності представників Чернігівської літературної школи, яку очолював архієпископ Лазар Баранович, відомий православний церковний діяч і чудовий організатор усебічних культурних мистецьких проявів для всіх тих, кого він об'єднав навколо себе. У той же час він зумів очолити декілька мистецьких напрямків: літературний, музичний і живописний, залучивши до кожного із них талановитих митців і зробивши їх переважно служителями церкви. Їх творчість, хоча й носила релігійний характер, була пов'язана з прославленням Бога, Божої Матері та святих, проте вона також сприяла висвітленню актуальних проблем, що торкалися різних проблем життя того часу, які залишилися актуальними і для наступних поколінь.

І однією з таких була тема *війни і миру*, що мала суспільний резонанс. Письменники чернігівської літературної школи підходили до її розкриття з гуманістичних позицій. Це підтверджують яскраві публіцистичні вірші Л. Барановича, проповіді І. Галятовського, п'єси Д. Туптала та ін.

Паралельно з темою миру, злагоди в суспільстві, у творчості представників чернігівської літературної школи була актуальною *тема козаччини та її героїчних діянь*. Літописна та художня література і загалом мистецтво всебічно розкрили цю тему. Життя козаків обросло легендами, відбилося в народних піснях.

У зв'язку з появою в українському мистецтві бароко, яке ще називають козацьким, утверджується шанобливе ставлення до всього прекрасного, самобутнього, національного, зокрема і до всього героїчного, що пов'язане із боротьбою українського народу за свою свободу.

Козаки і їх героїчні діяння найчастіше були художньо представлені тими митцями, хто безпосередньо був учасником подій, хто все бачив сам, переживав. Тому розповідь письменника про важливі події боротьби козаків за свободу Батьківщини сприймалася читачем, бо в ній відбивався той стан, в якому перебував оповідач як учасник описуваних подій, про свідчать вірші О. Бучинського-Яскольда, І. Орновського, Л. Крщоновича та інших.

Проте чернігівські літератори не лише прославляли героїзм козаків, а й виступали проти війни, ідеології мілітаризму і прославляли мирний час, коли людина жила у злагоді зі своєю працею на полях, забезпечуючи своє життя, оспіване в піснях та художніх творах.

Письменники Чернігова – це митці, які всі теми, висвітлені у їхніх творах, пропускали через своє специфічне художнє мислення, яке безпосередньо було пов'язане з бароко і давало можливість яскраво, вишукано, збагачено різнобарв'ям тропів зобразити те чи інше явище, у якому діють відповідні персонажі.

У центрі уваги чернігівських літераторів поставала людина. І її зображення залежало не стільки від роду, її титулів, посади, соціального становища чи влади, скільки від її честі, доблесті, відваги, уміння, керуючись своїм розумом, знаходити вихід із тяжких для неї умов, самовідданості і чіткої життєвої позиції, яка безпосередньо пов'язана із захистом своєї неньки-України. Героїчне в людині подавалося як продовження традицій попередніх віків. І в багатьох творах вони використовують назву Україна, а не Малоросія, як це насаджувала Московія.

Крім цього, в літературі бароко з'являється новий герой, якого освітлюють у своїх творах не лише діячі чернігівської літературної школи, а і всі інші представники літературного процесу України XVII–XVIII ст., які керувалися у своїй творчості цим методом. Чернігівські літератори не стояли осторонь і від узагальнювального філософського осмислення таких понять, як людина бароко, розум бароко, ірраціоналізм бароко, лицарі бароко, утопія бароко, козацтво і бароко, краса бароко тощо. Саме на цей специфічний бік у творчості українських письменників другої половини XVII–XVIII ст. звернув увагу мистецтвознавець і філософ Анатолій Макаров у своїй монографії «Світло українського бароко»

(1994). У ній дослідник стверджує: «Справжній, омріяний і вистраждалий герой Бароко – це не гордий переможець серед життєвої битви, не щасливий приборкувач примхливої долі, не улюбленець слави і не володар казкових скарбів (хоча всіма цими шляхами він таки пройшов, усе це пережив). Це людина, яка спромоглася подолати в собі, як казав К. Сакович, «тваринну пожадливість», збагнути облудність ідеології ренесансного титанізму, тобто міфа, в центрі якого стоїть сильна людина, вольовий діяч, гордий шукач слави, почестей і багатства» [1, с. 30]. Саме на ці ознаки героїв у багатьох своїх творах і звертали увагу чернігівчани. Та й вони по своїй життєвій суті були схожі на цей бароковий тип людей.

Чернігівські письменники мали в собі ще одну важливу особливість, про яку говорить А. Макаров: «Людина Бароко – наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами: чіткими логічними означеннями науки і багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути в глибокі і часом сумні і страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою, Богом, самою собою» [1, с. 62]. Саме цей стан мислення і спостерігаємо в діяннях та творчості Л. Барановича, І Галятовського, Д. Туптала, І. Величковського та інших чернігівчан.

Митці чернігівської літературної школи соціальну справедливість у житті людей розглядали не з економічного боку, а з морального, гуманістичного, закликали людей робити іншим добро.

Розглядаючи цю соціальну проблему, письменники-чернігівчани звертали увагу і на людину бароко, із якою була пов'язана тема духовності. І це не випадково, бо художники слова XVII ст. були переважно церковнослужителями. Церква в цей час відігравала велику роль в житті українців як духовна інституція і через своїх служителів проповідувала відповідні істини і виступала безпосередньо творцем всебічного розвитку багатожанрових напрямів та видів культури бароко.

У XVII ст. значною мірою змінюється і характер самого духовника і проповідника Божого слова. Він перестав бути лише

представником молитовного споглядання, зразком терпіння, аскетизму, подвижництва. Він вступив у боротьбу за свої принципи, виступав енергійним, діяльним у відстоюванні не лише православ'я, а й соціальних та національних інтересів, незалежності України (хоча були й такі, що тягнулися до Росії й спричинилися до її культурного відродження). Тобто служіння Богу і виконання земних обов'язків, якими керувалися прихожани, йшло паралельно.

Релігійність українця, а з цим і сприйняття Боголюдини Ісуса Христа та святих пояснюється тим, що українці переважно мають м'яку душу, а їх свідомість сформована, як стверджує А. Колодний, на двовір'ї язичницького і християнського, яке об'єднувало і символи країни, взяті із природного середовища (калина, тополя, лелека тощо), так і обряди, сформовані на природному рівні, що мали міфологічний підтекст [2, с. 63]. А у зв'язку з тим, що «українець – переважно художня натура, тому він сприймає релігію не стільки через систему її заідеологізованих богословських викладок, скільки через змістовно оформлену систему образів, символів (іконопис, стінопис, архітектура, спів тощо)» [2, с. 55].

У багатьох творах цього часу пропагується православне вчення у спеціально написаних проповідях. Цей літературний жанр був особливо популярним, про що свідчать книги чернігівчан Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцінне», Антонія Радивилівського «Вінець Христов», «Горець», Лазаря Барановича «Меч духовний», «Труди словес проповідних», Іоанікія Галятовського «Небо нове», «Скарбнице потрібне», «Ключ розуменія» та ін.

Особливість цих творів полягала в тому, що високе, святе дещо приземлялося, а тому читач чи слухач сприймав Божественне як реальне. Особливо близькими стають для них образи Ісуса Христа, Матері Божої, Святого Миколая, Великомучениці Варвари. Саме ці образи-символи із їх глибоким змістом відповідали потребам серця українця. [2, с. 55].

Життя українців базується на Божих заповідях. За віру вони віддавали своє життя, але в цьому не було прояву фанатизму. Це було природним, закладеним у їх протонародній свідомості. В основі життя українців лежали поняття рівності і справедливості.

Божественне у творах чернігівчан завжди супроводжувало життя людей, що належали до різних соціальних груп, і робило

його збагаченим і прекрасним, або слабшим, стихійним. Часто це супроводжувалося яскравими символами. Так, Дмитро Туптало розглядає життя як корабель, що знаходиться в бурхливому морі: «Наилучший образ міра сего от Бога написанный есть море. В морской воде, аки в зеркале, наилучше мір сей увидѣти можно» [3, С. 110].

В інших творах символом бурхливого і неспокійного життя виступають завірюха, дощова злива чи буря, що ламає дерева, здіймає високо вгору морські хвилі.

І в цьому житті герої творів бароко описані по-різному: схвилюваними, бунтівними, веселими, жертвовними, життєрадісними, авантюрними, готовими на подвиг у ситуаціях, які загрожують смертю. Такими переважно виступають козаки та військові лицарі. Саме в цій верстві українців зустрічаються ті, що готові до святої пожертви, готові віддати життя задля перемоги.

Іоанікій Галятовський в «Казанні 2 на въехание ...», Антоній Радивилівський у «Слові часу войны» створюють образи захисників саме такими безстрашними.

У зв'язку із цим в бароковій літературі XVII ст. формується тема перемоги життя над смертю.

Славні діяння заради людей, Батьківщини і лишають людину бароко – чи це буде військовий полководець, державний діяч, митець, простий козак, продовжувати жити і після смерті. Саме на це звертали увагу у своїх панегіриках, присвячених окремим визначним особам історичного часу, чернігівські літератори. У багатьох їх творах виступає яскрава особистість, що пов'язала своє життя із національно-визвольною війною українського народу проти татар, турків, польської шляхти чи московитів, що хочуть підкорити собі Україну, або іншими епізодами життя козаків чи представників якоїсь знаної верстви населення України.

Кожен персонаж та його діяння подані у звеличеному бароковому тоні, а це штовхало авторів на використання специфічних художніх засобів: шукання метафор, незвичних порівнянь і гіпербол, іншої витонченої атрибутики барокового стилю.

Використання в літературі XVII ст. різного типу образного мислення – умовного, філософського, агітаційного, дидактичного, умовно-художнього, ірраціонального тощо – спонукало її авторів

шукати і відповідні форми. І твори письменників чернігівської літературної школи демонструють не лише різнобарв'я художніх засобів, які прикрашали думку, робили її виразною, досконалою, а й багатство форм подачі тексту.

Поруч із традиційними для свого часу формами проповіді, з'являються оповідання-легенди («Небо нове», «Скарбниця потрібная ...» І. Галятовського, «Руно орошенное» Д. Туптала), трактати («Лебідь» І. Галятовського), панегірики («Вірші про Лазаря Барановича» І. Величковського, «Воскреслий Фенікс» Л. Крщоновича, «Багатий сад» І. Орновського), епічна повість О. Бучинського-Яскольда («Чигирин, прикордонне місто») тощо. Зустрічаються у творчості чернігівчан і ліричні, історичні та духовні пісні, присвяти, переклади тощо.

Дуже багато вніс в українське бароко нових, або ж реформованих чи сконструйованих і рідко вживаних в літературі поетичних форм Іван Величковський. Поет відверто займався експериментуванням. В одних випадках він грав зі словом, буквою, складаючи вірші, у яких усі речення розпочиналися на одну букву чи слово, в інших – грався у звукозапис, коли кожен склад слова закінчувався одним і тим ж голосним. Акрівірш, абетковий вірш, лабіринт, піраміда, чотирикутник, розлога квітка та інші були характерними для його творчості. Зовнішні форми творів Івана Величковського – це його яскравий пошуковий експеримент різнобарв'я барокових форм.

Таким чином, чернігівські літератори засвідчили своєю творчістю як тематичне різнобарв'я, яке збагачувало український літературний процес XVII ст., загострювало немало важливих питань тогочасного життя і сприяло утвердженню у ньому гуманістичних ідей, так і демонструвало різні типи мислення та форми його обрамлення, відкрили для наступних поколінь потенціал використання цих здобутків та орієнтували до пошуків нового, оригінального і важливого, що сприяло б, попри всі перепони, розвитку української словесності.

Усі нариси про письменників, подані у книзі, формують узагальнений образ чернігівських літераторів, для яких були характерні любов до свого краю і народу, патріотичні почуття і відстоювання православної церкви та її незалежності від будь-

якої іншої, активна громадянська позиція, широкий мистецький талант, потяг до служіння своїй Батьківщині, українському народові. За наявності індивідуальних рис, які збагачували духовне і творче життя чернігівчан, усі названі вище риси робили чернігівську літературну школу яскравим явищем не лише Поліського краю, а й усієї України. До того, їх творчість впливала і на соціальну і мистецьку думку інших слов'янських народів.

Нинішня презентація їх творчості не лише нагадує про важке і славне XVII століття і про видатних діячів церкви та культури того часу, а й спонукає до використання всього того позитивного, що вони проповідували і що залишилося навечно у свідомості українців і допоможе в підтримці утвердження української державності, яка завойовується у складних умовах війни, коли треба проявляти той же дух і героїзм, що й робили персонажі творів чернігівських письменників того часу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Розділ І. Лазар Баранович – видатний церковний і культурно-літературний діяч Північного Лівобережжя другої половини XVII ст.

1. Київська православна богословська академія / [авт.-укл.: прот. Олександр Трохимлюк, прот. Віталій Клос, О.Я. Мирончук] Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. 255 с.
2. Письма Преосвященного Лазаря Барановича. С примечаниями. Чернигов: В типографии Ильинского монастыря. 1865. 253 с.
3. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 2. Лазарь Баранович. Харьков, 1885. 183 с.
4. Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. 1246 с.
5. Новгород-Сіверський – любов моя. Коротка фотоілюстрована історія землі Сіверської. Київ, Мистецтво, 1993. 136 с.
6. Куриленко М. І. Свята Чернігівська земля. Ніжин: Міланік, 2007. 223 с.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 724 с.
8. Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. *Труды Черниговской учёной архивной комиссии*, 1908, т. 7, С. 1–50.
9. Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. Ніжин, 2007. 241 с.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVII ст. Київ, 1993. 412 с.
11. Вечерський В. В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ, 2001. 350 с.

12. Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ: Наш час, 2008. 400 с.
13. Страдомский А., протоиерей. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский. *ЖМНП*. 1852. Ч. 75. Отд. 5. С. 1–104.
14. Макарий (Булгаков), Митрополит Московский и Коломенский... История русской церкви. СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1857 г. Т. XII.
15. Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського. Фонд 2, № 3480. Грамота Лазаря Барановича з приводу прикраси ніжинського монастиря, 1684.
16. Позднеев А. В. Рукописные песенники XVII–XVIII веков. *Ученые записки Московского заочного пед. ин-та*. М., 1958. Т. 1.
17. Перетц В.Н. Малорусские песни и вирши в записях XVI–XVII веков. СПб., 1899. 70 с.
18. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1991. 272 с.
19. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.
20. Протопопов В.В. Про хорову багатоголосу композицію XVII ст. – початку XVIII ст. та про Симона Пекалицького. *Українське музикознавство*. Київ, 1971. Вип. 6. С. 73–100.
21. Центральний державний історичний архів України. Фонд 131, оп. 32, спр. 1. Про хор Чернігівського Єлецького монастиря.
22. Эйгорн Б.И. Очерки по истории Малороссии XVII ст. М., 1899. – XIV, 1104 с.
23. Центральний історичний архів у Києві, фонд 127, спр. 6192, арк. 27.
24. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидьяконом Павлом Алеппским. М., 1899. Т. 4.
25. Чернігівський державний обласний архів, Ф. 3., од. зб. 19260.
26. Данилевский О. Харьковские народные школы. 1732–1863. *Украинская старина*. 1864.
27. Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 года. Книга: Исследования и материалы. М., 1963. Сб. 8. С. 258–269.

28. Лазаревский А.М. К истории Черниговской типографии. *Киевская старина*, 1886. № 7. С. 574–575.
29. Степовик Д. Олександр Тарасевич і його школа. *Народна творчість і етнографія*. 1970. № 1.
30. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-років XVII ст. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. К., 1927. С. 668–697.
31. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 288 с.
32. Степовик Д. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ, 1988. 165 с.
33. Радишевський І. Лазар Баранович. *Українська літературна енциклопедія*. Київ: Рад. Енциклопедія. Т. 1. С. 127.
34. Кречотень В. Іван Величковський. *Там само*. Т.1. С. 284.
35. Маслюк В. Олександр Бучинський-Яскольд. *Там само*. Т.1. С. 256.
36. Шевчук Валерій. Дорога в тисячу років: роздуми, статті, есе. Київ: Рад. пис., 1990. 411 с.
37. Величковський Іван. Повне зібрання творів. Київ: Дніпро, 2004. 190 с.
38. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Київ: Рад. школа, 1971. 485 с.
39. Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Учебн. пособие. Москва: Высшая школа, 1970. 379 с.
40. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2003. 328 с.
41. Аполлонова лютяня. Київ: Молодь, 1982. 318 с.
42. Давня українська література. Хрестоматія. Упорядкування, передмова, коментарі М. М. Сулими. Київ: Освіта, 1996. 656 с.
43. Антологія української поезії. Т. 1. Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI–XVIII ст. Київ: Дніпро, 1984. 454 с.
44. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. СПб., 1851—1879. Кн. VII, т. 13–14, С. 476.
45. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: КМ Академія, 2004. С. 256.

46. Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. V .С. 322.
47. Чернігівській літопис / Підготовка до друку і коментар Ю. Мицика. *Сіверянський літопис*, 1996. № 4. С. 114.
48. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Переложив О. Барвінський. Львів: НТІШ, 1918. 493 с.
49. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ: Обереги, 2003. 575 с.
50. Огієнко І. (митрополит Іларіон) Українська церква за час руїни (1657–1687). Київ, 2006. С. 162.
51. Модзалевський В. Л., Савицький П. Н. Очерки искусства старой Украины. *Чернигов. Чернігівська старовина*. Зб. наукових праць, присвячених 1300-літтю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 101–142.
52. Величко С. Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
53. Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. Київ, 2001. 558 с.

**Розділ II. Іоаникій Галятовський –
соратник Лазаря Барановича і
видатний церковний та культурний діяч
України XVII ст.**

1. Смотрицький Мелентій. Екзетезис. 1629.
2. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. Киев, 1889. Ч. 1. С. 162.
3. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Т.2. С.-Петербург, 1895. Раздел IX. Галятовский, Радивиловский и Лазарь Баранович. С. 357–384.
4. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович. Харьков, 1885. С. 60–61.
5. Галятовський І. Ключь разумѣнія. Київ, 1660.
6. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии XVII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1899. С. 168, 195–198.

7. Чепіга І. П. «Ключъ разумѣнія» Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. *Галятовський Іоаникій. Ключъ разумѣнія. Пам'ятки української мови XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1985. 445 с.
8. Маслов С. І. Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом. *Записки Українського наукового товариства в Києві.* Київ, 1908. Кн. 2. С. 126.
9. Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 445 с.
10. Сумцов Н. Ф. Иоаникий Галятовский. К истории южно-русской литературы XVII в. Киев, 1884. 86 с.
11. Амвросий. История российской иерархии. Ч. VI. Москва, 1815. С. 504–511.
12. Эйнгорн В. Речи, произнесенные Иоанникием Галятовским в Москве в 1670 Г. М., 1895. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те.* 1895, кн. 4, т. 175.
13. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. М. : Искусство, 1980. 285 с.
14. Вечерський В. Українські монастирі. Київ: Наш час, 2008. 400 с.
15. Величко С. Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. Т.2. 642 с.
16. Галятовській І. Месіа правдивый. Київ, 1669.
17. Ушкалов Л. Література і філософія: доба українського бароко. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. 414 с.
18. История всемирной литературы. М. : Наука, 1987. 687 с.
19. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский. *Киевская старина.* 1884. Т. VIII. №2. С. 183 – 204.

**Розділ III. Святі Батьківщини своєї
після смерті не покидають:
митрополит Дмитро Туптало**

1. Діаріуш Дмитра Туптала. *Соболь В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала*. Варшава, 2004. 217 с.
2. Новий довідник історії України. Київ: Казка, 2005. 735 с.
3. Київська старина. 1882. VII. С. 196.
4. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. (С. 273–274). 288 с.
5. Архив Юго-Западной России. Т. XI. С. 328–330.
6. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час руїни (1657–1687). Київ, 2006. 468 с.
7. Іоан (Кологривов), ієромонах. Нариси з історії російської святості. Брюссель: Життя з Богом, 1961. 419 с.
8. Каменева Т. Чернігівська друкарня, її діяльність та видання. Труды Государственной библиотеки СССР имени В. И. Леи-на. М., 1959. Т. 3. С. 243.
9. Святитель Дмитрій Ростовський. Чуда пресвятой и пре-благословенной Девы Марии. Підготовка тексту, вступ. стаття, ко-ментарі М. А. Федотової. *Чернігівські Афіни*. Вип. 1. Чернігів, 2013. 96 с.
10. Туптало Дмитро. Руно орошенное. Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра Тарасенка. *Сіверянський літопис*, 2009. № 1. С. 30-50; № 2–3, С. 206–227; № 4, С. 151–173.
11. Библейская энциклопедия. М., 1891. 902 с.
12. Мифология. Большой энциклопедический словарь. М., 1998. 736 с.
13. Багнюк Анатолій. Символи Українства: Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль, 2009. 827 с.
14. Архив Юго-Западной России. Т. 1., V., С. 212, 147–157.
15. Молодик. СПб., 1844. С. 229.
16. Величко С. Літопис. Том другий. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.
17. Савченко І. До питання про джерела «Четьїв-Міней» Дмитрія Ростовського (Туптала). Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. Вип. 6. Київ, 2001. С. 9.

18. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ: КЛІО, 2013. 403 с.
19. Сумцов Н. Р. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 2. Лазарь Баранович. Х., 1884–1885, 183 с.
20. Филарет Гумилевський. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, в 7-ми книгах. Чернигов, 1873. Т. 3. С. 303.
21. Шляпкин И.А. Святой Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709). СПб., 1891. 581 с.
22. Власовський Іван. Нарис історії української православної церкви. Т. II. 397 С. Нью-Йорк, 1956. Т. III (XVIII–XX ст.), Нью-Йорк, 1957. 386 с.
23. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах. 1687–1709. Київ-Полтава, 1995. С. 104–105.
24. Слово багатоцінне. Хрестоматія української літератури, створеними різними мовами в епоху Ренесансу (друга пол. XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття): в 4 книгах. Кн. 3. Література високого Бароко (1632–1709 рік). Київ: Аконіт, 2006. 800 с.
25. Костомаров Микола. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів, 1918. 493 с.
26. Рєзанов В.І. Драма українська. Київ, 1927. 205 с.
27. Титов А. Новыя данныя о св. Димитрії Ростовском. М., 1881.
28. Туптало Д. Розыскъ о расколнической брынской вѣрѣ. Київ, 1748.
29. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко. Київ: Обереги, 2003. 575 с.
30. Власовський Іван. Нарис історії української православної церкви. Т. III (XVIII–XX ст.), Нью-Йорк, 1957. 386 с.
31. Житіє синодальное. С. 69–70.
32. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході і Заході. Вступ до студій над Богогласником. Зібрання творів у 50 т. Київ, 1983. Т. 39, С. 142.
33. Масол Людмила. До питання про розвиток музичної культури і освіти. *Сіверянський літопис*, 1995. № 1. С. 28–34.

Розділ IV. Лаврентій Крщонович та його місце в чернігівському літературно-культурному середовищі другої половини XVII ст.

1. Величко С. Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
2. Степовик Д. Леонтій Тарасевич у Вільно. *Образотворче мистецтво*. 1971. № 4. С. 21.
3. Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanu sztycharz drugiej połowy XVII wieku. *Folia Historiae Artium*. 1981. Т. XVII. S. 49–120.
4. Травкіна О. Лаврентій Крщонович – «значна й учена персона» Чернігівських Атен. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 63–88.
5. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII В. *Ювілейний збірник на пошану Д. Багалію*. Київ, 1927. С. 668–697.
6. Попов П. М. Матеріали до словника українських гравєрів. Київ, 1926. С. 128–138.
7. Страдомский А. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский. *Журнал министерства народного просвещения*. 1852. Июль, С. 1–36; август, С. 37–104.
8. Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания (1648–1818). *Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина*. Москва, 1959. Т. III, С. 233.
9. Треакафістный молитовсловъ. Чернігів, 1691.
10. Треакафістный молитовсловъ. Чернігів, 1697.
11. Присвята. *Молитвослов*. Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1692.
12. Ситий Ігор. Дедикація ясне вельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства. *Україна між Польщею та Росією*. Ніжин, 2016. С. 115–126.
13. Мицик Ю, Циганок О. Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований». *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 111–119.
14. Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. У перекладі Вадима Пепи. Львів, 2011. 1091 с.

15. Гусева А. А., Полонская И. М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Москва, 1990. Вып. 3. С. 31.
16. Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861.
17. Треакафістний молитовсловъ. Чернігів, 1697. Арк. 1–2
18. Библейская энциклопедия. Москва, 1891. Перевид. 1991. 902 с.
19. Багнюк А. Символи українства. Тернопіль, 2009. 826 С.
20. Триакафістний молитовслоВ. Чернігів, 1687. С. 15
21. Адруг Анатолій. Чернігівське видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р: бароковий синтез графіки і слова. *Сіверянський літопис*. 2016, № 3. С. 37–32.
22. Полустав. Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1703.
23. Маслов С. І. Етюди з історії стародруків IX–X. *Труди Українського наукового інституту книгознавства*. Т. 1. Київ, 1926. С. 698–719.
24. Аполлонова лютня. Київ: Молодь, 1982. 318 с.
25. Модзалевський В. Л., Савицький П. Н. Очерки искусства старой Украины. Чернігівська старовина. Зб. наукових праць, присвячених 1300-літтю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка. 1992. С. 101–142.
26. Гумилевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов. 1873. Кн. 2. 106 с.
27. <http://www.m.-zharkikh.name> ...

Розділ V. Олександр Бучинський-Яскольд – педагог і поет другої половини XVII ст.

1. Козлова Р.М. До етимології імені Аскольдъ, Аскольдъ, Осколдъ. *Ономастика України першого тисячоліття нашої ери*. Київ: Наукова думка, 1992. С. 103.
2. Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ, 2008, ч. 1., 505 с.

3. Рідні: генеалогічне товариство. Вебсайт: <https://ridni.org/karta/%D0%B1%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9>
4. Лук'янченко В. Спасо-Преображенський монастир в Новгороді-Сіверському. Вісник інституту «УКРНДІ проєктреставрація». Зб. наукових праць. 2004, № 2. С. 18–31.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 549.
6. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. Прибавление к Черниговской епархиальным известиям. 1903. № 24. С. 872.
7. Травкіна О. Чернігівський колегіум. *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 68–78.
8. Українська література XVII ст. Київ: Наукова думка, 1987. С. 305.
9. Величко С. Літопис. Том другий. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. Київ: вид. худ. літ. «Дніпро», 1991. 642 с.
10. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ, 2010. С. 211.
11. Багнюк А. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Терно-граф, 2009. С. 826.

Розділ VI. Іван Величковський – реформатор українського бароко XVII ст.

1. Колосова В. П., Кречотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. *Іван Величковський. Твори*. Київ: Наукова думка, 1972. С. 16–36.
2. Чижевський Дмитро. Українське літературне бароко. Київ: Обереги, 2003. 576 с.
3. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов, 1865. 253 с.
4. Сидоренко Т. Іван Величковський: поет, перекладач, новатор. Сіверянський літопис, 2000. № 1. С. 93–96.

5. Маслов С. І. Маловідомий український письменник кінця XVII – поч. XVIII ст.: До історії стилю бароко в давній українській літературі. *Величковський Іван. Твори*. Київ: Наукова думка, 1972. С. 5–15.
6. Величковський І. Повне зібрання творів. Дзиґар цілий і напівдзиґарик. Київ: Дніпро, 2004. 190 с.
7. Шевчук В. Іван Величковський та Києво-Чернігівська поетична школа другої половини XVII століття. *Величковський І. Повне зібрання творів. Дзиґар цілий і напівдзиґарик*. Київ: Дніпро, 2004. С. 5–24.
8. Біблія. Книга Псалмів. XXXVII, 12, 13.
9. Петров Н. О словесных занятіях. Труды Киевской духовной академии. Киев, 1866. Т. 7. С. 323.
10. Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы. Сборник ОРЯ и С. Т. 1. Ч. 3. 1929. С.117.
11. Величко С. Літопис. Том другий. Київ: Дніпро. 1991. 642 с.

Наукове видання

Самойленко Григорій Васильович

З МОЛИТВОЮ ЗА УКРАЇНУ
Церковно-культурні діячі Північного Лівобережжя
XVII століття

Лазар Баранович
Іоанікій Галятовський
Дмитро Туптало
Лаврентій Крщонович
Олександр Бучинський-Яскольд
Іван Величковський

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк

Книга друкується в авторському редагуванні

Підписано до друку	Формат 60x84/8	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 22,06	Тираж ел. вид.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 34,41	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.